

BEÖTHY ZSOLT:

ROMEMLÉKEK

TANULMÁNYOK, BESZÉDEK, CZIKKEK
KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

I. KÖTET

TANULMÁNYOK

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

A Kisfaludy-Társaság 1921 okt. 5-én tartott ülésén elhatározta, hogy kiadvány-sorozatának legközelebbi két kötetéül elnökének, Beöthy Zsoltnak összegyűjtött irodalmi tanulmányait és beszédeit bocsátja közre. Ez elhatározásában egyrészt Beöthy Zsolt írói pályakezdése hatvanadik évfordulójának méltó megünneplése vezette, másrészt annak a szükségnek érzése, hogy e szétszórtan megjelent dolgozatok összegyűjtve mennél nagyobb teljességben váljanak közkinccsé s a lesújtott magyarság fölemelésében s irodalmi életének irányításában jelentőségükhöz méltó módon munkálhassanak közre. A Társaság így nemcsak önmagának méltó büszkeségéül, hanem a magyar kultúrának ragyogó fegyveréül is óhajtotta közrebocsátani e két kötetet.

Beöthy Zsolt a Társaság óhajára készséggel vállalta a kötetek anyagának egybeállítását, de ebben meggátolta halálos betegsége. Még Balatonfüreden is, hol gyógyulást keresett, élénken foglalkoztatta e kötetek tervezetése s a Társaság titkárához intézett levelében közölte címüket is, mely azonos annak az albumnak címével, melyet nagybátyja, a humorista Beöthy László szerkesztett 1851-ben; de fájón időszerű cím volt rá nézve is, ki életének alkonyán romokban látta mindazt, a miért dolgozott s a törmelékek alól kellett összegyűjtenie élete munkájának emlékeit.

A kötetek anyagának összeállításában meggátolta a halál, de maradtak tervezetései, még régebbi időkből is, ezeknek felhasználásával történt e kötetek anyagának egybeállítása. E tervezetek nyomán került az I. kötet hosszabb tanulmányai közé egy pár rövidebb dolgozat is s az elnöki megnyitók címei is innen valók.

Már maga Beöthy Zsolt is kifejezést adott annak a meggyőződésének, hogy irodalmi tanulmányainak, beszédeinek és cikkeinek a Társaságtól tervezett teljességben való közrebocsátása két kötetben nem valósítható meg. A rendkívül súlyos kiadói viszonyok miatt egyelőre csak két kötetet jelentethet meg a Társaság, a harmadik a kisebb beszédeket és cikkeket fogja tartalmazni. E viszonyok a kötetek terjedelmét is korlátozzák s így le kellett mondani a Széchenyi és a magyar költészet kapcsolatát fejtegető nagyobb tanulmánynak s a Képes Irodalomtörténet Beöthy Zsolttól írott fejezeteinek e gyűjteménybe való felvételéről. E keretekben is csak a Franklin-Társulat nagylelkű áldozatkészsége tette lehetővé elnökünk emlékének e kegyeletes szolgálatát. Köszönetet mondva ezért, nemcsak azzal a kegyelettel és hűséggel bocsátjuk újjokra e köteteket, melyek feledhetetlen elnökünk hűsége érdemel, hanem avval a törhetetlen hittel is nemzetünk nagyrahitottságában és jobb jövőjében, mely nélkül nem volnánk hívek az ő halhatatlan emlékéhez.

ÁRPÁD A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.

Ha a magyar költészet történetén végigtekintve, azt a költőnket keressük, a kit legjellemzőbben és legméltóbban Árpád költőjének nevezhetünk: kétségtelenül *Vörösmartyban* fogunk megállapodni. Bármily világosan és élesen lássuk is *Zalán futásának* fogyatkozásait és tévedéseit, lehetetlen nem éreznünk benne egy nagy költői génusz sugalmait, a legnagyobbát, melyet a honfoglalás és hőse foglalkoztatott. Árpád-költeményeink között az egyetlen ez, mely az igazi költészetnek félreismerhetetlen bélyegét viseli: az egyéniségét, az egyéni felfogás, egyéni érzés, egyéni szó varázsát. Történeti jelentőségére nézve is a legkiválóbb. A honalapítót a reformkor hajnalhasadásakor idézi a nemzet képzelete elé, mikor egy új honalapításról, a nemzeti élet új alapjainak lerakásáról van szó; ennek az új honalapításnak első, hatalmas, lélek-
rázó kürtszava Vörösmarty eposza. Az irodalmi fejlődés szempontjából pedig a magyar költői nyelv történetében új korszaknak dicsőséges megindítója. A *Zalán* nyelve ép oly benső, merész és ragyogó összefoglalását mutatja a múltnak és jelennek, mint érzésében és irányzatában az eposz egész koncepcziója.

Mióta a XVIII. század végén a nemzeti szellem emel-

getni kezdi szárnyait s az új érzések hevével, ösztönszerű társulással keresi a költői képzetek és hagyományok világának azokat a mozzanatait, melyek legalkalmasabbak táplálására: újra meg újra fölkeresi Árpádnak és a honfoglalásnak képeit. Ez a sejtelmes, ösztönszerű vonattatás, a maga lélektani jelentőségében és az egész nemzeti életre vonatkozó értékében, Vörösmartynál lesz először igazán céltudatosná és határozottá. Nemcsak költői fényében a nemzeti léleknek tetsző hagyományt támaszt fel, hanem a «harczok fergetegét» «a haladékony időhöz híven», mintegy korának követelése szerint, feladatainak egyenes támogatására idézi fel. Árpád nem dicső álomkép nála, arra választva ki, hogy költői hatását a nemzeti kegyelet is támogassa; nem, ellenkezőleg a «tehetetlen kornak», az «álom öldöste» nemzetnek ébresztője. Az a szellem-sereg, a diadalmas Ügek, deli Álmos, párduczos Árpád, a kaczagányos apák és ifjú leventék, kiknek láttára a költő szemének árja megindul, nemcsak a haza megszerzésére törnek, nemcsak Zalán bolgárai és görögjei ellen, hanem a hűtelenség, közöny, csüggedés, léhaság ellen is, melyek a költő korának magyar lelkét fogva tartják. A honszerző és honszerzés képe a hon megtartásának kötelességérzetét van hivatva fölverní az elernyedni nemzeti lélekben. Vörösmarty Árpádot a nemzet ébresztésére ébreszti föl. «Nézz Árpádra magyar, ki hazát állíta nemednek!»

Ezt a célzatot tisztán érezteti az eposz csodálatos szépségű előhangja, melyről Toldynak ifjú, de nem méltatlan lelkesedése írja, hogy: «majdnem a legszebb, vagy legalább a legsajátságosabb, mely a művészet fennlététől fogva epikusoknál előkerül». De talán még világosabban érezteti abban a kis drámai költeményben, *Árpád ébre-*

désében, melyet 1837-ben az utóbb nemzetivé lett pesti magyar színház megnyitására írt.

A Sírszellem fölébreszti ezredéves nyugtából Árpádot, liogy tanúja legyen a már magára eszmélt nemzeti szellem alkotó munkájának és nehéz küzdelmeinek, a szellemnek, «mely a gyász múlt után — a rém jövővel szembezállni kész». De Árpád, a ki «éltében országot alkotott», nem lehet pusztá néző. Mint Alpárnál Viddiht, az új honalapítás küzdelmei között a legveszedelmesebb ellenséget, a Részvétlenséget ő veri le és dobja a Bérek martalékául. A drámai prolog egyik főszemélye a Költő. Erős vonásokkal, ragyogó sorokban beszél Árpádnak nemzetéről; elmondja sorsát, belső harczait, lehanyaglását, százados álmát, új életre keltét, nagy törekvéseit. Hogy ez' a Költő a nemzetnek mit beszélt Árpádról az idők folyamán: arról adni számot, feladata e kis dolgozatnak. Vázlatosnak kell maradnia s inkább csak a lényegre, a felfogásra és fejlődésére fog szorítkozni. Az adatok teljesebb ismertetése és történeti kritikája tekintetében a feladatot Sebestyén Gyula *A honfoglalás mondái-nak* második kötetében kiváló buzgósággal oldotta meg.

A mint irodalmunknak legnevezetesebb Árpád-költeménye, Vörösmarty Zalánja, a nemzeti életnek egy borús korszakában keletkezik, műköltészetünknek legrégibb emléke is, mely Árpádot és a honfoglalást énekli, az országos közhangulat gyászában születik. Sőt talán nem alaptalan az a föltevés, hogy Csáthi Demeter *Pannóniás éneke*, a honfoglalás dicső emlékének költői felújítása benső kapcsolatban van ezzel a hangulattal, belőle támad és neki szól. Szerzője megjegyzi, hogy akkor írta, «mikor nagy bú vala Magyarorszáiban». Ez a nagy

bú, minden valószínűség szerint, a mohácsi vész gyásza volt, melyet az énekmondó «nagy gondolatjában» egy sugárral törekedett enyhíteni. A honvesztés keservében zengi, vagy inkább csak zörgeti a honszerzés dicsőségét. A Scythiából kijött régiekről és vitézségükről emlékezik, a mint a monda a szilaj, furfangos kedvnek és hősi erőnek, az észszel és karddal való győzelemnek ígézetével vonta be őket. A fehér ló mondája: a honfoglalásnak jóformán egész története, a mint a Nemzeti Krónika és hajtásai: a Bécsi és Budai Krónikák s Turóczi megőrizték; ez a központi monda, a Szvatopluk ellen vívott egyetlen döntő ütközettel, csak Anonymusnál szélesedik ki egész mondakörre. Csáthi Demeter nem tesz egyebet, mint négyes versekbe szedi a krónikát, egyetlen helyt, Arany éles megfigyelése szerint, valamely régi nép-ének öt sornyi töredékét szövén bele, de megfoghatatlanul elhagyván Árpád kürt-áldomásának megragadó jelenetét. Jellemezni csak magát jellemzi: a közgyászban a múlt fényén szívesen merengő magyar embernek. Árpádról nem mond többet, mint hogy ő a főkapitány s gazdagabb . mind a többinél, meg hogy nagy öröm töltötte el szívét, mikor az ország nékiek adaték. Megszáll egy hegyen, közel Fehérvárhoz. A mint a krónika mondja, «ez az első hely, melyet Árpád magának választott Pannóniában, a honnan Fehérvár városát is Szent István király ott közelében telepítette». Nincs ugyan igaza Toldynak, a ki ezt a Noe-hegyet Nyéknek olvassa; de mégis a *genius loci* csodálatos erejének gondolatára vezet, mikor Árpád leghatalmasabb énekesét, Vörösmartyt, ép ez a tájék szülte és ihlette.

A mint Csáthi Demeter a Dunán való átkelés mozzanatát iktatja egy régi népénekből rímes krónikájába: a

legrégibb magyar verses nyomtatvány is, Esztergomi Farkas András éneke *A zsidó és magyar nemzetről*, 1538-ból, történeti vázlataiba és didaktikus fejtegetéseibe egyetlen színezettebb, mondai eredetűnek látszó képet sző be: eleink átkelését a Tanais vizén, a mint a parton lovaik felét levágják s bőrükből tömlőket készítenek. A csodaszarvas regéje két hősenek, Hunornak és Magyarinak neve is itt kerül legelőször magyar versbe; de nem mint két testvérnép ösatyjáé, hanem a Krónikának megfelelően, mint egyazon népnek, a magyarságnak két őséé, kikről, ezt az egy nemzetet hunnak is, magyaroknak is mondják. Farkas megemlíti Atilla királyt, de a «másod kijövés» után, Árpádot mellőzve, csak Szent Istvánnal folytatja a fejedelmek sorozatát. Ezt a sorozatot Valkai András sem Árpádon kezdi abban a verses genealógiában, melyet *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről* írt 1567-ben, abból a célból, hogy az ő «kegyelmes urának», János Zsigmond királynak ágát beleoltsa a magyarság legrégibb és leghatalmasabb családfájába.« Nemét Atilláról hozza az Toxunra.» Árpádot, mint a hét kapitány elsejét csak futólag említi: a családfában újra meg újra Atilláról, Taksonyról, Gézáról és Mihályról beszél, kitől urát származtatja. Különösen Atilláról, «a magyaroknak nagy királyokról»; népéről is mindig mint magyarról, sohasem hunról. Hasonlóképen Gosárvári Mátyás, ki *Az régi magyaroknak első bejövetelekről* írt, Valkai krónikájának mintájára, 1579-ben egy históriát, a hunok történetében és mondáiban Magyarország alapítását és dolgainak elejét beszéli: a székelyek is csak azért lettek székelyekké, mert szorongatásukban magyar nevöket el kellett tagadniuk.

Igen kevés az, a mit a XVI. századnak gazdag ének-

költészetéből Árpádot és a honfoglalást illetőleg kiemelhetünk. Mindössze sem több néhány versszaknál. De a mozgalmas korok általában nem az emlékezés korai. A külső és belső küzdelmeknek oly végzetes változásai, oly izgató jelenetei között él ez a kor, olyan hatalmas, gyászos és dicső történetet él, a török harczok nagy eposzának azt a szakaszát, melyben még világra szóló hősként szerepel: nem csoda, ha ez a történet köti le egész lelkét. Hősei: Losonczy és Szondi, Dobó és Zrínyi; költője Tinódi, ki a magyar hősi eszményt bőven megtalálja a maga idejében. A kor nemzeti érzését igazában nem is a lantverés, hanem s a sors csapásai izmosítják. Azután költőinek nagy része pap, kik a vallásos és erkölcsi megújulás céljából a biblia történeteire irányozzák figyelmét és érdeklődését. Ez a költészet is át van hatva hazafias eszmékkel, sőt vezérgondolatában épen annyira nemzeti, mint vallásos; de a magyar múltra való vonatkozásai gyérek és futólagosak. Farkas András indítékát ismételve a magyar nemzetnek Istentől való különös megáldatásáról, szövik itt-ott verseikbe a nekik rendelt országnak elfoglalását, melynek «most veszedelmét hallják, végzetét mondják». Ilyen célzatú, rövid emlékezést találunk Szkhárosi Horvát András híres *Átokjában* és Dézsi András énekében *Mózesről és Józsiéről*. Érdekes, hogy az utóbbi is, a honfoglalásról szólván, Atillára és hunjaira gondol, az ötödik századot emlegeti, mikor «jó Magyarországba magyar nép szállá».

Íme, a mit ezekben a régi verses emlékezésekben Magyarország első elfoglalásáról és megalapításáról találunk: az nem Árpádra és az ő magyarjaira vonatkozik. A nemzeti történet élén nem ők állanak. A mit ők végeznek: az csak visszatérés, visszafoglalás, visszatelepedés:

a nemzeti krónikában, a költőknél és a népnél egyaránt. Árpád személyisége ebben az egész hagyományban nemcsak olyan mértékben nem emelkedik ki, mint Atilláé, hanem szinte háttérben marad. A hét kapitány élén ő vezeti vissza a magyarságot, ő szerzi vissza az országot, de ennek alapítója és első fejedelme Atilla. A hagyomány hozzáfűzi úgyszólván minden kegyeletét és büszkeségét. Történetünk vele kezdődik; Árpád csak egy újabb szakaszát nyitja meg. A magyar történet és nemzeti monda egész látóhatárának ő a fölkelő napja. A történeti kritika útjainak és eredményeinek ismertetése a hún monda eredetéről és krónikáinkba szövődéséről: nem tartozik szorosabban tárgyunkhoz. Akármely módon jutott hozzánk, bizonyos, hogy hagyományainkba nemcsak jellemzőleg, hanem uralkodóan olvadt be; szinte háttérbe szorítva, nemzeti jelentőségekben leszállítva azokat a mondáinkat, melyek a minmagunk története kezdetének szálai-ból szövődtek. Annyira a miénkké lett, hogy nemcsak a legerősebben illeszkedett be őshagyományaink szervezetébe, hanem ennek valósággal életerévé izmosodott; a nemzet önérzetének, erejéről és történeti helyéről való meggyőződésének lett legáltalánosabb kifejezőjévé és táplálójává, élete legfontosabb mozzanatának, honszerzésének okfejtévé. A hún hagyomány századokon keresztül a magyar nemzet emlékezésében mélyebb hatást, öntudatában erősebb érzelmi nyomot, képzeletében elevenebb erőt mutat, mint Árpád és a magyar honfoglalás. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az Atilláról és Árpádról szóló hagyomány szembeállítására egész régi irodalmunkban és népi költészetünkben.

Ebben a népköltészetben, közszájon élő termékeiben, általában nagyon kevés a történeti vonás, sőt a történeti

név. A mi van is, nagyobbára kétséges, mennyiben tekinthető igazi hagyománynak és nem újabb irodalmunkban keresendő-e a forrása. De még az ilyen kritikát mellőzve is, népünknek egyes történeti személyiségek, pályájok és jelentőségük iránti fogékonyságára jellemző és fel-tűnő, a miről népköltési gyűjteményeink tárgyunkra vonatkozóan tanúskodnak. Míg Atilláról mégis csak találunk élő mondákat és mondai képzeteket, különösen a székelységnél, de a magyar Alföldön is, mint Kriza, Arany-Gyulai, Kőváry és Kálmány köteteiben, sőt az elsónél az Isten ostora képzetének érdekes népi továbbfejlődését és alkalmazását: addig Árpádról az Ipolyi följegyezte szihalmi kincs-hagyomány szegényes foszlá-nyánál egyébire nem igen mutathatunk. Dalainkban, ha Árpád neve Atilláé mellett nagy ritkán, mindössze egyszer-kétszer előfordul, biztosra vehetjük, hogy az ének nem régibb keletű. Hogy a néphez közel álló, protestáns-kori költészetünk ugyanezt a jelenséget mutatja, Atillát és Árpádot ugyanebben a viszonyban és értéklésben: már említettük. De utóbb a XVII. század mű-költészetében sem találunk változást. Listius László a *Beges Hungáriáét*, a magyar királyokról írt történeti ver-szeteit Atillával kezdi s utána Csabáról és Aladárról, mint a korábbi században Val kai András, egyszerre Taksonyra tér; Árpádról csak a gubernátorok után kö-vetkező függelékben, mint a hét kapitányok elsejéről szól, ki «szíve felgerjedésében és vére felbuzdulásában» a régi hon új keresőinek élére áll. Történetének egész tartalma még mindig a fehér ló mondája. A nagy Zrínyi Miklós első epigrammja is, költőjére nézve oly hatalmas jellemző vonásokkal, Atillát énekli:

Én	vagyok	magyarnak	legelső	királya,
Utolsó		világrésze	én	kihozója.
Én	lehetek	tehát	magyarnak	példája,
Hírét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája.				

Íme Atilla körülbelül azzal a költői eszmével, annak a nemzeti ideálnak kifejezőjével és célzatnak hordozójával, a melyet a nemzeti lélek utóbb költői által Árpádra ruház. A nemzeti nagyságnak biztató, a nemzeti kötelességérzetnek serkentő képe, múltunknak jövőnk útját mutató első hőse.

A fordulat csak a XVIII. század közepén történik. Meglepő, de összes adataink azt bizonyítják, hogy ez a fogalom: *Árpád a honalapító*, mai értelme szerint, a nemzeti köztudatban és ezt a köztudatot kifejező költészetünkben alig régibb másfél századosnál. Árpád alakja, történeti jelentőségének egész nagyságában, mint a magyar nemzet egységének és erejének legelső hatalmas képviselője, mint a honszerzés vezére, hőse, végrehajtója: megillető helyét csak ekkor kezdi elfoglalni a nemzet kegyeletes köztudatában és közérzésében. A tillának, az egész Európa fölött átrepült üstökösnek káprázatos sugárkévéjéből csak ekkor válik ki és tűnik szemünkbe önfényével; nemcsak amannak méltó utóda, hanem nekünk legnagyobb elődünk. Csak ez időtájt indul meg a nemzeti lélemben az őstörténeti és mondai hagyományos képzeteknek az az eltolódása, helyváltoztatása, módosulása, melynek eredményéül megszületnek az *Árpád népe* és *Árpád apánk* ma már közhelyekké lett szólamai, melyek közül az elsőt valószínűleg Kisfaludy Sándor ^ürmj^ja népszerűsítette. A XVIII. század közepe táján történik a változás, kétségtelenül egy bizonyos irodalmi hatás következtében, de talán a nemzet életösztö-

nének sejtelmes közreműködésével is. A nemzetietlenség szomorú korát éltük. Ekkor, nemzeti érzésünknek, összetartásunknak és törekvéseinknek eleddig legáltalánosabb és legveszedelmesebb elernyedésében jelenik meg és hódít magának mind nagyobb helyet népének képzeletében és szívében Árpád, a honalapító. Dicsően betöltött feladatának mintegy új betöltésére érkeznek, hogy nagy emlékével, feltámadó árnyékával egy új magyar nemzeti életnek és jövőnek megalapítását segítse. Mikor ennek a nagy feladatnak gondolata és vágya csak kevesek lelkében és homályosan ébred, ezeknek az első apostoloknak, a költőknek általa, az időknek titokban élő szelleme szerint, kezdi elfoglalni a nemzet lelki világában a nagy rombolónak: Atillának helyét, a nagy alkotó: Árpád.

Ennek a fejlődésnek azonban megvan konkrét, irodalmi forrása is: a Névtelen Jegyző krónikája, mely ebben az időben kerül nyilvánosságra, foglal helyet, új tartalmával „a nemzet képzeletében. *A Gesta Hungarorum* Schwandtner 1746-ban adta ki először s még a XVIII. században két magyar fordítása is megjelent: Lethenyi Jánosé 1790-ben és Mándi Istváné 1799-ben. Anonymus is fentartja a hún rokonság hagyományát, Árpád nála is Atilla utóda és örököse, a honfoglalás nála is visszatérés és visszafoglalás; a honfoglalók mindenütt hún őseikre való hivatkozással terjesztenek rémületet maguk előtt. A mi azonban a két hagyománynak, a hunnak és magyarnak, jelentőségében való feltüntetését, előadásbeli terjedelmét, gondosságát, kiszínezését illeti: Anonymus épen fordítottja a Budai Krónikának és Turóczinak. A milyen röviden végeznek ezek a magyar honfoglalással: még kevesebb szóval, csak bevezetőleg emlékezik a Névt-

telén Atilláról és hunjairól. Munkájának igazi hőse Árpád, kit szinte új világításban, de mindenesetre új jelentőségben állít elénk. A hét kapitánynak nemcsak elseje, hanem «vezérök és parancsolójuk», a honfoglalásnak eszével és karjával igazi hőse, vezetője, betetőzője. Míg az addig ismert krónikák őrzötte hagyomány jóformán egész pályáját egyetlen mondába, a fehér lóéba foglalja, itt egy gazdag, sok ágú mondakör hőse, intező és harczoló, kardjával vagy lelkével mindenütt jelenlevő hőse, egy nagy mondaköré, melynek egyes szálai talán idegen forrásokból, talán épen a krónikás leleményéből, de nemcsak ezekből, hanem családi hagyományokból és népi mondákból szövődtek. Árpád alakja, a régihez képest, váratlanul felmagasodik. A nagy hadjáratot ő indítja meg a Bodrogtörvény elfoglalásával és Borsóvá várának lerontásával; a Marót és Geló, a Zobor és Glád elleni hadviselést ő intézi; Pannónia elfoglalását ő vezeti; a döntő diadalt Alpárnál Zalán ellen ő vívja ki; az elfoglalt országot Pusztaszeren ő szervezi. Győzelmei között és után való pihentében nemcsak egy helyt jelenik meg előttünk: a fejevári hegyen, hanem az elfoglalt hazának különböző pontjain: Ungvártt, a Szent-Márton-hegyen, Csepelszigeten és Atilla király városában, melynek közelében sírját is találja. Míg Almosnak és Zsoltnak személyét is lerajzolja Anonymus, igaz, hogy Dares Phrygiusból, a trójai monda hőseiről kölcsönzött vonásokkal: Árpádról ilyen leírást nem ad. De elbeszélése közben mégis szolgáltat egy-két érdekes vonást képéhez, inkább a belsőhöz, mint a külsőhöz. Az epikai benyomás szempontjából legnevezetesebb közöttük: Árpádnak mindenütt-jelenvalósága. A krónikás észrevehető igyekezettel festi hőseit a honfoglalás igazi vezető lelkének: a had-

járat döntő ütközete személyes vezérlete alatt folyik, de valamennyi vállalata tőle indul ki s minden sikerét ő értékesíti a közcél érdekében. A balszerencsét nem ismeri meg soha, szinte ellenállhatatlan; hódító erejének külső korlátja nincs, csak egy belső: czéltudatossága. Mindezzel, a szerzeszét ágazó . mondatömegnek benne központosításával, lelke szerint mindenütt-jelenvalóságával a naiv és sokszor zavaros elbeszélést az epikai nagyságnak olyan magaslatára emeli, a milyenen műepikánkban alig találjuk. Kitűnik Árpád a magyar úrnak egy pár ősi faji vonásával: szívesen tart áldomásokat és vendégeskedik, bőkezű adakozó, s a harcz fáradalmait pihelve, a torbágyi erdőt vadászva járja be; jellemzőnek tetszik az a kis vonás is, hogy mikor csepel-szigeti palotája elkészül, első gondja, hogy a hosszú úton megfáradt lovait bevitesse és megpihentesse.

Ez az új Árpád az, nem a visszatelepedő, hanem a honszerző, nem a mesés pusztító, hanem az erős és bölcs alkotó, a ki új irodalmunk hajnalhasadásának idején, Anonymus által, a magyar szellem körébe lép. Azok, a kikben ez a szellem szárnyait bontogatni kezdi, azonnal érzik, hogy életre keltendő magyar világunk mivel gazdagodott benne. A nemzeti erőnek legfelségesebb képét nyerte, melyet a monda varázsa vesz körül, de a történet megszakítatlan folytonossága kapcsol a korukbeli magyarsághoz s a mely egyszerre hivatkozik a nemzet képzeletére, önérzetére és hálájára.

Az első költői kísérletekkel és tervekkel, melyeket ez az epikai anyag és eszmény sugall, már nyilatkozik, ha nem is élesebben szembeszökő czélzatképen, de félreismérhetetlen benső motívumul: a nemzetpolitikai gondolat. Sajátságosan fűződik velük össze József császár

alakja. Ráday Gedeon, ki Orczy Lőrinczczel az új tavasz első fecskéje, epikájának néhány töredékes fordításával és átdolgozásával útmutatója, a mértékes-rímes verselés megkezdője, a költő Zrínyi feltámasztója: gondol először Árpád megéne kiesére. Nagy könyvbúvár, ki mohón olvassa az alig megjelent Anonymust s még a XVIII. század negyvenes éveinek végén «bajnoki énekbe» kezd Árpádról, de csak az előhanggal, öt, nem ügyetlenül alkotott nyolczas strófával készül el. Néhány erős vonással veti oda a honalapító képét:

Egy országfoglalás nem lágy elméknek míve,
 Árpádnak bizony mellyében bátor szíve
 Hellyén volt, noha sok veszély s halál közt járt,
 De mint a roppant tölgy, mellyben nem tehet kárt
 A legpusztítóbb szél, akármint ostromolja,
 Mert hordja levelét csupán a fergeteg:
 ő fennáll, ő kevély fejét nem hajtja meg,
 S nincs olly kegyetlen szél, a melly tövét kitolja.
 Szint ilyen volt Árpád.

Mily sokat mondóvá lesz ez a kép előttünk: Árpád a hatalmas tölgy, — ha eszünkbe vesszük, hogy innen még félszázadon keresztül költőink borongó képzetében a nemzet képe meg egy, belső féregtől rágott, korhadó vagy épen ledült fa volt. Majd a gyermek Józsefhez fordul Ráday. A «nemzet nagy reményének» nevezi, kitől a had és béke műveiben felvirágzását várja; de Árpádra s általa mintegy a nemzetnek szunnyadó erejére, nagy hagyományaira és hivatására irányozza jövőendő uralkodójának tekintetét.

A költő reményét keserű, csalódás várta sa tüzes Dugonics *Etelkája*., mely 1788-ban, egy évvel Rádaynak rég készült stanzái után jelent meg, már egészen más vonatkozásban tünteti fel Árpádot a «kalapos királyival».

Nem az utat mutatja neki, hanem elkeseredve izgat ellene. Ráday egyetlen strófájában Árpádot nagyobbnak érezzük, mint e híres regénynek egész első kötetében. Dugonics öreg fejedelme nem a monda hőse. Bármilyen buzgón átbúvárolta az Etelka írója krónikáinkat, mindazt, a mit bennük talált, csak mellékesen, szervetlenül aggatta a korábban divatos gáláns regényeknek egyik fejedelmi személyére. Minden ereje csak abban nyilatkozik, hogy idegen mintáinak bőbeszédű udvariaskodása az ő ajakán kacskaringós nyerseséggé durvul. De abban a búcsúzó beszédben, melyet a haldokló Árpád fiához és utódához intéz, megnyilatkozik mind az az izzó keserűség, melylyel az elnyomott magyar, legnagyobb történeti emlékeinek hatása alatt, József császárra gondolhatott. Ez az egész, kemény parainesis, a magyarság és a szabadság vezérlő gondolatával, nem más, mint József minden hagyományt felforgató, önkényes, rendeletekkel kormányzó, idegenesítő rendszerének szinte leplezetlen kritikája. Árpád mondja a nemzetnek, hogy: «inkább szenvedje életében, mint szabadságában a csorbát»; hogy «nem erőtlenebb oszlopa édes hazánknak a törvény, mint a kivont fegyver»; hogy «a körmös sasokat röpködni ne tanítsa» és így tovább mindazt, a mit a nemzet igazának tart és kivívni törekszik. Így bármily kevésbé emelte igazi hőssé Dugonics Árpádot, hogy a közléleknek nemzet-politikai képzetkörébe mélyen és maradandóan bevonta: az Etelkának, rendkívüli elterjedését tekintve, kétségtelen hatása volt. Tíz év múlva, 1798-ban, Csokonait már inkább esztetikai érdek vonta Árpádhoz. Megragadó, szinte izgató az a lelkesedés, a mint lankadatlan tanulmányaiból és leveleiből árad felénk, a melylyel tárgya eltöltötte. Árpád énekesévé lenni: ebben látta élete feladatát s megírt

remekei gondjának méltatlan elhanyagolásával csak az Árpád eposzban látta életének *aere perennius monumentumát*. Életének szinte tragikumául érezzük ezt a tervet, melynek megvalósításáért nyomorult sorsával és sorvadó testével hat éven keresztül vívta harcát. És ennek a hat évnek emésztő munkájából, rengeteg esztetikai, történeti és néprajzi tanulmányából, melyeknek gazdagságával és lelkiismeretességével összes epikusaink közül csak Arany János versenyezhet, nem maradt egyéb, mint félszáz szép hexameter és a tizenkét éneknek rövid terv-vázlata. Barátja, Kultsár István, buzdította rá, hogy ha halhatatlanságot keres, akkor csak *hősi* versekben írja eposzát. Ki mondhatja meg, hogy ha a halál ki nem ragadja a tollat kezéből, csakugyan azt az örök emléket alkotja-e meg, a melyet maga remélt, melynek vesztét Salamon Ferencz oly nyomós okoskodással sajnálja, de a melynek kudarczától Kazinczy féltette a költőt. A vázlat, ha ugyan ragaszkodott volna hozzá, nem annyira Homér és Tasso, mint inkább Voltaire hatását mutatja. Fő cselekvénye és epizódjai, egész menete Anonymusra, a machina, költői fogások, jóslatok és látomások, melyek között természetesen a nemzet jövő története is megjelenik, de a berendezésnek némely sajátossága és tervezett részlete is: a Henriásra utalnak. Ámde két tekintetben, minden valószínűség szerint, kivált volna epikai iskolájából Csokonai: érzésének melegségével és rajzoló tehetségének elevenességével. Talán sikerült volna neki Árpádot, az ideál magas talapzatán, tégy eszme hordozójaként, költőileg tartalmasabbá és |gazdagabbá, emberileg határozottabbá tennie, mint elődeinek, sőt utódainak. Költői lehelletével elosztatnia azt a ködöt, melybe a honfoglaló alakjának körvonalai

és belső rajza mind máig burkolóznak, s a melyhez a történelem többé nem férhet.

Ez a sejtelem nemcsak Csokonai tehetségének egyik uralkodó, fényes vonásánál fogva merülhet fel bennünk, hanem a korabeli irodalomnak úgyszólván általános felfogásánál fogva is. E felfogás, melyet legélesebben Kazinczy képvisel s a melyre nézve Csokonai is megegyezik vele, a költészet nemzeti jelentőségét nem annyira hazafias irányzatosságában, mint általán kulturális jelentőségében, a nyelv-fejlesztés és terjesztés szolgálatában, a maga belső és külső megnemesedésében és fölemelkedésében érzi és keresi. A nemzeti lélektől áthatva,-ennek művelődési, főként eszthetikai fejlesztésével törekszik a nemzeti erő és élet kifejtésére alapot vetni. Politikája eszthetikai jellemű. Minden magyar költemény hazafias szolgálat, minden jó magyar költemény nemzeti haladás. A versek nemzeti értékét ez a felfogás költői beesőkkel, eszthetikai hatásukkal méri. Midőn Árpádban olyan hőst ismert meg, ki egy epikai conceptio belső sikerének s az egész nemzetre szóló hatásának föltételeit kínálja, ki a magyar epikának valamely hivatott szellem által költői értékben és népszerűségben való fölemelésére a képzelhető legalkalmasabb: természetes elragadtatással siet meghódítására. Árpád eposzának eszthetikai sikere a nemzeti szellem diadala lesz. Ennek a nemzeti szellemnek, az irodalmi felfogás szerint, a kor viszonyaihoz képest a múzsák a leghivatottabb és legalkalmasabb táplálói. A múzsák, kik Csokonai tervvázlatában Sárospatakon laknak s itt köszöntik a honfoglaló Árpádot, majd magyar éneklésre kérnek az istentől engedelmet; a végzet kilencz századig ellenséges irántok, de a tizediknek elején megengesztelődik s ők előre éneklék «a magyarok istenének dicsőségét.»

Ez a költői politika fejlődik, alakul tovább a múlt század első negyedében, mikor a borongó, majd háborgó nemzeti érzés maga lett költészetünknek uralkodó motívumává. Árpádhoz fordul nemcsak mint kiválóan alkalmas epikus hőshöz, kinek költői hatását nemzeti jelentősége is támogatja, hanem mint a legalkalmasabbhoz éppen ennek a nemzeti érzésnek fölverésére és irányzására. Horvát Istvánnak, a Széchenyi-könyvtár rengeteg tudományi!, fékezetlen képzeletű és lobogó hevű custosának tüze jelöli ki ezt a föladatot és lesz epikánknak egy évtizeden át ebben az irányban úgy sugallójává, mint tudós támogatójává. Barátja volt Pázmándi Horvát Endrének, a kit a Fölkelő nemzethez jól csengő és erős hexameterekben írt, s hatféle kiadásban terjedt ódája az 1809-iki insurrectiónak országos híró költőjévé avatott, míg a néhány évvel utóbb készült Zircz emlékezetének áradó és lendületes epikai folyama a jövő «Magyar Vergiliusának» sejtetett. Horvát István, tüzes ábrándjai közt, benne látja Árpád hivatott énekesét és a pesti közhangulat tolmácsául azonnal munkára buzdítja. «Legyen az Árpád átka rajtad, ha nem használod szép poétái lelkedet. A nemzeti becsület vezérelje tolladat és minden tetteidet!» A feladat nagyságán és nehézségén szinte megrémült tétí plébános eleinte szabadkozik; de már világosan érzi a fölhívás indítékát és célzatát: «Az egésznek egy bizonyos pontra néző tendenciája az a fő sarok, mely körül a munkának a szívre dolgozó hatását forgatni lehet és kell.» Árpádot a költői érzés és képzelet kohójából a nemzet lelke hívja segítségül. Mikor a honalapító ez új feladatának eszméje, habár csak kevesek lelkében, világosan megalakul, hogy az egész magyar klasszikái eposz vezérgondolatává legyen, ugyanabban az

esztendőben, 1817-ben támad fel halottaiból a Zrinyiász és születik Arany János. Árpád nemcsak költői tárgy többé, hanem hazafiúi program, mely a költészet fényével a sötétségben világítani és tüzével a zord kietlenben gyújtani hivatott.

A sötétségben és kietlenben! Mert az új felfogást és törekvést a közviszonyok érlelték. A múlt századnak első kényuralmát nyögtük, melyet Ferencz császár nevével szoktunk jelölni. Az alkotmány félretétele, közszabadságaink elnyomatása, nemzeti életünk pangása és ernyedése, az egész rendszer kiáltó ellentéte természetünkkel, hagyományainkkal és érdekeinkkel: mindez szinte pusztulással fenyegetett. Az ellenállásnak, a reá való erőnek és akaratnak nyomai a nemzetben még alig mutatkoztak, csak egy pár író lelkében villogtak. Talán leghevesebben Horvát Istvánban, ki a költészetnek szíveket dobogtató szavával Árpádot szeretné megszólaltatni a nemzeti becsület érdekében. Horvát Endre végre ' vállalkozik; de tíz-tizenkét évre számítja, míg elkészülhet eposzával.

Azonban néhány év múlva kiderült, hogy nem az ő küldetése volt Árpád emlékével nemzetének szívébe és az idők kerekébe kapni. Nem a pázmánczi hegyeken «emelkedtek új életre Árpádnak dicső tettei», a mint Horvát István az Auróra első kötetében Árpád Pannónia hegyén című prózai epikai képében lelkesen jövendölte, hanem a Dunántúlnak egy másik falujában, a tolnamegyei Görbön, a hol egy fiatal jurátus honfiúi és szerelmi bánata költői lángelméjének forrongásában nyilatkozást keresett. Vörösmarty Mihály volt. Már a *Fehérvár* című ifjúkori ódájában kesereg a nemzeti elaljasodáson, mely szólni sem mer, mikor «az ősi véren nyert szabad-

ság, honja felé, az egekbe készül» s a szent királyok árnyékait aposztrofálja:

Oh hőseinknek lelkei, várhat-e
 Az elfajult kor töletek új erőt?
 Vagy nincs-e pillantattok is már
 Veszni menő unokáitokra!

A Zalán érzelmi motívuma itt csendül meg először szinte szenvedélyes keservvel, de Berzsenyi fatalizmusának visszhangjaként, reménytelen lemondással. Hogy ez az erős érzelmi indíték Szent Lászlóról Árpádra vezette képzeletét, része lehetett benne barátjának, Egyed Antal bonyhádi plébánosnak, ki szintén a honfoglalásról tervezett egy soha meg nem írt hőskölteményt. Annál mohóbban látott Vörösmarty a maga titokban érlelt tervének kiviteléhez; hevét szította az a forrongás is, melyet az alkotmányunk halálos csapásául szánt kormányrendeletek néhány megyében, így Tolnában is, keltettek. Ihlete, sorsa, benyomásai ragadták, hogy a magában érzett legnagyobb erővel és a leghatalmasabb tárggyal a legmagasabb célra törjön. Csokonai hosszú tanulmánya és Horvát Endre aggodalmaskodó tervezése nélkül látott munkához. Olvasta Anonymust, még pedig valószínűleg magyar fordításban. A hexameteres formában, korának ízlése szerint és talán Horvát Endre Zircz-ének, Szép János Konstantinápolyi táborozásának és Aranyosrákosi Székely Sándor Székelyek Erdélyben című eposzának példájára, de meg a maga sajátos stílművészetének sugallatára is, habozás nélkül állapotodott meg. Mithológiáját, Cornides Dániel dualizmus értelmében, Horvát István és Horvát János dolgozatainak útmutatásával szötte meg, Hadúr nevét Székelytől kölcsönözvén, s a maga képzeletéből egészítette

ki. Az alpári csatáról és Zalán futásáról Vörösmarty eposzának megjelentekor már volt egy énekünk: Czuczor Gergely *Augsburgi ütközetében* az ősz Türt ül lelkesíti vele a kalandor daliákat; de arra, hogy a honfoglalás mondái közül Vörösmarty éppen ezt választotta ki tárgyául: Czuczornak befolyást nem tulajdoníthatunk. Mert 1824-ben, mikor Türtül éneke az Aurórában megjelent, a *Zalán futása* már körülbelül készen volt. Megírásában nem telt el az egész esztendő s 1825 januárjában már kibocsátotta Vörösmarty az előfizetésre való fölhívást.

Az irodalom lelkes elragadtatással fogadta a művet, mely ebben a korszakos esztendőben meg is jelent. A meglepetés, melyet egy ismeretlen lángelmének egész fényében való hirtelen feltűnése támasztott; a varázs, mely érzületéből és nyelvéből áradt: szinte elkápráztatta a kritikát. Toldy bírálata a korabeli irodalmi közvélemény megnyilatkozása. Az újságnak és gyökerességnek minden ígézetével, egy andalító és izgató zenének minden hatalmával ható dictio, melynél nagyobb lépést költői nyelvünk a századok folyamában sohasem tett; a részletek csodálatos bája, mely-a képzelet tündérvjátékaiból s az erő és gyöngédség vonásaiból és hangjaiból szövődik: a szerkezet és jellemrajz fogyatkozásait szinte elfeledtették. El azt, hogy a cselekvény zilált ágainak összefüggése laza, arányaiban önkényes. Pedig mindez a kritika hagyományos álláspontján annál inkább feltűnhetett volna, mert a kiválasztott s jóformán egyetlen ütközetre szorítózkodó mondai anyagnak egyszerűségével és korlátozottságával élesen disharmonizál. A milyen változatosak és elevenek, valószínű vonások nélkül is, a csataképek, olyan egyszínűek és általánosságokban ma-

radók a jellemrajzok. Így Árpádé is. A költő ismételve leírja személyét s e leírások közül az a néhány sor, mely a Hadúrhoz imádkozó fejedelmet festi, szemben az ellen táborával, az alkony fényében, magányosan állva egy halmon: valóban festői, de merőben külső s kevésbé jellemző. Valójának rajza az epikai hősokról szóló köz-hagyományoknak általános vonásaival merül ki: erős és vitéz, hívő és elszánt, bölcs és kegyelmes. Váltakozó jelzői: ravasz, erőszakos és a többi, nem sokkal világitanak meg többet, mint a legtöbbször ismétlődő párduczos mellékneve. Még azok közül a magyarosoknak tetsző vonások közül is, melyeknek csirája Anonymusnál felcsillanik s a stíl sérelme nélkül némi valószerűbb benyomást kínál: nincs elevenebben, gazdagabban kifejtve egy sem. A minék a költő érzésében látta, az maradt képzeletében is: a hadak útjának köd-alakja, ki szorongatott utódainak segítségére siet; lássák ezek ne magukhoz hasonlónak, hanem minél fényesebbnek és minél hatalmasabbnak, kinek «fejedelmi tekintete őrt áll». Az egészben vergiliusi stílű eposznak ez a Homérra és istenére utaló képe- talán a legerősebb költői fényű sugár, mely Árpád alakjára esik.

A magyar epikának az a remeke, melynek Zalánt üdvözölték, nem érkezett el benne; de diadalra készen és alkalmasan megszületett az a költői alkotás, melyet Horvát Istvánnal a hazafiúi lelkesedés várt s a melyre az időknek szüksége volt. A nemzetnek költőjében élő lelke szólal meg Zalánban, hogy visszhangot ébresszen hazaszerte. Ez az érzület volt még főképen az, mely a nyelven kívül, a virrasztókat s utóbb az egész közönséget elragadta. Vörösmarty subjectivitása egészen áthatja tárgyát: minden mozzanatában mintegy a maga érzés-

világának kifejezésére alakítja, mely ódái fölhevülések és elégikus elborulások közt hullámzik. Hol az alkony melancholikus borúja, melyben a süllyedt magyar életet látja, hol a hajnal tüzes fénye, melyet földézni kívánna rá. E nemzeti hajnal támadásában történeti része van költeményének és hőségének. A zilált, elnyomott, bizalmatlan magyar élet elé a magyar erőnek leghatalmasabb képét és képviselőjét állítja, mikor az erő hitének és érzésének fölkelésére van szükség. Olyan nyelven, melyben már magában a nemzeti szellem diadala zeng, a történeti magyarság leghatalmasabb tettét, a honfoglalást idézi a «tehetetlen kor» elé, melyet az idő ébredésre, tette szólít, új honalapítás munkájára és küzdelmeire. A költészet arany vesszeje új történeti feladatra szólítja Árpádot Az ének, melyet Vörösmarty szerzett róla, Toldy szavával, nemcsak költői mű, hanem politikai tett volt. Az 1825-diki országgyűléssel megkezdődik reformkorunk, melynek halhatatlan, ébresztő előhangja a Zalán futása. Ugyané korban születik, ugyané közhangulatban gyökerezik, ugyanez eszmekörben mozog az epikai évtized másik két nagy Árpád-éposza: Horvát Endréé és Debreczeni Mártoné. Amaz, melynek Horvát István Zalán feladatát szánta, csakugyan tovább készült egy évtizednél s nem nyilatkoztatott meg fensőbb költői tulajdonokat, mint szerzőjének régibb dolgozatai. Eégies, erős nyelvű hexameterai az őshazából elköltözött magyarság kalandos, harczias, viszályos útját éneklik: a tulajdonképeni honfoglalás a tizenkét ének két utolsójába szorul. A cselekvény krónikás folyamatú és nem költői szervezetű s a mondától eltérve, történeti források alapján, még az őshazában nem Almost, hanem Árpádot állítja a nemzet élére,

ki	hadával	Volga	türemelő
Habjait	át-szegvén,	Etelének	hajdani földét
Nemzeteket	leverő	harczokkal	viasszaszerezte.

Különben az egész, a klasszikái mithosznak is megpendítésével, szinte Horvát István fantasztikus elméletei verses népszerűsítésének tetszik inkább, mint eredeti fölfogás és költői erő alkotásának. Jellemrajzai a nagyhangú és egyszínű szónoklatod árjába fülnek. Árpádot sem eleveníti meg, ellenére a számtalan vonásból szőtt képnek, melyben fejedelemmé választásakor bemutatja: szögszínű, csillagszemű, izmos, komoly és nyájas. Jellemző az egésznek keresztyén lelkesedésű kihangzása, melynek némi előkészítéséül szolgál a honfoglalók védelme a bálványimádás ellenében s egy-Isten-hitének magyarázata. Az eposz irányzatául különben a történeti tanulságnak egy más mozzanata lép előtérbe: a pártoskodás, viszály ősmagyar átka. Lebed ármánya és harca Árpád ellen végigkíséri a cselekvést. 1831-ben, mikor az *Árpád* megjelent, már a magyar közéletnek is, irodalomnak is megváltozott a képe: az alkotmány vissza volt állítva; Széchenyi közzétette első reformiratait; a nemzet, tekintetét jövőjére irányozva, fölébredt önbizalmának erejével munkához készült. Árpád elkésett; irdalmi koszorúját is elvitte előle Vörösmarty s nyoma alig más, mint a magyar költői nyelvnek első archaizáló kísérlete. A prózában még a megelőző századnak végén Kármán József mutatott rá utat egy történeti regény-töredékében, míg Horvát költői kezdeményét Arany János fejtette epikánk későbbi korszakában igazi művészetté.

Vörösmarty előtt is, Horvát Endre előtt is az Aeneis lebegett: az erdélyi Debreczeni Márton, egy szegény

gyerő-monostori fazekasmester fia és a magyar bányauigy kitűnő vezetője, inkább magyar Iliászt forgatott képzeletében. Radnai magányában lelkesedve olvasta Zsandes fogott *Kióvi* cserfájának megírásába. Kitűnően tudott görögül s a honfoglalási mondák megnyitó mozzanatát, a nagy várostromot választotta ki tárgyául, Árpádot tevén meg hősének. Senkitől nem sejtve, titokban írta férfi koráig, mintegy ifjúságának álmait folytatva benne; a tizenhat ének két utolsóját csak tervrajzban hagyta, így ez a munka, kezdete és vége, mintegy összeköti újabb történetünknek két szomorú korszakát, azt, a melyben a nemzet-politikai irányzatú eposz megszületett, azzal, a melyben újra született: Ferencz császár korát a forradalom utáni korrallal. Nem terméketlen képzelet szülötte a nagy eposz; de sem a sokágú cselekvény összefoglaló szerkesztésében, sem a jellemeknek találó és hatásos ábrázolásában nem mutat erőt s még Árpád hősiségének benyomását is ellazítja. Nyelve színre, hatásosságra nemcsak Vörösmarty, hanem Horvát mögött is messze marad. Mithosza, melylyel tárgyát ép oly gazdagon hatja át, mint a mennyire Horvát tartózkodik tőle: a perzsa, szláv, magyar, sőt germán ösképzetekből alkotva két rendszerré, halmazott, zavart és költőileg is logikátlan. Sok tanulmány, nagy igyekezet, leleményes képzelet és nemes lelkesedés emléke a Kióvi csata, de inkább egy szép élet költészetének megható, mint irodalmunknak nevezetesebb emléke. Korának hangulata, költői irányzata a Gondviselés örökdő hatalmának végig uralkodó eszméjében, a nemzet jövő nagy hivatásának sűrűn előforduló jóslataiban nyilatkozik meg; az utóbbiak között Ormuzd a Jövendők várában a két testvérhaza új felvirulását is megmutatja a Sas szárnyai alatt. Debreczeni

már három éve halott volt, mikor 1854-ben gróf Mikó Imre közrebocsátotta eposzát, mely már a nemzet lelkében és életében alig, csak irodalomtörténetében foglalhatott helyet.

Ezek nevezetesebb emlékei *Árpádnak, mint eposzi hősnek* költészetünkben, melyet nemzeti nagy hivatása betöltésében az ő alakja vezet. Lehel kürtszava veri föl a «riadó vak mélységet» s Bulcsú zászlaja mutat irányt a «tehetetlen kornak»: mögöttük az erős, hadverő, győztes Árpád képe. A nemzeti lélek forrázásával és bátorításával a reform-kor megindulásával — Árpádnak ez a költői alakja betöltötte hivatását. A mint a múlttól szinte elforduló Széchenyi pozitív szellemének hatására a közhangulattal együtt az irodalmi fogékonyság is változást mutat, s a nagyzó mondákból, fantasztikus képzetekből táplálkozó eposz háttérbe szorítja: helyét *a regény és a történeti költészet* kisebb műfajai foglalják el. Ezekben, *történeti balladáink* egész sorában, a harminczas és negyvenes évek folyamán, már nem a honfoglalás harcos Árpádja, hanem az *alkotó, rendező, szervező fejedelem* áll előtérben, kitér a költői képzelet nem az Ural alatt, Kióv előtt, Alpárnál, hanem Pusztaszeren keres. Ugyanez a fejlődés az, melyen hazafias líránk is, Vörösmarty vezetése alatt, átmegy: a nemzeti lélek ébresztő, fölrázó hangjaiból a nemzeti munkának már határozott feladataira vonatkozó buzdításba. Az új történeti költészet sem riadót fúvat, hanem a kor feladatához képest új nemzet-szervező munkára s ebben kitartásra s egyetértésre buzdít. A mint Pap Endre mondatja vele:

A vesztett múlt példája int,
Jövendő kell nekünk!

A miből e sorok idézve vannak, az *Ének a magyar alkotmányról* című alkotmánytörténeti epikai kép, a pusztaszeri gyűlésnek máig legszebb, leghatásosabb rajza költészetünkben. A Kisfaludy-Társaság felhívására ugyanezt az Árpádot éneklik Nagy Imre és Szilágyi István koszorúzott balladái.

Ennek az egész új történeti költészetnek fő képviselője, Garay János, a retorikai stílus magyar ballada feje. Árpád a honalapítóról írt második balladájában ő is a szerzett haza megtartásának kötelességét emeli ki s a maga korának törekvéseire, küzdelmeire, feladataira utalva, a hála-oltár körül urakat és parasztokat egyesítve, ezzel az imádsággal végzi:

Oh magyaroknak istene,
 Oh áldd meg ezt a nemzetet!
 Adj néki mindent, a mi kell:
 Adj egyetértő érzetet!

A nemzeti újjászületés ódái és a forradalom csatadalai után a honvesztés új keserve irányozza ismét költészetünknek vigaszt és bizalmat kereső tekintetét a hon-szerzőre. A beteg Garayt a Hetumogerekről kezdett eposának megalkotásában meggátolta halála. De a szabadító Árpádnak, a haláltusájukat vívó székelység megmentőjének árnyéka mindjárt a szabadságharc katasztrófája után megjelent Arany képzeletében s a *Csaba-éposz* nagyszerű bonyodalmának megoldására lett volna hivatva. Mint az Utolsó Magyarok zordon végítéletét, ezt is bizonyára nemzetének «vigasztalására szánta». A nemzeti érzésnek ugyanez a vergődése ragadhata hozzá Dózsa Dániel képzeletét, ki 1858-ban kiadott *Zamdirhámjában*, az utolsó rabonbán alatt végső, kétségbeesett küzdelemben vérző székely nép szabadító-

jául éneкли Árpádot, a Barna Vitézt. Istennek küldötte népe lánczainak megoldására: e nép történeti erejének jelképe és feltámadásában való hitének táplálója. Em-lítsük még meg Szász Károlynak 1868-ban Arany epikai diadalainak hatása alatt írt, sok költői részlettel ékes *Álmosát*, melyben Árpád tündéries szerelmi története a régi mazarnai regére s az olasz romantikus eposz motívumaira emlékeztet. És ezzel be is fejezhetjük azoknak a nevezetesebb Árpád-költeményeinknek áttekintését, melyek kitűzött szempontunkból, költészetünknek a nemzeti közszellemmel való kapcsolatára nézve tanulságosak.

ím ez már *Árpád ama második pályájának* vázlata, mely nem a krónikának, hanem *az irodalomtörténetírásnak* tárgya. Hosszú lappangása, hirtelen előtörése, költészeti és nemzeti jelentőségének fordulatai és alakulásai: mindenestre túlterjednek a merő irodalmi érdeklődés körén. A mint költészetünk egész történeti folyamatában és sokkal inkább, mint bármely más nép költészete, mindig a nemzeti közszellem és közélet képe, vezető indítékainak és jellemző elemeinek hangja: az, a mit a korok változásaiban a honfoglaló Árpádról mond, a hogyan és a milyennek látja és láttatja: mindenkor Árpád emlékének sajátos helyét, jellemét és hatását jelöli meg a fejlődő nemzeti közszellemben.

Töredékes emlékezések, monda-foszlányok hőse egykor, a kinek a múlt homályából kicsillanó alakján az ország romlásának napjaiban a maga és kis köre vidítására el-elmereng az énekmondó, míg honfoglaló útjában a tőlünk elfordult isteni kegyelemnek hajdani bizonyosságára mutat a bibliás versszerző. Majd újabb, hatalmasabb és gazdagabb képben lép elő *napvilágra legkésőbb került, leg-*

régibb krónikánk lapjairól, s a honalapítás dicsőségének fénye Atilláról átszáll reá. Egy *újra kezdődő költészet* azonnal *felismeri benne a drága ajándékot*, az eposzi ideált, mely erejével a mélységekből a tetőre segítheti. Elragadtatva érzi költői sugallatát, nevének és mondáinak képzeletigéző hatalmát, a legdúsabb koszorút ígérő serkentését. Az emelkedés, melyet költői kísérleteinknek ígér, egyenes, korszerű és hazafias célzatok és kapcsolatok nélkül is: nemzeti érdekű és következtetésű. Az irodalmi sikerek, a felújulás korabeli íróink közös érzése és hitvallása szerint, hazafiúi tettek, ihletök hazafiúi ihlet s mozzanataik a nemzeti erő kifejlődésének alapkövei. Ez Árpád alakjának, költői sugalló erejének nemzeti jelentősége Csokonaiék eszmekörében. Ebben az eszmekörben él Kazinczy is, melyből Árpád költői alakjának tovább-fejlődését, a nemzeti élet új postulatumai alapján, már nem tudja követni. «Árpád új énekesei» már nem az ő korának szószólói. A reform-kor tettekre ébredő megindulásakor a költészet nemzeti feladata élesebb domborulatban mutatkozik. A Zalánnal induló történeti költészetnek s az általa felrázott nemzetnek képzetkörében az első tíz esztendőn át úgyszólván *Árpád alakja vezet*, hat, uralkodik: a képzelet hevével veri föl az érzést és akaratot. Az ő költői árnyéka ennek az időszaknak, mely Árpád képével ébred és lát munkához, úgyszólván történeti hőse. Elsőben erején, vitézségén, hadi dicsőségén fekszik a súly, *míg* a nemzet önbizalmának, erejében való hitének fölkeltéséről és megszilárdításáról van szó. Majd a nagy politikai és társadalmi átalakulás küszöbén és munkájában, a kisebb epikai költemények egész serege, élén Pap Endre énekével, inkább a bölcs alapítót, szervezőt, alkotmányszerzőt állítja előtérbe. *Alpár Árpádja*

után Pusztaszer Árpádja következik, de Árpád szellemalakja a költői kultusz ragyogó világításában végig ott marad ébresztve, lelkesítve, hódítva, és irányozva, a nagy nemzedék küzdelmei és alkotó munkája fölött. Nemcsak azt a Magyarországot alapította meg, a mely volt, hanem: fenséges része volt annak az újnak megalapításában és megalkotásában is, a mely Széchenyi igéje szerint: lett, és a mi hitünk szerint: lesz.

A MAGYAB IBODALOM A MOHÁCSI CSATÁBAN.¹

A magyar költészet, annál a benső kapcsolatnál fogva, melyben a közdolgokkal áll, századok óta tele van költői jóslatokkal. A nemzeti életnek egyik vagy másik korbéli képéből, mely egész lelkét betölti, érzésvilágát hullámmásban tartja, gondolatait állandóan foglalkoztatja: a félelemmel vagy a reménységgel, az elbizakodással vagy a kétségbeeséssel önkénytelenül szövögeti az áhított vagy rettegett jövő képeit. Mint a szerelmes, egy-egy pillantásban élete sorsát érzi. Költészetünk is, rendkívüli érzékenységénél fogva a nemzeti élet irányában: az alakulás lappangó tényezőit, homályos elemeit megsejti, megérzi, meglátja s bennük azt, A mi a nemzetre vár: a jövendőt.

A nemzet költő jósainak sora nem a protestáns kor zsidó analógiákat kereső, utolsó ítéletet váró jeremiádjaival kezdődik, hogy Zrínyivel, a kurucz énekmondókai, Csokonaival, Berzsenyivel, Vörösmartyval folytatódik a legnagyobbig, Petőfiig. Ismert emlékei közül

¹ Elmondattott a M. T. Akadémia 1900-diki közülésén.

egy visszavezet a mohácsi vész előtti időkbe. A Peer-codex cantilenájának csak nevérol ismert szerzője, Apáti Ferencz kezdi meg a sort, legrégibb szatirikusunk s egyszersmind első fecskéje a néhány évtized múlva beköszöntött protestáns kor verselő moralistáinak. Képzetele elevenebb és röpkébb, mint utódaié; hangja könnyedebb és tréfára hajlóbb; verse frissebb és pattozóbb; képei, típusai változatosabbak és valószínűbbek; az ezüstös kardját csak csörtetni tudó főúr, a tánczba-és vesztébe kívánckozó leány, az elbizott és rakoncztalan paraszt, a kevés zsolozsmájú és bársonyos szolgájú apát úr. A minden társadalmi osztályt megvesztegető romlásnak ugyanaz a keserősége hatja át, az újabb vélemény ellenére is kétségkívül Jagello-kori deák szívét, mint prédikátor utódaiét. Szíve tele van keserőséggel; de szeme, füle, képzetele még egy, színekben és hangokban gazdagabb élet tarkaságaival. Mintegy átmenetet képez egy, képzeletben elevenebb, az élet sokszerű jelenségei iránt érdeklődőbb, költőibb lelkű korból egy másik, zordonabb, sötétebb, bölcselkedőbb időbe. Erkölcsi kritikájával már emebbe tartozik, de hangjával, színével, képzeletével még amoda: a renaissancetól új fényt, új elevenséget nyert katholicismus világába. E világnak még tisztesebb érzésű moralistái is sokszor megállnak az utolsó következtetések előtt. A mi deákunk sem hirdeti a végítéletet; de sorra megbélyegzi, hol az ironia, hol a nyers tréfa, hol az egyenes támadás révén a bűnöket, a melyek menthetetlenül a nemzet fejére fogják idézni.

A költőnek azzal a divinatiójával, mely mindig érzelmi életének legmélyebb és legjellemzőbb rétegéből fejlík, s a melyet ezúttal a hazafi-fáj dalom szít és élesít,

jnutat rá cantilenájában Apáti nem a jövendőre, hanem annak a gyökereire, melyekből csak méregfa sarjadhat. Csodálatos éleslátással ismeri és jelöli meg az erkölcsi süllyedésnek éppen azokat a mozzanatait, melyekből a közel jövőnek három korszakos eseménye fejlődött. Melyek ezek? Első a parasztság zúgolódása, elbizakodása, erőszakossága: már Sámsonnak alajtja magát; második a papság elvilágiasodása, távolodása hivatásának szent kötelességeitől s egyszersmind a nép lelkétől; végre a harmadik az urak megfogyatkozása az ősi erényekben, gálád fondorkodása, léha czifrázkodása és hitlen álnok-sága. A ki e típusokat ily jellemzően válogatta ki, tehát ismerve jelentőségüket, annak előre kellett látnia, a mi következett belőlük. Íme az első magyar költői jövendőmondás, még pedig beteljesült jövendőmondás. A parasztlázadás, a reformáció és a mohácsi vész"jóslata amaz erkölcsi tünetek szatirikus rajzában, melyekből elháríthatatlanul következtek.

A mohácsi vész fő okát valóban tört énétfilozófiánk-nak erre irányuló vizsgálódásai is, Kemény Zsigmond és Pulszky Ferencz még a harminczas évek végén, abban az erkölcsi ziláltságban keresték, melyet a nemzet egészének, de különösen vezető elemeinek viszonyai élénk tárnak. Az állami és társadalmi szervezet, törvényes és erkölcsi rend bomlásban s ennek a bomlásnak első tünetei már a vallásos élet mezején is mutatkoznak. A föld népe nemcsak bizalmát veszítette el a közrendben, hanem a parasztlázadás rettentő kitörésének s tán még rettentőbb elfojtásának és megtorlásának marczangoló emlékeivel szívében, a tengeri vihart váró gályarab gyűlöletével nézi azt. A mohácsi vész esztendejének tavaszán a bányavárosokban Verbőczy István és Baskai

Gáspár, temesi főispán, Francziskó és Lorán érzelmes történetének költője, egy munkásforradalmat fojtanak vérbe. A nemesség is megoszolva nagy pártokra és apró érdekszövetkezetekre. Egyfelől a kalandosok: a sánta Bátori István, kinek nevéen és vagyonán kívül semmi-nemű jogcíme nincs az uralomra, a főurakkal; másfelől Zápolya János, Verbőczivel és a köznemességgel: ádáz hatalmi versengésben, hol felülkerekedve, hol legyüretve. Egyik fél sem volt elég erős sem a másíknak teljes legyőzésére s a saját hatalmának biztosítására, sem alkotásokra és a komoly védelem szervezésére: de elég gyöngé sem, a leveretésébe való belenyugvásra s a visszavonulásra. Így folyt közöttük a féltékenység, gyűlölet, érdek, ármány és bosszú harcza. Verbőcziek oldalán az udvar s a németség elleni elkeseredés belekeveri a harczba a faji s ezzel kapcsolatban az új német vallásos tanok elleni gyűlölet hevét is. A közelgő égi háborút hirdető szél kavargása már ez, mely porral és szeméttel tölti meg a levegőt s megvakítja az embereket. A hatalom biztossága nem lévén meg sehol, természetesen mindenütt hiányzik a felelősség bátorsága is; ilyenkor csak egyetlen erős tehetség, egyetlen erős akarat tehetne még valamit. A viszonyok nyomorúságánál fogva azonban az ilyen irányú kísérlet is csak még végzetesebbé teszi a helyzetet.

Bátori pártja, az 1526. májusi országgyűlésen, Verbőczit megbuktatván, inkább erkölcsi gyávaságból, mint politikai belátásból, az alkotmány felfüggesztésével a királyt korlátlan hatalommal ruházza föl: egy alig felserdült gyerkőczöt, kiből némi lovagias multságokban való kedvtelésen kívül még az ifjúság frissesége, heve és tettvégya is hiányzik; hiányzik a vonzó és impo-

náló erő egyaránt, az éberség és határozó képesség s úgy látszik, hiányzik a magyarsággal való erősebb együttérzés is. E mellett az alélt és idegen lélek mellett egy hatalomvágyó, cselszövő és frivol asszony: íme a királyi tekintély, melyben az ország védelmét keresi.

Mátyás király hadi intézményei is rég odavoltak. Az állandóságra és egységes rendelkezésre törekvő s oly fényes diadalokkal igazolt új szervezet a tehetetlenség, fejetlenség és agyarkodás korában szétszűllött; a régi, tisztán bandériális rendszernek olyatén kifejllesztésére pedig, hogy a változott viszonyok között sikerrel felelhessen meg óriás föladatának, hiányzott a pénz, az egyetértés, a tekintély, az áldozatkészség s talán a komoly akarat is. A mi csak kell a hadviseléshez, a nemzet mindannak híjával volt: katonának, pénznek, hadiszereknek, szövetségeseeknek. Csak egyben nem volt, nem, még a sülyedés e szörnyű viszonyai között sem volt hiány: hősökben. Az 1521-iki szabácsi vértanúk Logodi Simonnal, a nándorfehérváriak Oláh Balazsszal talán csak azért nem lettek a nemzeti monda hőseivé, mert fenséges áldozatuk dicsőségében «Zápolya öldöklő századja» alatt oly sokakkal kell osztozniok. De már igazi hadvezéri képesség sehol. Zápolya pályája alig igazolja azt a bizodalmat, melylyel pártja ebben a tekintetben is az erdélyi vajdára nézett. E szomorú napoknak kétségkívül legnemesebb benyomású alakja, Tomori Pál, az egykori vakmerő és szerencsés lovastiszt, kit szívének sebei a kolostorba űztek s a pápa parancsa, vonakodása ellenére, Kalocsa érseki székébe rendelt. Benne még tisztán és egyesülten éltek Hunyadi János nagy korának hősi, hazafias és vallásos eszményei. Mindenét a haza védelmére áldozta: a hajdani katona képzettségét

és bátorságát, a főpap kincseit és tekintélyét s végül a szegény francziskánusnak, a minék mindvégig érezte és viselte magát, egyetlen birtokát: az életét is. E mellett azon kevesek közé tartozott, a kik ismerték és bevallották erejük határát; néhány ezernél nagyobb sereget sohasem vezetett, nagy hadjárat intézéséről fogalma sem volt s esdekelve kérte Mohács előtt a királyt, hogy inkább üttesse le a fejét, mintsem hogy rábízza hadseregét. De szívében igazi katona volt s a döntő parancsnak engednie kellett.

Íme, ez az értelmi, erkölcsi és anyagi erő várta a világnak akkor legjobban szervezett, legjobban begyakorolt és fölszerelt, legfanatikusabb s talán legnagyobb számú hadseregét, hogy szembeszálljon vele. E sereget a kelet egyik legnagyobb szelleme és legerősebb akarata vezette: az ifjú Szulejman szultán, hogy az új török khalifátusnak Közép-Európa meghódításával megszerezze azt a nimbust, melylyel a megsemmisített arab khalifátust Syria, Egyiptom, Észak-Afrika leigázása övezte az iszlám egész világa előtt.

A kelet hódító áradata, mely ilyen szerencsétlen körülmények között támadt reánk, nemcsak politikai, hanem művelődési életünket is végzetesen fenyegette. Még pedig nem is csupán a győztes ellenségnek pusztító és rabló kedvével azt, a mit már félezer éves kultúránk műemlékekben, művészi kincsekben összegyűjtött. Ezeknek pusztulása már a közelgő vész hírére megkezdődik. A mint VII. Kelemen példája, ki egyedül siet tetemes pénzüsszeggel, fogadott zsoldosokkal a magyar kereszténység védelmére, egyetlen idegen uralkodót sem serkent támogatásra: úgy budai nuncziusának, Burgio Antalnak személyes áldozatkészsége és lelkes izgatása

sem hatja meg annyira urainkat és vármegyéinket, hogy a hadjáratra szükséges költség összegyűlt volna. A királyi kincstár szorultságában az egyházi ezüst- és aranykincsekre gondol s római fölhatalmazásra 1526 június 17-én elrendeli, hogy felerészben beszedessenek s a pénzverőkbe küldessenek. A régi magyar ötvös-művészetnek mennyi emléke, talán remeke került az olvasztókba, vagy a táborokba, az elmaradt zsoldjukért zúgolódó katonák kezébe! A ki tudja azt, hogy Magyarországon nemcsak a román és gót, hanem a renaissance is, majdnem kizárólag, egyházi művészet volt, maecenásai a főpapok, múzeumai a templomok; továbbá azt, hogy a kor értéklése szerint az egyházak bizonyára inkább régibb, mint újabb kincseiket szolgáltatták be: — az érezni fogja, hogy művészetünknek mohácsi vése nem Szulejman császár bevonulásával kezdődik Mátyás palotájába szeptember 10-én, hanem ezzel a rendelettel. De műemlékeink pusztulása mellett irodalmi életünk is válság elé nézett.

Milyen volt ennek az irodalomnak képe Mohács előtt? Mint egy kert, melyben különböző égövek fái ültetvék: a puszták füze és akácza, a bérczeknek égbe-törő és égbehívó fenyője, a klasszikus tájak borostyánja és olajfája. A művelődésnek azt a három rétegét, mely századok folytán a nemzet lelki világában lerakódott: az ősi magyart, a középkori keresztyént és a renaissanceot még bizonyos elváltságban, külön eszmények és formák táplálóiul tünteti elénk ennek az irodalomnak képe. Az első, kinek költészete életnedveit mind a három szolgáltatta, kinek géniuszában először olvadnak bensőn, egységes erővé össze magyarság, keresztyénség és renaissance, Balassi Bálint, csak egy negyed század

múlva születik. E kort még, egymással keveset törődve, egymás hatásától majdnem elzárva zörgeti kobzát s fújja históriáját az énekmondó, cifrázza deák és magyar prédikációinak, imádságainak, szent énekeinek betűit czellájában a barát s bújja codexeit s keresgeti klasszikus idézeteit, faragja cicerói körmondatait a humanista. Ebbe a három ágba oszlik szét a magyar irodalom már félszázadnál régibb idő óta.

Az énekmondók ősi költészete, úgy látszik, még teljes virágjában áll. Ha az egyház haragja nem árthatott nekik: az új tudománynak, a humanizmusnak fejedelmi és főúri palotákba s püspökvárakba zárkózó világa sem homályosította el népszerűségüket. Szellemük a régi: a hősök csodálata, a régi nagyság kegyeletes emlegetése, a magyarság elleneinek gyűlölete, a mesemondás és közdolgokról való híradás kedve, féltő ragaszkodás ehhez a földhöz és fajtájukhoz. Belső és külső formájuk is ugyanaz, Káli Mikótól és névtelen elődeitől kezdve talán félezer év óta. Csak tárgyaik, történeteik, mondáik, meséik, tréfáik köre bővül, módosul a változó időkkel. Voltakép a nép érzés- és képzelet világának kifejezői, táplálói, irányzói; nem szűkebb életviszonyaira való vonatkozásában, melynek a népdal és népballada ad bizonyára ősidők óta hangot, hanem arra a nagyobb közösségre, melybe a várúr és katonasága, azután a király és hadai foglalják. A nemzeti érzés, a maga eredeti faji ízével, legállandóbb és legerősebb sugallójuk. A mit a múlt dicső és gyászos hagyományairól, a jelen romlásáról, a jövő veszedelméről tudnak, azt foglalják versekbe; a mit éreznek, azt inkább kobzokon verik ki vagy hegedűjökön húzzák el. Tárgyaik, melyekről Turóczi, Istvánfi, Tinódi tudósítanak, különös és feltűnő

hajlamukat mutatják a nemzeti érzés daczos és véres összeütközéseinek emlékei iránt az idegen hatalommal: Zách esete, Kis Károly megöletése, Kont és bajtársai, Zsigmond bűnhődése, Hunyadi László halála. Még fél-századdal előbb büszkén éneklük Mátyás szabácsi vár-vívását és diadalmenetét s ma talán közjük tartozik Apáti Ferencz sötét korképével és jóslatával. A könyv-nyomatás nagy csapás rájuk, életük módjára, kerese-tükre; de az első időben legalább bőven szolgáltat nekik új anyagot régi készletükhöz, új meséket, történeteket a múltból és a külföldről, sőt új verseket. Az énekszer-zésben is, egészen az ő szellemük és módjuk szerint, támogatják, segítik nemcsak tanult emberek, deákok és papok, hanem egy-két nemes úr is. Maguk nem éne-kelnek, de verses históriáikkal a hegedősök költészeté-nek körébe állanak.

Így Ráskai Gáspár, az ősi Guthkeled nemzetség sarja, korának egyik legelőkelőbb, legvitézebb és legkegyetle-nebb daliája: réme a lázongó parasztságnak és a török-nek egyaránt. Temesi, majd nógrádi főispán, az anarchia idejében kapzsi és telhetetlen foglалó, annál lelketlenebb, mert családtalanul él; de legalább a politikai hűségnek s a kedély-életnek oly vonásaival, melyek a Balassi Menyhértek világában szinte példátlanok. Élete fogy-táig rendületlenül megáll Zápolya mellett s mikor, úgy látszik, karját vesztvén a hadakban, kardot nem forgat-hatott többé: 1557-ben versekbe rendelte a hűség apológiáját, Vitéz Francziskónak és feleségének érzékeny történetét. Csodálatos kalandokról regél, bölcs tanulságo-kat von le belőlük s Béla király romantikus udvará-nak, lovagjainak, harczzjátékainak, igazságtételének rajzá-ban a mese aranszálaival szövi be a nemzeti múltat.

Íme egy magános és kemény léleknek, költői kedvtelése- és iránya révén, bizonyos naiv közössége a zsarolt és pusztított nép lelkével. Istvánfiból bizonyosan tudjuk, hogy az énekesek kobzokra és ajkukra vették hatalmas társuk versezetet. De nagyon előre siettünk. Ráskai alig gondolt még szerelmes históriák szerzésére, mikor hősi pályája kezdetén, Mohácsnál, Tomori a király személynének védelmére rendelte.

A másik irodalmi ág a középkori áhítat irodalma, a mely a kolostorok magányában fejlődik és hal el. Termékeit nem kísérik kobozzal a vásárok és táborok népe előtt, mint a históriákat; nem szavalják tapsok vagy tudós fejcsóválások között fejedelmeknek, mint a humanisták beszédeiket: olvassák és éneklük a templomokban, a czintermekben, a refektóriumokban, a cselákban. A kik írják, fordítják, másolják, festegetik a középkori egyház vallásos iratait, nem e világi életüket tengetik velük, hanem a másvilágit keresik; nem a maguk hírét, előmenetelét, gazdagságát szolgálják, hanem egyedül az Isten akaratát és dicsőségét. Franciskánusok és dominikánusok, pálosok és karthauziak, barátok és apácák egyaránt: Sövényházi Márta és Ráskai Lea, a beteg Katalin és a szegény Krisztina. Fordítják, a maguk és testvéreik lelkének épülésére, a bibliát, másolják, kivonják a nagy Pelbárt prédikációit, szerkesztik a legendákat, gyűjtik az elmélkedéseket és imádságokat s az áhítat ihlettebb perczeiben tolmácsolják a szent doctorok énekeit és rebesgetik a magyar keresztyén szív első himnuszait. Mindezt a középkor merev dogmatizmusának, alkut nem ismerő azkézisének, de betűhite és csodálatos képzelgésesei boldogító erejének szellemében; előadásukra nézve pedig nagyrészt nyers,

ingadozó, képzetlen formákban, melyek között az Isten szeretetében vagy a világ megvetésében föllángoló szív olykor megtalálja az erőnek hatalmasabb hangjait is. Ennek az irodalomnak emlékei, az Akadémia *Nyelv- emléktárában* foglalt harminczhét codex, kevés kivétellel a mohácsi vész előtti évtizedekben Íratott vagy másoltatott. Fejlődést inkább csak nyelvi és helyesírási alakokra nézve találunk bennük, mint gondolatokra; de egy vonásuk e tekintetben is szembetűnő. Az egyetemes keresztyén eszmevilágban, melyet magyarul fejeznek ki, hova-tovább mind nagyobb jelentőségre emelkedik a nemzeti eszme, mind erősebben nyilatkozik az a magyar néplélek, melynek a magyar barát és apácza is részese. A magyar szentek kiváló tekintetben és tiszteletben részesülnek s szent László ismert himnuszában csodálatos harmóniába olvad a faji büszkeség a vallásos alázattal. Ezzel az énekkel együtt őrizte meg a Peercodex s kivüle még a Thewrewk-codex is, 1508-ból a legelső magyar himnuszt, melynek szerzőjét, íratása helyét és korát biztosán tudjuk. Költője egy Vásárhelyi András nevű francziskánus, ki a pesti szent Péter, ma Kossuth Lajos-utczai kolostorból, magának és népének «siralmas idejében», a megalázkodás és tisztességtétel költői szólamaival fohászkodik a Szűz Anyához s jó tanácsot kér a tanácstalan királyoknak, megnyomortását a törököknek, me gót almáz ás át a magyarságnak. íme a vallásos és hazafias gondolatnak amaz egybeolvadása, mely az egész magyar szellemi életnek: költészetnek, theologiának, politikának századokon át egyik legjellemzőbb vonása marad. De Vásárhelyi nemzeti érzése nem maradt a fohászkodásnál: a cselekedetek üdvözítő erejét vallotta. Vallásához híven ott volt

Mohácsnál s valószínűleg menekülése közben esett áldozatul a török fegyvereknek.

Talán találkozott ott egy rendtársával is, az ifjú Sztárai Mihályival, Pálóczi Antal zempléni főispán udvari papjával: talán atyjuknak, szent Ferencznek jelenye szerint, keresztjük alatt, az égnek, a forró augusztusi égnek sugárözönében, kezet is fogott ott a két barát, Isten nevében, búcsúzóra. Sztárai is kolostorból került, a középkori szent hagyományok és iratok világából, hatása alól; de nemcsak onnan. Valószínűleg főúri szülők várlakából s a padovai egyetemről, honnan iskolarésztársai közül vele együtt Istvánfi Pál, Battyáni Orbán és Veráncsics Antal hoztak írói kedvet és tanulmányt. Mindenesetre egy mozgalmasabb, gazdagabb világ emlékei éltek Sztárai lelkében, mely előtt kolostora falain túl tágabb látókör nyílt s a melyet, tán származása örökségéül, hevesebb, nyugtalanabb vérmérséklet sarkalt. Mohács alól megmenekülvén, Siklósi Mihály révén utat találtak lelkébe az új hit tanai s megtalálta a rá váró harcok mezejét. Hirdette az ígét, küzködött igazságaért a Bodrogtól a Dráváig. Elleneit, éppen mint úri atyjafiai a magukéit, nemcsak meggyőzni törekedett, hanem megfélemlíteni és összetörni; vukovári vallásvitájának diadala a szó igazi értelmében csata lehetett. A fegyverszünetekben fordította s messze híres szép hangján énekelte Szent Dávid zsoltárait. Egy új irodalomnak lett egyik alapvetőjévé, mely a hit egyedül üdvözítő erejét, a keresztyén lélek vallásos vizsgálódásának jogát s az erkölcsi megújulás szükségét hirdette, ihletét pedig nem a klasszikái és középkori képzeletnek csillagos egéből és virágos mezejéről, hanem Izrael sivatagainak és borult egének képeiből

merítette. A szenvedélyes és zordon bölcselkedésnek ez irodalmában a papok házasságáról s az igaz papságról írt dialogizált polémiáival ő hagyja ránk költészetünknek első drámai kísérleteit 1550-ből és 1559-ből. Egész pályájában a magyar szellemnek az a nagy átalakulása testesül meg, melyen a mohácsi vész s a reformáció keresztülvezették.

Irodalmunk harmadik ága, a renaissance deák irodalma, talán az egyetlen a Hunyadi-kor nagy hagyományai közül, mely Mátyás halálával nem ment veszendőbe, hanem egész az ország pusztulásáig fönntartotta magát. Tulajdonkép a klasszicizmus emlékeitől áthatott, sőt beléjük olvadt olasz szellem hódítása volt, mely újságával, fényével, finomságával világszerte megígérte a lelkeket. Csak a gazdagok és tudósok irodalma, kiket már nyelvével elválasztott a tömegetől s a világ szellemi arisztokráciájának nimbusával kápráztatott. Magyarországon Vitéz János honosítja meg; ő adja nemcsak nálunk, hanem Aeneas Sylviusszal együtt általán az Alpokon innen az első példát, hogy a kancellároknak és diplomatáknak, hivatalos leveleikben és beszédekben Ciceróval kell versenyezniük. Az esztergomi és kalocsai, váradi és váci főpapi házak után és mellett, Mátyás udvarában találja meg ez a művészet és szabadság fényében ragyogó világ legkeletibb s egyik legfényesebb központját. Ezt az udvart, királyi feje tudomány-szeretetének és bőkezűségének s a Corvina világraszóló könyvgyűjteményének híre mellett Janus Pannonius tündöklő költői neve s a nagy számmal itt süt képező idegen humanisták tárogatója dicsőíti. Tudósokból és műkedvelőkből szerte a püspökvárakban s főúri lakokban egész akadémiák keletkeznek, melyek, míg Plato

szellemvilágát keresik, voltaképpen a testnek fölfedezését ünneplik elmés, hangzatos és léha költeményeikben; művészi stíllel okoskodnak a vallás, politika, bölcsélet kérdéseiről; pártfogóiknak hízelgő röpiratokat s a római historikusokat utánzó történelmi műveket írnak; az irodalmi levelezésnek oly kiterjedt divatát honosítják meg, mely csak Kazinczy korában újul föl megint. A históriát s Janus Pannonius epicumainak némely röpke vonását kivéve, a nemzeti lélektől ez az egész irodalom távol áll. Mondottuk, hogy legnagyobb maecenasával, Mátyással nem ért véget: derűs világa folytatódik a gyülekező felhők alatt. Ulászlónak még egész kancelláriája humanistákból áll s Bonfinius ő alatta fejezi be történelmét. II. Lajost két humanista, a velencei Balbi Jeromos és a meggyesi Piso Jakab neveli s szellemük és embereik az ő idejében találnak utat a felső-magyarországi iskolákba. A püspökök is, mint egy, e korbeli följegyzés állítja: «gyakrabban beszélnek Nemesisről és Laisról, mint Krisztusról s többet forgatják Terentiust és Virgiliust, mint az evangéliumot». E humanista főpapok sorában az ifjabb Vitéz János halála óta az első, a deák tudomány vezetője s reménysége: Nagyvárad ifjú püspöke, Perényi Ferencz. Az ő hajlamai is atyai házából, Imre nádor köréből valók, kívül Bembo kardinális levelezésben állott. Katonának és tudósnek nevedett, úgyszólván már a püspöki székben: az erdélyibe nyolcz, a váradiba tizennégy éves korában ült. Épp ilyen korán szerezte meg katonai és tudós hírét is: Várad alatt ő verte szét Dózsa lázadó parasztjait s néhány évvel utóbb már messze földön, az ország határán túl is magasztalták klasszikus leveleit, melyek Calcagnini szerint, «a múzsák minden díszét, a

grációk minden báját egyesítették magukban». -A hadi dicsőséget megelévelte, meg a főpapi dísz is: az ő műveltség szülőföldjére, a klasszikus emlékek levegője után vágyott, Kómába, minden ember hazájába. Olaszországba készült költözni; de útjában állomást kellett tartania a Dunántúl — Mohácsnál.

Így találkoznak a harc mezején mind a négyen: Perényi a püspök, Ráskai a főispán s a két francziskánus: Vásárhelyi és Sztárai. Mind más-más világból valók: akkori művelődésünk, irodalmunk különböző irányainak neveltjei és képviselői. A főúri dalia az akkori hadi divat strucztoallas kalpagjában és aranynyal hímzett, hosszú mentéjében; az úrfi püspök, sisakpántos főpapi kalapjában, kereszttel a tetején, talán éppen abban, melyet a csatamezőn találtak s ma is a bécsi fegyvergyűjteményben őriznek; azután a két barát, rendjük hadi szokása szerint baljukban feszülettel, jobbjukban bunkós bottal fegyverkezve föl. Mi hozta őket ide? Talán a kötelességen kívül semmi egyéb, melyet különben ennek a kornak emberei csak kivételesen éreztek. Az egész táborban a hazaszeretnek abból a nemesebb erkölcséből, a mely tán megmenthette volna mindennek ellenére az országot, édes kevés mutatkozik; de annál több a nemzeti érzésnek, hősi elszánásnak abból az elemibb, barbárabb formájából, abból az ősi, faji ösztönből, mely az élet javaiból, önző érdekeiből semmit, de magát az életet kész föláldozni a közért. A kis áldozatoktól visszariadó, önfejű, szűkmarkú, gyűlölködésük legyőzésére s maguk alárendelésére képtelen nemeseink, a ki csak idejében érkezhettek, voltaképp mind ott vannak Mohácsnál s tagadhatatlan csodáit mívelik a nyers, erkölcsileg át nem nemesedett hősiség-

nek és majdnem mindnyájan vértanúivá is lesznek. A magyar léleknek ez az ősi, most salakosabb, majd tisztább rétegeből előtörő ösztöne, érzése vezeti íróinkat is. Kettő közülük hazájának is félig-meddig Rómát érzi; a himnusz-költő az apostolok sírjának városát, a humanista a Capitoliumi árnyékát; de a haza veszedelmének hírére távolba hívó lágyaik szárnya aláhull, fegyverbe öltöznek és szembe szállnak a halállal.

A szerencsétlen hadjárat és végzetes ütközet részleteire fölösleges kiterjeszkednünk. A tolnai, szegszárdi, bátai, majd mohácsi táborba lassan gyülekező, kevés számú, egyenétlenkedő, rosszul felszerelt, hol csüggedő, hol meg elbizott, vezértelen sereg sorsa eleve meg volt pecsételve. Zápolya János és Frange pán Kristóf, kik Erdély és Horvátország felől jelentékeny erővel közeledtek, hasztalan sürgették a királyt és az urakat, hogy vonuljon vissza a sereg Buda felé, míg ők s a cseh és morva hadak megérkezhetnek; hiába emelt a halasztás mellett szót Tomori maga. Kísérlete is, hogy a Drávánál tartóztassa föl az ellenséget, vagy tán ott, még az országos katasztrófa előtt hősi halált haljon, elkésett. Az utolsó napokban sajátságos láz fogta el a tábor, melytől már Tomori sem menekülhetett: mindenki hinni kezdett a győzelemben, az Isten és a vakmerőség csodájában, Hunyadi János legendájának feltámadásában. Mikor az augusztus 25-diki haditanács elhatározta, hogy a következő napok valamelyikén s a mohácsi síkon vívja meg az ütközetet, Perényi Ferencz a skeptikus humanista méla humorával jegyezte meg: jó lesz Brodaries kancellárt Bómába küldeni a szent atyához, hogy az ütközet napját a húszezer vértanú ünnepévé jegyezze

a miséskönyvbe. A rettentő jóslat a rákövetkező negyedik napon valóra vált.

A magyar sereg kora reggel hadi rendbe állva készül a támadásra, a mint ellenség mutatkoznék. Az ágyúk mögött fölállított s az első, hosszú harczvonalat képező csoport derék hadában, melyet Tomori Pál és Zápolya György fővezérek vezettek, foglalt helyet Pálóczi Antal bandériuma s vele kétségtelenül Sztárai Mihály is. A második csoport öt harczvonalat alkotott. A negyedikben állott a király; oldalán Bátori István nádor, Szálkai László primás és a püspökök; köztük jobbról a váradi, Perényi Ferencz is. Eáskai Gáspár dandára ugyanide, a király személyének védelmére volt rendelve. A csata csak délután négy órakor kezdődött meg. Először Bali, szendrei és nándorfehérvári bég portyázó lovasai mutatkoznak, oldaltámadással fenyegetve a magyarságot. Tomori Káskait küldi ellenök, kit az akindsik hamarjában megfutamtatván, elvágna a főseregtől s utat és alkalmat adnak megmenekülésére. Időközben Szulejman főserége is kezd alászállani a szemközt látszó erdős dombokon: első harczvonalában az európai, a másodikban az ázsiai katonasággal, a janicsárokkal s az ágyúkkal. A támadás jelére fölteszik a király sisakját, kinek arczát halálos sápadtság borítja el. Az első roham, melyben bizonyára Pálóczi és Sztárai is résztvesznek, Ibrahim nagyvezér ruméliai hadtestére fényesen sikerült; az első török harczvonalat áttörve és szétszórva, Tomori már az anatóliakra és a janicsárookra támadt. A győzelem riadó káprázatában tűzbe viszik a királyt, kit egy török történetíró a Sahnáme ifjú daliájának nevével Szjajvusnak nevez, míg Tomorit Timurnak vagy az ércztestű Iszfendiárnak mondja. Lajos vitézül vagdalkozik s

könnyű sebeket is kap. Egy kis lovas csapat Szulejmannak sátoráig tör előre s a perzsa pánczélinget hordó szultánt megvagdálja, de egy szálíg elesik. Perényi Ferenczet, ki a király közelében volt, itt a török sereg szívében érhetette utól vitézi végzete. A helyzet hirtelen megváltozik. A török sereg áttört csatavonala összeszedi magát s óriás többsége kifejlődik a vele szemben maroknyi magyarság körül, melyet Bali bég, korának egyik legkitűnőbb lovas tábornoka, ki voltaképp a csata sorsát eldöntötte, jobbról, oldalban támad. A zavart felhőszakadás teszi teljessé. A szultán ágyúi megszólalnak s a magyar sereg rövid másfél órai harc után megvan semmisítve. A huszonnégyezer magyar vértanú, a két fővezérrel, az ország zászlósaival, érsekeivel és püspökeivel a csatatéren pihen, a török dombtól a nyárádi mocsarakig terjedő mezőn, hol a vér, Dsihun és Szihun, Oxus és Jaxartes módjára omlott. Perényi Ferencz is köztük várja a canonisatiót. A tűzből menekült néhány ezer ember közül is sokan, a boldogtalan királylyal együtt, a megdagadt patakokba vesznek. Mások az üldöző, Buda felé tartó törökök fegyverei alatt hullanak el. Úgy látszik, ez volt a sorsa a himnusz-költő Vásárhelyi Andrásnak is, kinek eleste helyét a francziskánusok régi krónikása Palotára teszi.¹

Íme a magyar írók: Ráskai Gáspár és Perényi Ferencz, Sztárai Mihály és Vásárhelyi András része és sorsa a mohácsi csatában. A három első még ifjú ember, az

¹ A Mohácstól északra, tehát a szétvert sereg futásának irányában fekvő Bozsok községet a XV. század végén *Palota* Bosóknak hitták, Csánki kutatásai szerint. Valószínűleg ez volt az a Palota, hol Vásárhelyit megölték. (Pauler Gyula szíves közlése.)

utolsó élemedettebb. A leghatalmasabb, a váradi püspök s a legszegényebb, a pesti francziskánus, elhullanak; a főúr és az udvari pap megszabadulnak. Végzetük nemcsak személyes történetök mozzanatának tűnik föl; *e* végzetben az egész magyar irodalom sorsa jelenik meg előttünk a történelemnek megragadó tipológiájában. Mi is lett a további sorsuk azoknak a művelődési és irodalmi irányoknak, melyeket a Mohácsnál harczoló négy írónk képviselt?

Az idegenes renaissance művészete és mesterkedése, ábrándjai és bivalkodása véget ér. A beköszöntött szerencsétlenségben, bizonytalanságban, nyomorban odalesznek életföltételei: a gazdagság és nyugalom. Klímánk nagyon elzordul. Véget ér csonkán, megszakadtán, be nem fejezve hivatását, mint mestere, Perényi püspök; véget, mielőtt a nemzettel magát meg is értethette, ennek lelkét áthathatta, megtermékenyíthette volna. A Rómáért lelkesedő latin humanizmus Perényivel ott maradt a mohácsi síkon; későbbi kísérletei csak elvézrését jelentik. De ott maradt a középkori egyház kolostori irodalma is: a mennybe vágyódó, képzelgő, csodálatos legendák, imádságok, Mária-himnuszok, a szerzetesek magányszította fantáziájának és világotálatának, égbelátásának és babonájának, panaszos töredelmének és rajongó elragadtatásának a kolostorok számára szolgáló termékei. A könyvnyomtatás és a reformáció elvágja élete fonalát ennek az egész irodalomnak, mely a *Példák könyve* felséges halál-himnuszában 1510-ben mintegy a saját gyászdalát énekli: «Elmegyek meghalni. Engem nem siratnak, sem én értem nem imádbak. De elfeledtetem még az enyéimtől is, mikoron én meghalok». Elment s Vásárhelyi Andrással eltemetke-

zett a dunántúli nagy csatapiacson. És elfeledtetett még, az övéitől is.

De Ráskai Gáspár és Sztárai megmenekülnek, hogy folytassák a népköltés örök hagyományait s megalapítóivá legyenek az új szellemvilágnak. A néplélek együgyű költészete, a hegedősök történetei, mondái, meséi túléltek a nagy istenítéletet. Az új világ tragikus mozgalmasságában, a nemzeti erő becsületes oltalmazásában, a fáradalmak pihentetésében új virágzásra jutnak s új alakokban és ízléssel új hatások és tanulmányok között továbbfejlődvén, költészetünk legnagyobb epikai remekeinek lesznek sugallóivá. A vallás irodalma is, a Mohácsnál megszabadult Sztáraival és reformátor társaival, az egész magyar nép irodalmává lesz, új eszmékkel, új érzésekkel és hanggal hatván át annak szellemét, a magáét pedig készen tárván föl a magyar néplélek befogadására. A hazaszeretet, sőt faji érzés úgy átjárja ezt a theológiát, mint a világon másutt alig s vallásos törekvéseivel kapcsolatban nemzeti célokat tűz eléje. Nemcsak nemzeti szellemének, de protestáns eredeti népiességének bélyegét, irodalmi tekintetben, Pázmány is dicsőséggel viseli.

A török szultán az elleneitől elfoglalt zászlókat megfordítva, hegyökkel alá szokta sátora előtt a földbe tüzetni. Perényi Ferencz és Vásárhelyi András halottakul maradtak s a mohácsi diadaljelek között, megfordítottan, a földbe tűzve, ott láthatjuk a magyarországi humanizmus aquiláját s a kolostori irodalom templomi zászlaját. De Sztárai Mihály és Ráskai Gáspár megélték s az új idők emberei hegyeken és völgyeken kitűzik az új szellem, új művelődés lobogóját is, melyek alatt föl-támasztották a megölt Magyarországot.

KÖLTÉSZEZETÜNK MOHÁCS UTÁN.¹

Nemsokára megkondul tornyainkban a déli harangszó. Ez a harang is «holtakat sirat, élőket hí, villámokat tör», még pedig, innen-onnan ötszáz esztendeje, magyar holtakat sirat, az egész keresztyén világot a magyarság védelmére hívja, hogy megtörje a mi fejünk fölé gyülekezett felhők villámait. III. Calixtus pápa, a hagyomány szerint, a déli harangozást az egész keresztyén világban annak a diadalnak emlékére rendelte el, melyet Hunyadi János II. Mohamed szultán hadain 1456 július 22-én Nándorfehérvár védelmében kivívott s a melylyel a nyugotnak több mint félszázadra biztosságot szerzett a töröktől. Ezt a szolgálatot, melyet az európai kultúra a legnagyobb magyar katonai lángelmének köszönt, de köszönt a magyar hősiségnek s utóbb a két százados határvédelem harczeit között a magyar vértanú-nemzedékek hosszú, elfogyhatatlan sorának: ezt a szolgálatot hirdeti a déli harangszó. Ércz-nyelvén ugyanazt kérdi Európa népeitől, a mit Michelet kérdett: «Vájjon mikor fogjuk leróni tartozásainkat ezen áldott nép, nyugot megmentője iránt?» Képzelte-e a hálás pápa vagy a nagy szívű francia történetíró, hogy ez lesz a felelet: egy istentelen halálos ítélet s kiszolgáltatásunk a pribékek hadának, azoktól, a kikért száz és száz éven át testünk szakadásáig küzdöttünk s a kiket vérünk hullásával védelmeztünk?

A világra szóló nándorfehérvári győzelem fényé a nagy nap egyik hősenek, Kapisztrán Jánosnak jövőbe

¹ Felolvastatott a Petőfi-Társaság 1920. évi közülésén.

látó szemeit nem kápráztatta el; halálos ágyán búsan tört ki: «Jaj Magyarországnak!»! A szomorú jóslat beteljesedett; de csak a következő században. A nagy török támadások a keresztényiség szíve ellen csak hatvan esztendő múlva indultak meg újra. Erre a hatvan esztendőre esik Magyarország legmagasabbra emelkedése s talán legmélyebb süllyedése; Mátyás, majd a Jagellók kora. Pompás Szolimán szultánnak rajtunk keresztül a keresztény Európára törő erejét a magyarság megtörni nem tudja többé; de feltartóztatására, megakasztására, olykor el-elszélesztésére: véges-végig másfél századon keresztül maradt ereje, kitartása, áldozatkészsége. Egy szétszaggatott, nemzetül elsanyart és *elnyomott*, javai-
ban, szabadságában, életében folyton-folyvást fenyegetett nemzetnek mindaddig, míg újra nem egyesülhetett s ezt az erőt legalább egy homloktérre vethette: nemzeti-sége védelmére. «Keresztényiségnek viselte pajzsát».

A nagy bukást Mohácshoz, a szerencsétlen mohácsi csatavesztés emlékéhez szoktuk fűzni, melyet a végzettségére utaló, jellemző szóval rendszeren *mohácsi vésznek* nevezünk. Tragikai katasztrófánknak benne való összefoglalását a köztudatban táplálja újabb irodalmunknak két remeke: Kisfaludy Károly elégiája «nemzeti nagylétünk temetőjé»-ről és Kölcseynek fenséges szónoki elmélkedése. Pedig a rettentő bukásnak voltaképen három döntő mozzanata volt. Az első az ország kulcsának elvesztése: Nándorfehérvár 1521-ben esett el Oláh Baláznak hősi védelme és vértanú halála után. Második volt az 1526-diki mohácsi csata, hol az ország hadereje semmisült meg s a király halálával közrendje, biztossága és egysége ment veszendőbe. Végül a harmadik: Buda várának török kézre jutása 1541-ben, mikor a nagy szul-

tán, az Oszmán-dinastiának második khalifája, a magyar székváros örök birtokbavételének jeléül széket veretett a Boldogasszony templomában. A végzet játéka volt, hogy mind ez a három halálos csapás, melylyel sorsunk századokra elvégeztetett, az esztendőnek ugyanazon a nyári napján, augusztus 29-én ért bennünket. A mi csillagunk is a többivel, csillaghullás idején esett porba.

Magyarország feje török végházzá lett, hol, a jó Sebestyén deák keserű tréfája szerint, «berdó helyett immár nabatot kiáltnak». A magyar állam közélete, a mint a honfoglalás óta maga megszervezte és a maga közczéljai szerint vezette, véget ért. Nagy Lajos alatt Közép-Európa legnagyobb hatalma, Mátyás alatt legfelső műveltségének tűzhelye: álom volt, a mely szertefoszlott. Vitéz Jánosnak Pető Gergely krónikájában leírt jósképe megvalósult: a török oroszlán szétszaggatta címerünket. Országunk elestében három, sőt, a lengyel zálogbirtokba jutott szepesi városokra gondolva, négy részre szakadt: legnagyobb és leggazdagabb középterülete, fővárosával együtt, a török birodalomba kebeleztetett; úgynevezett magyar királyságnak egy keskeny sáv maradt nyugoton; keleten pedig, török védelem alatt, az erdélyi fejedelemség szervezkedett. A magyar élet elvesztette nemcsak egységes területét, hanem központjával, szervezetével, egységes irányzatával együtt egységes céltudatát is. Minden külső háborúja innen kezdve egyszerismind pártharcz is volt; a kiket a politika egyesített, egymás ellen tüzelt a vallásviszály; a meglazult közrend a ragadozásnak olyan elburjánzását sejtotta fel, mely papi moralistáink keserűen döcögő verseiben valósággal «mindenek harcának látszik mindenek ellen».

«Az Isten elvette tőlünk országunké, királyunkat és földhöz vére a mi koronánkat», — siránkozik egy névtelen magyar Jeremiás a század közepén. A nagy bukás végzettségét és reménytelenségét növelte, hogy épen arra az időre esett, mikor a nyugot-európai országok kezdtek kibontakozni a humanizmus, a nagy fölfedezések és a reformáció által a középkori elméletek és viszonyok köteleiből s oly függetlenebb fejlődésnek indulnak, melyet a maguk külön czéljai és érdekei vezetnek. A mi országos életünk épen ekkor omlik össze s épen ezzel a világfejlődéssel szemben szinte a feltámadás reménye nélkül. Es mégis, ha mélyebben tekintünk a küzdő érdekek és erők lelkébe, a nagy megoszlás is mintha ösztönszerűen a jövő Magyarországot szolgálta volna. A Habsburgok Magyarország a régi területért küzd és azt fogja felszabadítani, Erdély pedig a nemzetet és szabadságát tartja fenn és védelmezi meg, a mint ezt a történet-bölcseleti megállapítást, még Salamon Ferencz fejtegetése előtt, egy költő hangoztatta először határozottan: Kemény Zsigmond a *Zord* wüonek egy, Frangepán Orbán szájába adott költött beszédében. A motívumokat így talán vissza vihetjük valamely ösztönös lelki erőre; de hol keressük ez erő két százados kitartásának, folyton-folyvást való megújulásának, a harcok két homlokterén állandó helytállásának magyarázatát és megfejtését? Hol keressük a szétdaraboltság, elnyomatásnak és a fejtelenség zsarnokságának iszonyatos közviszonyai között, az életnek abban a pusztító nyomorában, melynek talán legrészletesebb és rettentőbb képét Szegedi Kis István rajzolja meg egy 1566-iki «siralmas énekében» a tatár rablásokról?

Ellenére már az önfenntartás személyi ösztönének; ellenére annak, hogy a katonáskodás a magyarság egy

nagy rétegének kenyérkereső, életfenntartó foglalkozása volt; ellenére a mindegyik oldalon felújult vallásos buzgóság lelkesítő befolyásának: mégis csak csoda számba megy, hogy ez a bizó, harczoló, áldozó magyar erő sem el nem fogyott, sem el nem lazult, sem meg nem adta magát, sem végkép szót nem morzsolódott. Hogy szagatottságában és elnyomatásában a közös nemzeti élet vágya és reménye nem szűnt meg dobogtatni szívét s a rá-ráborított szemfedőket mindig szét tudta tépni. Hogy szakadatlan sorral termett hősokeket és vértanúkat, tele hittel és elszánással. Hogy két világhatalom, még pedig a leghatalmasabb régi, a német és a legerősebb új, a török nem tudta tönkretenni s a maga ádáz pártossága sem emészthette föl. Hogy végre mikor másfél század múlva elérkezett az ország területe felszabadulásának és új egyesítésének órája: még maradt ereje tovább harczolni, idegen uraival szemben, még majdnem két századig, voltaképp egész 1867-ig, nemzeti szabadságáért. Azt hiszem, nemcsak a magunk történetének, hanem az emberi köztörténetnek egyik legérdekesebb és legnehezebb problémájával kerültünk szembe. Kétségtelenül erkölcsi erőforrásokat kell keresnünk a történeti tények megértésére; amaz eszmék és érzések felé fordulunk magyarázatért, melyek az emberi lelket fölemelik, megerősítik és megszentelik a nemzeti lélekben.

E hatások sorában a leghatalmasabb egy új forrásból indul, mely a halálos vergődésnek ebben az idejében a mohácsi vész után lép a nemzetfenntartó erők közé, hogy innen kezdve folyvást újra meg újra támadva éljen és éltesen. Ez pedig az irodalom, különösen a költészet. Az irodalom, mely a világfejlődésnek ekkori nagy határállomásán a politikával együtt szintén új szint vált egész

nyugoton, a reformációval nálunk is leszáll a kolostorok könyvpolczairól és kilép a püspökvárak kapuin a lelki táplálékra vágyó népek közé. Elveszti a középkori irodalomnak tisztán egyházi, s a humanizmusnak arisztokrata jellegét; új nyelvet vált: magyarrá lesz, még pedig jelentékenyebb részében nem is deákból fordított, hanem a nép ajkáról tanult magyarrá: nemzeti irodalomná. A magyar szóval összeköti a nemzetnek mindazokat az elemeit, melyeket uralom, jog, politika, vallás, vagyon és érdek elválasztott. Főképviselei a prédikátor és a deák, kik nem kötve várhoz, birtokhoz, faluhoz, nem állva meg az új országhatárokon: vándorolva járnak azt az egész, régi, drága földet, melyet a magyar szó velök, hallgatóikkal, olvasóikkal közös hazájoknak éreztet. Ez az új kötelék annál értékesebbnek tetszik mindenkinek előtt, mert a német uralomtól félteniök lehetett, míg másfelől a török épen megbecsülésben részesítette, sőt a maga körében bizonyos diplomáciai érvényre emelte. A nyelvnek ezt a fontosságát a nemzeti életre, ezt az összefoglaló erejét az új magyar irodalom teszi szélében tudatossá, a lelkekbe az ülteti át, mikor ezen hirdeti a vallás igéit, tanításait, költészetét és ezen hintegeti az új műveltség zsengeit: tudományt, történetet, nyelvismeretet, klasszikusokat. Az irodalomra és nyelvre ebben a történeti vonatkozásában tudtommal Acsádi Ignác mutat rá elsöben teljes határozottsággal, mint «Magyarország fennmaradásának egyik legföbbs tényezőjére, a politikából kiszorult államegység menedékhelyére». A szétdarabolt nemzetet ez az értékében tudatossá most lett kötelék új bonthatatlan egységbe foglalja, ezt az egységét örzi s népi szellemével őrá és terjeszti ősi, természeti erejét is.

Az irodalom azonban nemcsak nyelvvel hat a nemzeti lélek fenntartására, hanem a gondolatokkal és érzésekkel is, melyeknek tolmácsa: a szellem által, melyet megszólaltat, fölébreszt, ápol és cselekvésre bír. Egyaránt megnyilatkozik az új művelődés emberében, a papban, és a régi eszmények ápolójában, az énekmondóban. Amannak fő gondolata: az új vallás, emezé a régi haza; de ez a két gondolat, a vallási és a nemzeti, a két énekben legtöbbször összeszővődik, a minek nyomai már középkori katolikus himnológiánkban is megvannak. A régi kapcsolat most szorosabbá lesz, hiszen a hazát a vallással együtt védelmezzük a pogány ellen, magyar nemzetünket pedig az új hittel együtt a német királyok ellen. A pap is, az énekmondó deák is vándoréletet él; amaz bibliájával, ez lantjával járja az országot; amaz zsoltárokat énekel, mint Sztárai Mihály hegedűszó mellett a laskói templom dörömbjéről, emez vitézi históriákat. Mind a kettő nemcsak magyar nyelvvel, hanem emberies szellemével is szolgálja a nemzeti egységet: a pap, gyakran a zsarnok urakkal szemben, az Isten előtti egyenlőség nevében, a nyomorgó nép szószólója, mint Heltai Gáspár; a deák meg a szegény, hányt-vetett közemberé. Egyik sem nagy költő, de mindegyik nagy hívő: hívő az Isten igazságában és a magyarság őseréjében. Mind a kettő magyar szíveket keres, megalázott, megfélemlített, elgyötört magyar szíveket, hogy fölszítsa, fenntartsa és táplálja bennök a hitet és nemzeti érzést. Az irodalom, a költészet így lép be tényezőnek a magyar politikába, hogy ha egy csodával, az ihlet csodájával nem is lehet megfejteni egy másikat, egy történeti csodát, fennmaradásunkét: de legalább valamivel közelebb vigyen megértéséhez.

Mind az énekszerző papok, mind az énekmondó deákok vezető motívumai egyenesen ezt a nemzeti célzt szolgálták s a történet tanúságot tesz róla, hogy sikerrel szolgálták. Ha minden részletezés nélkül csupán ezekre a vezető indítékokra mutatunk a legrövidebben: azt hiszem, világossá lesz előttünk politikai és irodalmi történetünk állandó kölcsönhatásának egyik legfontosabb és legérdekesebb fejezete.

A reformációval az ó-testamentom nálunk is mintegy feltámadását, renaissanceát érte meg. Az elégedetlen, forrongó szellem a zsidó istenfélelemnek igazán félelmes voltát szegezte szembe az erkölcsi közsülyedéssel, a közbenjárásnak bonyolult tanaival pedig az Istennel való közvetlen érintkezés vigaszát. Mindazok, a kik az új bitet szóval és tollal hirdették, prédikációikban, vita-irataikban, történeteikben és énekeikben nemcsak tárgyaikkal, példáikkal, vonatkozásaikkal kapcsolódnak az ó-szövetséghez, hanem szellemökkel is. E szellem zordon és sötét, hasonló a mi akkori égboltunkhoz, rideg és fenyegető, de nem egy mozzanatánál fogva mégis rendkívül alkalmas a mi megriadt, vergődő nemzeti érzésünk táplálására.

Magában a földézett régi Isten-képzetben, minden keménységének, félelmességének ellenére is, volt valami biztató. Minden nyom arra mutat, hogy valami utalás is volt benne a mi ősi, barbár felfogásunkra, melynek foszlányait hősmondánk őrzi. E kapcsolat kifejezésre jut legrégebb, nyomtatásban megjelent verses krónikánkban: Esztergomi Farkas Andráséban: *A zsidó és magyar nemzetről*. Az Istentől választott, vezetett, pártul fogott nép, el vettet és ének legsötétebb napjaiban is természet szerint őrzi a bizodalomnak egy sugarát megengesztelt

Istenének majdan visszatérő kegyelmében. A haragos Isten pogány ellenséggel ostorozza tőle elpártolt népét bűnei miatt. Ennek az ősi bibliai képzetnek eredeti forrása talán a Bírák könyvének X. része, melyben el van mondva, miképpen adta az Úr Izraelnek idegen istenek szolgálatára tért népét Ammon fiainak és más ellenségeinek rabságába, mígnem hozzá visszatértének és «Isten haragja megszálla az Izraeliták nyomorúságaért». Az istenítéletnek ez a sötét felhője borong a bűntudatba merült magyar lelkeken jóformán az egész uralom alatt. A vallásos költés egyik korszerű ága, a nemzet bűneit és nyomorúságát sirató *jeremiádok*, a keserű próféta fordításai, körülírásai és utánezatai, mélyítik a bűntudatot és a büntető Istennek félelmét. Átkaiktól és sirámaiktól zeng minden magyar templom és retteg minden hívő gyülekezet. De van ennek a vallásos költészetnek egy másik elterjedt ága is: a *zsoltárok*. Érdekes s a kornak lelkébe világító, hogy a versszerzők, Batizi András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely és mind a többiek is leginkább azokat a zsoltárokat ültetik át magyar versekbe (44., 10., 12., 26., 28., 29., 37., 74., 78., 79., 38., 71. stb.), melyekben Szent Dávid üldözői, ellenségei, nyomorgatói ellen könyörög az ő megtartó Istenének segítségével, a harcias zsoltárokat. Bimai János ki is éneklí a zsoltároknak ezt a szent vonatkozását a magyar haza védelmére:

Zászlóm, uram, pogányra im nevedben indul,
Dávid hárfája nótáján szívem megindul.

A honfi-gond és honfi-fájdalom íme így nyomul a biblia ősi énekeibe, a mint a szegény magyar pap dúdolgatja őket s velők a bizodalom olaját törekszik csepegtetni szertesét kétségek közt senyedő híveinek lelkébe.

Igen, bizodalmat, mert az ostorozó Istennek képzete bármily rettenetes, a vége mégis csak az, hogy megen-
 gesztelődik, eltöri büntetésének vesszejét s áldó irgal-
 mának napja újra felsüt megszabadított népének egén,
 íme a vallásos énekköltés legzordonabb érzése és leg-
 sötétebb képzete is voltaképp a nemzeti reménységet ala-
 pozza meg. De ez a költés újra meg újra rámutat az
 isteni kegyelem visszaszerzésének módjára és eszközeire
 is: az erkölcsi megtisztulásra személyenként és nemzetül,ⁿ
 a hűségre és egyetértésre, — de nem mulasztja el rámu-
 tatni a vitézségre sem, arra az ősi magyar vitézségre,
 melynek diadalával lesz majd egykor teljessé az isteni
 kegyelem. Tanácsok, utasítások, eszmék: egytül-egyig
 a nemzeti életet, a nemzeti jövőt szolgálók. Az örök ma-
 gyar lélek a magyar papnak vallásos költői ihletében:
 az emberi váltság gondolata szinte egybeolvad a nem-
 zeti váltság gondolatával. Magyarai Istvánnak emléke-
 zetes röpiratában a vallásos eszménnyel már nemcsak
 általában a magyar nemzeti, hanem egyenesen a ma-
 gyar katonai ideál szövődik egybe.

A nemzet istenítéletét nem is maguk a bibliás embe-
 rek, a papok hirdetik az ó-törvényből, hanem a másfajta
 verselők, a deákok, énekmondók is tele vannak vele.
 Tőke Ferencz *Szigetvári énekében* arra inti a köréje se-
 reglő alsó-lendvai hadi népeket, hogy «a pogány nem
 magátul hatalmas», hogy a mi «szerencsénket Isten for-
 gatta meg». Tinódi Sebestyén, kit egyszerű, nemes lel-
 kében és együgyű mesterségében a korabeli énekmondók
 tipikus képviselőjének tekinthetünk, újra meg újra
 pengeti ezt a gondolatot, mintegy alapvetésül erkölcsi
 intéseihez. Igaz, náluk már inkább a majdan szabadító
 Isten képe kerül előtérbe a büntető helyett. Régi kró-

nikák meséit és vérzivataros koruk történeteit, kevessebbszer a győzelmek, többször a vértanúság dicsőségét fűjják, tele magyar gyászszal és lelkesedéssel, a magyar hősiség csodálatával és a pártosság siratásával. Kemény és bátor szavakkal éneklük a viszátkodó és kóborló urak váraiban, a hol csüggedező, hol rakoncátlan hadi népek táboraiban, a végházak bástyáin és piaczaiban, a vásárosok és búcsúsok sátorai közt, kik bőrüket és portékájokat nem tudták menteni a török portyázóktól és magyar fosztogatóktól. Nemcsak tárgyaik, felfogásuk, lírai kitéréseik, nemcsak búsan bűgő dallamaik, — Tinódi némelyik éneke szinte gyászzenének hangzik — nemcsak ezek utalnak nemzeti érzések mélységeire, hanem frazeológiájuknak némely jellemző eleme is. Ok pendítik meg először a szomorú összetételt, legsűrűbben Tinódi a Török-családról és Verbőczy Imréről szóló énekeiben a «szegény Magyarországról» és «szegény magyarokról», mely innen kezdve három századon keresztül költői és szónoki előadásunknak a *szegény haza* alakjában legnépszerűbb szólamává lett. Megható tanúságot tesznek a viszony bensőségéről, melyben a magyarságnak ezek a nyomorgó vándorai széttépett hazájokhoz és sanyargatott nemzetökhöz érzik magokat. Nem csoda, ha a messze idegenbe hurczolt raboknak ebben a szomorú világában az énekmondók lantján felsír a *honvágy* is: Török Bálinté, Szilágyi Mihályé és a többieké, hogy ez a búsongó hang azután a század végén Balassi Bálintnál művészi magaslatra emelkedjék. De talán legérdekesebb Tinódinak kedves szava: a *csoda*, melylyel nemcsak szokatlan sűrűn, de nekünk szokatlan módon él: neki csoda a fiatal János király, csodák Lippa megvívása és a szegedi kudarcz, csoda Losonczi István eleste és csoda Dobó-

nak egri diadala. A mint Sebők deák ezt a hangyaéletet szemléli a malomkövek alatt: minden mozdulatát csodának nézi, talán annak a nagy csodának varasában és hitében, hogy a kövek majdan Összetörnek.

Énekeik tartalma is, a magasztalt áldozatok, a felmutatott példák, a dicsőített erőfeszítések, a siratott veszteségek — mindezekben lelkes magyar szív dobog és keresi a megértést, a meghallgatást és a követést. Tinódi alig mondható költőnek képzelet és verselő készség híján; de szíve mélyén, tiszta és nemes érzéseiben, részvevő sirámaiban elpusztult véreiért és hazájáért, büszke örömeinek ujjongó kitöréseiben a magyar vitézség minden sikerén: mégis csak költő. Esménye és reménye a magyar katona; maga az Úr is külső képében, tán ősrégi képzetek szivárgásával, hadistennek tűnik föl képzeletük előtt Balassiig és Zrínyiig. Tinódi ép úgy, mint énekmondó társai, a magyar katona tüzét élesztik folyton, csak ettől várják a szabadulást. Sokat korholja, de még sokkal többet dicséri, magasztalja.

Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
 Sem török, német, olasz jobb nem volna,
 Csak az igaz szeretet köztük volna,
 És jó vitéz vezér előttök volna.

A fél világ hatalmas ura, Károly császár is megfogadja, miután magyar segédhadai «mint a mennydörgés» félemlítették meg ellenségeit, hogy soha magyarok nélkül háborút nem visel, mert a győzedelmet csak ők biztosítják, így dicsekszik nagy büszkén a krónikás, ki boldog, ha a magyar katona dicsőségét s ezzel a magyar jövődó reménységét verheti ki lantján. Nála a katonáskodás még tisztesség és kötelesség, Balassinál már öröm és szabadság. Ugyanebből az érzésből siratja meg Tinódi

az árulás megejtette Losoncai Istvánnal mind az elesett jó magyar vitézeket, a balladának szikrázó glóriájába foglalván a drégelyi porkoláb Szondi György és a lévai hadnagy Kis András vesztét. Az epicediumokat, e költői lobogókat hősi sírokon, legfentebb, legszenvedélyesebben lobogtatja a hű Rimai a két Balassi-test vért sirató énekében. Nemcsak a vezérekét gyászolják. Mind, a kik e «veszten vesző szegény országért» áldozzák életüket, «üdvösségre, tisztességre néznek». Vagy megint Tinódi biztatásával:

Itt valaki közülünk esik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És nündönök nagy jóval üdvözlik.

Érzületének, hangulatainak, képzelgéseinek mély magyar faji gyökerére semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy a rokonérzést, szánalmát és dicséretét még azoktól a magyar véreitől sem tudja megtagadni, a kik rabló fészkeiket hősileg védik. Balassi Menyhárt, Daesó Tamás, Basó Márton «bizony jó vitézek», kiktől nem tud megtagadni egy jó szót. Így bizonyára ellenkezésbe jut sűrűn hangoztatott erkölcsi felfogásával, de hát a versszerzők manapság sem mindig épen logikusok. Tinódi és énekszerző társai ugyanis becsületes szívökben érzik és sohasem mulasztják el hirdetni azokat az erkölcsi feltevételeket, melyek a vitézséget megszentelik és koszorújához juttatják. A követelő áhítat és erkölcs levegőjét szívják ők is. Isteni félelem és egyetértés, rendtartás és fegyelem, tisztesség és igazság: a vitézséget csak ezek vezethetik a győzelem, Magyarországot a szabadulás útjára. Főképen az egyetértés és szeretet, melyek Tinódi magyar etikájában nem is annyira keresztyén, mint

inkább hazafiúi erények. Hol keserűbben, hol tréfásabban, de ez intések nélkül nincsen Sebők deáknak egy krónikája sem: legszebben zengi el tanításait költőileg talán legértékesebb énekében, a *Hadnagyok tanúságában*.

Íme, legsajátosabb embereiben és termékeiben az a költészet, melynek ezúttal csak eszmei és érzelmi magjára törekedtem némi világot vetni, vallásos és világi ágában. Összevonva a mondottakat, kettős törekvését jelölhetjük meg: a nemzeti érzésnek és a katonai szellemnek ápolását. Mindazok az egyes motívumok, melyekkel erre az összeolvadó két célra tör: bűntudat, isteni félelem, istenítélet, múlt nagyság, hősi példák, erkölcsi megújulás: mindezek egybefoglalva jelennek meg a következő század közepén Zrinyi nagy költeményében *Sziget ostromáról*, vagy igazabban: a magyar nemzet váltságáról. Első klasszikusunk, Budavárának visszafoglalása előtt három évtizeddel, a viszonyok, az emberek és a nemzetek lelkébe látó szemmel hirdeti már az Isten bocsánatát és a közelgő szabadulást.

A történetet az élet mesterének mondják: az irodalom története is azzá lehet, különösen a miénk, a mely politikai történetünktől elválaszthatatlan. Nemzetünknek mi, mai írók, szintén Mohács utáni munkásai vagyunk tollunkkal. Tanuljunk érzületet ama régi Mohács utáni elődeinktől, kik a hazafiúi munkás ihlet csodájával előkészítették a történelemnek egyik legnagyobb csodáját, Magyarország feltámadását.

MIKESLEVELESKÖNYVE IRODALMUNKBAN.¹

1.

Mikes leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétság a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: hasonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melancholiájával megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva, mindenek előtt és mindenkinek. A levélíró, munkájának túlnyomó részében, oktatni kíván: vallásos eszméivel, vagy inkább hangulataival megnyugtanni és bátorítani a szenvedő lelkeket; saját és az emigráció sorsának tanulságaival hasznára lenni magyar feleinek; idegen természeti és erkölcsi viszonyok rajzával ismereteket közleni, melyek töredékeségükben is szolgálatot tehetnek a jövő szellemi és gyakorlati fejlődésnek. De olvasván a munkát s számot törekedvén adni benyomásáról: úgy érezzük, hogy mindez a háttérben marad s benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival; egy léleknek a képe, a mint a történet és élet, a nemzeti és emberi sors borulatát egyszerű igazsággal és megható szeretetreméltósággal tükrözi.

Ez a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve, tehát több, mint száz esztendeje, egyre kedveltebb

¹Megjelent Mikes Törökországi Leveleinek díszkiadásában, 1906.

és egyik legkedveltebb olvasmánya régi irodalmunknak; de ugyancsak ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy egész irodalmunk, az irodalomban megnyilatkozó művészi szellemünk fejlődésének egyik legfontosabb, legemlékezetesebb mérföldmutatóját látjuk benne. A szív is, a szín is több e lapokon, mint a mennyihez régi íróink általában szoktattak. Így, jöllehet, régi emberekről és távoli időkről beszél; olyan viszonyokat ismertet, melyeket, a Rákóczi-emigráció belső életének mozzanatainak kívül, ma már behatóbban és alaposabban ismerünk; történeti adomákat közöl, melyeknek jórésze hamis és avult: mindennek ellenére közelebb érezzük őt magunkhoz, könyvét jobban a mi világunkhoz tartozónak, inkább a mi fogékonyságunkhoz szólónak, mint talán bárkit és bármit régi irodalmunkból. Ha ennek a sajátos jelenségnek okával tisztába jöhetünk, világossá lesz értöttünk egyszersmind Mikes irodalomtörténeti jelentősége is.

2.

A *Törökországi Leveleskönyv* irodalmunk történetének voltakép három korszakához fűződik: szelleme szerint a XVII. századi erdélyi irodalom körébe tartozik; felfogásával, hangulatával, nyelvével ennek az utolsó fecskéje. Mikes lelken kívül mindenestre legérdekesebb tárgya: a Rákóczi-emigráció viszontagságai, belső élete, viselt dolgai, romlása, fogyása. Tehát annak a magyar nemzeti fejedelemségnek, szelleme és törekvései utolsó képviselőinek, bukása utolsó áldozatainak körébe vezet, melynek Mikó Ferencz, Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és társaik voltak a történetírói. E hagyományok pislá, kialvóban levő mécsét

érzik a rodostói bujdosók, kiknek emlék-írójuk Mikes. Munkája, legérdekesebb részleteiben, a XVII. századi erdélyi historiográfiának epilógusa. E bezárult régi világ nemzeti és vallásos szellemének harcziassága, élesége nem él benne; de egy igen szembetűnő s a kort különösen jellemző mozzanatát Mikes tisztán megőrizte és világosan tolmácsolja. A magyar nemzeti és a művelődési eszmének szoros és tudatos kapcsolata ez a mozzanat. A mint a XVII. századi erdélyi politika legnagyobb embereinél, Bethlen Gábornál és I. Rákóczi Györgynél szinte a vezérgondolat jelentőségére emelkedik s hagyományának II. Rákóczi Ferencz is hódol: a kor politikai, történeti, pedagógiai és theologiai irodalmának eszme-körében is elsőrangú helyet foglal; legnagyobb képviselője: Apáczai Cseri János. A magyarság és kultúra ez egymásban és egymásért való szeretetének lelke egyik legkiváló és legkülönböztetőbb sugallója e kor irodalmának. Nevezetesebb képviselőit mind áthatja a nemzeti alapon és célból való művelődés, „szellemi haladás vágya, mely hol a lelkes izgatás, hol a szenvedélyes bírálat hangján nyilatkozik. E szellem Mikesben, élesztve és táplálva franciaországi benyomásaitól, még elevenen él és hat. Csak olvasmányainak sokféleségére és széles körére, irodalmi hajlamának és kedvteléseinek folyton buzgó erejére gondoljunk; azután leveleinek azokra a komoly és fontos részleteire, melyekben a magyar ifjak szellemi tétlenségét korholja; őket a külföldi irodalmak művelődési forrásainak megnyitására, jó könyvek fordítására buzdítja; leánynevelésünk reformját sürgeti. E szellem terjedésének, áldásos termésének vágta útját a szatmári békével beállott nagy politikai fordulat, a nemzetietlen kor, mely a magyarság és

művelődés eszméjét elszakította egymástól, hogy azután a felújulás mozgalma, élén Bessenyeivel, a régi hagyomány' megújításával nyissa meg irodalmi, művelődési, sőt politikai életünk új korát. Szellemi fejlődésünknek ezt az egyszerű, de lényegében jellemző alakulását tartva szemünk előtt, láthatjuk Mikesben annak a régi felfogásnak és törekvésnek befejezőjét az idegenben, mely itthon már véget ért és feltámadásra várt, hogy a nemzetet is föltámaszsa.

Míg tehát ekként Mikest és könyvét, szelleménél fogva nemcsak a kuruczvilági, hanem a XVII. századi erdélyi irodalom utolsó termékének tekinthetjük, írásának ideje (1717-1758) a nemzetietlen korba iktatja. Nem fektetek reá túlságos súlyt, de úgy tetszik nekem, hogy abból a mélységes változából is megmagyaráz valamit, a melyen a magyarság lelke ezekben a válságos időkben keresztül ment. A végzetes sorsfordulatok viharai, százados hősi küzdelmek bukása, a nemzetet sújtó szenvedések áradata nem töri össze, nem fordítja el ifjúkori eszményeitől, egy pillanatra sem ingatja meg hűségében ez eszmények fejedelmi képviselője, ennek gyermekei, sőt emléke iránt. Mellettük, velük, érettük kitarat mindhalálig: udvarukban, táborukban, számkivetésük házában, sírjuk mellett. De hűsége inkább személyes hűség; hazaszeretete inkább féltő, mint lázongó; nyugalma nem kétségbeesés, hanem az Isten akaratában való megnyugvás; az eget követelő forradalomnak egy leajzott idege. Nemzete sorsának, nyugalmának, boldogulásának egy új forradalom hadi kockájára vetése nem lelkesíti többé, sőt visszariad tőle. Álmodozó lelkén bizonyos kiábrándulás vesz erőt, szinte természetes fejlődés útján, minden keserűség nélkül.

Hazaszeretete, nemzete javán töprengő gondolkodása, egész sajtáságosan, a múltak panaszaival és a jövő ábrándjaival tele légkörében, valami gyakorlatias irányba tér. A nemzet érdekében új gazdasági ágak meghonosításán s az iskolázás javításán járta az esztét. Ha a családok és szenvedések, a hosszú nyugalom és reménytelenség, a világ kedvezetlen folyása, Rákóczi oldalán, a bujdosók társaságában, egy, a német császárral ellenséges politikai életnek úgyszólván középpontjában így alakíthatnak egy kétségtelenül erős lelket: — nem értet-e meg ez sokat velünk az otthon maradt magyarság pszichológiájából? «A ki minket teremtett, annak legyen meg akarata rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, a kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és a kik többször hasonló okból el nem hagyják nemzetüket és örökségüket. Adja Isten, hogy soha bennünket senki ne kövessen és irtóztatva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról.» (145.)

Az otthon maradottak okultak rajtuk; de nagyon is okultak. Az új irány, melybe a nemzet tért s a melyen a világfejlémények és a birodalmi politika hatalommal és édesgetéssel mind tovább ragadták, lejtős út volt. A szatmári béke nemzedéke abból a gondolatból indult ki, hogy a nemzeti közjavakat, melyekért egy századon át majdnem az elvérzésig harczolt, innentől az uralkodóház iránt tanúsítandó hűségével, érdekei mellett lelkesedő áldozatkészségével vívja ki és biztosítja. Azonban az élet biztosságában, a közrend uralmában, a felülről induló reformok között, az európai közszellem követelte fejlődésben a nemzeti gondolat mindinkább háttérbe szorult, a nemzeti öntudat elhalványodott, a nemzeti

érzés lanyhult egész az aléltságig. A korokat lelkükben megismerni és ennek jellemző vonásáról elnevezni törekvő történetírást ezt a hatvan esztendő *nemzetietlen* kornak nevezi. A megernyedett nemzeti energiát aléltságából az irodalom kezdi ébreszteni. A riadót Besse-
 nyei fújja meg s az új szellem katonái különböző zászlók alatt, más-más táborokba gyülekeznek, de Voltaire-
 nek, Vergiliusnak, Goethének, Petrarcanak tanítványait egy érzés, egy gondolat kapcsolja össze Gvadányi kö-
 vetőivel. Ez a gondolat, melyet az ébresztő Besse-
 nyei számtalanszor igen világosan és határozottan fejezett ki: a művelődés ügyének új egységbe kapcsolása a nemzetiség ügyével. A XVIII. század utolsó negyedé-
 ben új életre támadt irodalmunknak ismét ez az össze-
 foglaló, vezető gondolata, melyet hirdet, magyaráz, példáz, szolgál, míg félszázad múlva, Széchenyi által, egész politikánknak uralkodó eszméjévé lesz s áthatja az egész nemzet lelkét. Reform-korunk megnyitó moz-
 zanata igen jellemzően: az akadémia alapítása. Említ-
 tettem, hogy e vezéreszmében foglalt kapcsolat milyen jellemző vonása a kuruczvilágig tartott régi magyar szelle-
 mi életnek és irodalomnak, mely azután átalakult, nemzeti érzésében és törekvéseiben meglazult. Mikes képe-
 nek, nyelve mellett, épen ez a mozzanata az, mely ahhoz a régi irodalomhoz fűzi. És most a XVIII. szá-
 zad végén, mikor a szép királynő gárdájában újra föl-
 támad a bujdosó fejedelem gárdájában elhangzott gon-
 dolat, az ő nemes szívéen melengedett gondolat: egy műveltségé, mely igaz magyar és egy magyarságé, mely igazán művelt: — Mikes kikel rodostói sírjából, vissza-
 tér a hazába, hogy a régiektől sugallott lelkét föltárja unokáinknak s a régiektől tanult szavát hallassa az új

kor harmóniájában. Mikor nemzetének látóhatárán ismét föltetszik az ő ideálja, föltámad az ismeretlenség, az elmúlás éjjeléből és áldozni siet neki. Leveleskönyve, mely élményeit, gondolatait, érzéseit, irodalmi böngészkedését tartalmazza, a mint ezekről legbizalmasabb hívével negyvenegy esztendőn keresztül elbeszélgetett, a Márványtenger partjáról visszakerül a hazába s az új szellem szolgálatába áll. Az országnak az a pontja, a nyugati határszélén, a hol újra megjelenik, Szombathely, azzal a másik kettővel együtt, melyekhez itthoni pályájának legemlékezetesebb nyomai kötvék: a haza legkelete, a honnan elindult és legészaka, a hol búcsút mondott: mintegy költőileg jelképezik egész hazáját átölelő szeretetét.

Az új irodalmi mozgalom ismertette meg a nemzetet jórészt a múlt nemzetietlen korszak kevés ' magyar irodalmi termésével is, napfényre hozván azokat az íróinkat, kik az elmúlt rideg napokban a magyar múzsának ritka ihletéből: «ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!» — magyarul dolgoztak. Faludi Ferencz költeményes maradványait, báró Orczy Lőrincznek, a «magyságos elmének» költeményes holmiját Révai Miklós bocsátja közre; Mikest is egy lelkes ex-benediktinus, az akkor Szombathelyt tanárkodó Kulcsár István adja ki 1794-ben. Előszavában azt írja az olvasónak, hogy e levelek «bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismeretre», különösen történeti tartalmukkal. De gyönyörködtetnek a török világ leírásával és mulatságos példáikkal is. «Gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elmének barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes magyarságban, melylyel a külömbféle dolgokat olly kellemetesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit

kiki érdemeseknek tarthatja a kiadásra.» E kiadás révén ismerkedett meg a nemzet először Mikes nevével, alakjával és könyvével. A munka azonban nem teljes tartalmával hatott, a mint Kulcsár képzelte, nem a benne feltáruló lelki világ vonzó bájával, gyöngéd szálainak egyszerű és finom szövődékével. A nemzet képzeletében egyetlen vonásból rajzolódott ki egész alakja: az utolsó magyar fejedelemnek utolsó «élő emléke, kin bú az írás». Mikes, ki száműzött urának szemeit befogja és hamvait őrzi, a honfiúi keserv és honfiúi hűség képviselője lesz, azé a nagy gyászé, melylyel a magyar szív, a nemzet szíve évtizedeken át siratta a múltat. A levelekben megnyilatkozó lelkének ezzel a vonásával avatja őt Vörösmartynek *Mikes búja* 1826-ban, a reformkor szárnybontásának legelső idejében, hazafias költészetünk legnépszerűbb legszívhezszólóbb alakjai közé. Ő, a ki az élet forgását nemes és vidám humorral, legszomorúbb óráiban is áhítatos megnyugvással nézte, a ki minden könnyet letörölni, minden vergődő szívet elcsöndesíteni törekedett, mikor a forradalom után a hazátlanság és bujdosás napjai megint ránk szakadtak, Lévay József költeményével hány magyar szembe szöktetett könnyet, hány magyar szív keservét verte föl!

Leveleskönyvét Kulcsár után Toldy Ferencz adta ki újra 1861-ben, mikor lánczaink oldozódtak s nemzeti közéletünk újra hajnallani kezdett. Nagy népszerűsége, elterjedése, teljességében való irodalmi méltánylása igazában innen kezdődik.

3.

Mi a Leveleskönyv voltaképen? Tartalma nagyon sokszerű. Leírja benne Mikes, levelek alakjában, magánélete eseményeit, utazásait és kirándulásait, sátorozásait és vadászatait, szolgálatát és sanyargását, időtöltését és unodalmát. Azután a fejedelemnek és udvarának életét, ünnepi találkozásait a török főemberekkel; egyetmást, a mi fülébe jut, politikai terveikből, a mint a világesemények járása igazgatta; imádott urának végét s a fejedelmi Rákóczi József aldunai expedícióját; a bujdosók csalóka reménykedését és örökös készülődését, egyenetlenkedésüket és egymásután szomorú vésztöket: magára maradását. Tudósít a török birodalomnak külső és belső állapotáról, politikájáról, háborúiról, tárgyalásairól, kormány változásairól; jellemzi különösen az új szultánokat és nagyvezéret, természetesen főképp abból a szempontból, hogy milyen szívvel vannak a bujdosók és ügyök iránt. Bőven ismerteti a nagy muszlim hatalomnak egész polgári, hadi és vallási szervezetét. Elevenen rajzolja meg azt az egész ethnográfiai quodlibetet, a melynek közepébe «rakta kenyéroket az Úr»: a törökök, görögök, örmények, oláhok életét, természetét, jellemét és szokásait. Érdeklődik a körülötte folyó gazdasági élet viszonyai és módjai iránt s oktatta sokat beszélget különböző termelési ágakról, a szőlőművelésről, gyapot-termelésről, selyemhernyó-tenyésztésről. Közben-közben olvasmányjaiból idéz, mesélget sokat és bőven: történeti példákat, tanító és tréfás mondákat, borsos és csattanós adomákat; így mondja el Mohammed szultán és Iréné történetét (63), mely részlete Bolyai Farkas és Kisfaludy Károly által költésze-

tünk történetében emlékezetessé lett; egyenes fordítást is sző közbe, mint Silvia és Juliánna moralizáló dialógusát az önszeretetről (99). Mindez állandóan vonatkoztatva az életből vett benyomásaira és erkölcsi reflexióira. A külső világ dolgain kívül tele van a Leveleskönyv egyenest szubjektív részletekkel, belső életének oly egyseges és egyirányú hangjok által mégis oly változatos mozzanataival, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, emlékeinek és vágyainak, gondolatainak hol sugaras, hol borús játékaival.

^ A nagy és sokféle anyag a Leveleskönyvben tarkán halmozódik, szeszélyesen váltakozik, sőt tördelőzik mindvégig. De mindennek ellenére elválaszthatók a leveleknek bizonyos, egymás után következő csoportjai, melyek tárgy és hang tekintetében mégis mutatnak bizonyos, igaz, hogy laza egységet. E csoportok a következők:

1. A bujdosók megérkezése Törökországba, harmadfél éves bolyongásuk állomásról állomásra, végül megtelepedésük és összeverődésük Rodostoban. Mindez, az új és érdekes benyomások sora, az ifjú fogékonyságnak, lelki mozgékonyaságnak teljes és állandó frissességével, szinte röpke kedvességével és még föl-fölbredő bizalmával van előadva. Mind ennek olyan mértékével, melyet innentúl az állandósult élet egyformasága, az egymást követő csapások, a politikai körülmények kedvezetlensége hovatovább apasztanak. Mikes sohasem öregszik meg egészen, de itt még az egész fiatal, a jellemzően fiatal Mikes áll előttünk. Szeme folyton tágra nyitva s az előtte tarkálló képek minden vonására szomjasan figyelve; lelke állandó mozgásban s beszédes ajka örök mosolylyal csúfolja meg sorsát: még a földindulással is

tréfál (26), sőt a communio is adomát juttat eszébe (31). Az ifjú, vándor Mikes levelei (1-36).

2. Rodostó és népe, a fejedelem és udvara, az emigránsok és életök módja, a Bercsényi-ház Kőszegi Zsuzsival; e szerelmi történet bájos chiaroscurója, mely egyszerű igénytelenségében meghatóan emelkedik ki a pestisnek rémes s a bujdosókat tizedelni kezdő, halálnak melancholikus háttéréből, befejezését a következő csoportban nyerve. A szabadulásba vetett régi, vékonyka bizalma is foszladozni kezd; a szultán Paszaroviczon megbékélt a császárral; «reménységöket ládába kell zárni». A hitnek vigasztaló erejére mind nagyobb a szüksége, a vallásos gondolatok egyre több tért foglalnak el és sűrűbben jelennek meg. Úgyök sikerében vetett hitének fogyásával szinte arányban és kárpótlásul erősödik hite az Istenben (37-51).

3. A történeti kivonatok, példázatok, adomák lépnek előtérbe s egészen a már említettem erkölcsi párbeszéd fordításáig ezek foglalják el a levelek legnagyobb részét. Az élet mind egyhangúbb, új benyomásokat könyveiben kell keresnie s lelkének föl-föltetsző sugarait, ezeken ragyogtatja. Bercsényi halála, Zsuzsinak Lengyelországba távozása és Rákóczi Györgynek, a fejedelem kisebbik fiának látogatása, melyek más-más jellemű, de élénk felindulásba hozzák lelkét, a leveleknek ebbe a csoportjába foglalják (52-99).

4. A lengyel trón viszály miatt kitört európai háborúskodás hírei s bennök foganó új reményeik, melyek a sors kegyetlen iróniájával érnek véget; a rég várt fegyverzőre Rákóczi Franciaországba készül, de az Úr örök hazájába inti. Mikes mindenét veszítette, célját az életének, melyet egyesegyedül fejedelmének szén-

telt. Minden lázongás és kitörés nélkül mélyen és igazán tudja éreztetni a mindenét féltő szív aggodalmát ép úgy, mint a mindenét elvesztettnek fájdalmát. Gyászát csak ez egyetlenegyszer éri igazán szemben áhítatával s mennyit mond a férfiúi lélek bánatáról az a kicsinynek tetsző vonás, hogy a Rákóczi betegségéről, haláláról, végintézkedéséről és temetéséről szóló levelekben (110—115) egy szó sincs azokból a kedveskedésekből, szíveskedő tanácsokból, nyájas kérdezősködésekből «nénjéhez», melyeknek a többi miríd oly bővében van. A Leveleskönyvnek komoly, férfias elégiái ezek (100—122).

5. Rákóczi József megérkezése, aldunai hadi vállalata és nyomorúságos pusztulása; Mikes küldetése s egy évig időzése Moldva- és Oláhországban. Az írói művészet és Mikes lelki élete szempontjából egyaránt rendkívül érdekes és becses levelek. Az élmények változatosságától rég elszokott, ötven felé közelgő Mikesben az új benyomások tarka tömege s talán hazájának közelsége, az erdélyi havasok és a Bozza vize, föl-fölbresztik a régi fogékony-ságot, frissiséget, szemléletességet, míg a boldogtalan Rákóczi Józsefben legteljesebb, legelevenebb és legbeszédesebb jellemképét rajzolja. Ennek a jellemrajznak csak egy mélyen megható vonására utalok: ítéleteiben és hangjában a keserűségnek és elnézésnek vetekedésére, melyek mindegyike az atyának, az öreg fejedelemnek Mikes szívéen melengedett szent emlékében találja forrását (123-156).

6. A második rodostói élet, melynek sem reménye, sem csalódása nem lehet többé. A bujdosók igazán kegyelemkenyérre jutottak s a hányan maradtak, «elférnek egy szilvafa árnyékában». A lekötöttség, kilátástalanság, egyhangúság, megszokottság tárgyakat nem

kínálnak Mikes leveleihez; az örökösödési háború már csak hír neki, melyhez reménység nem fűződik; kegyelmi kérvényének visszautasítása sem zavarja fel. Ismét olvasmányai mélyed és önlelkébe. Leveleit a török birodalom bő ismertetésével tölti meg s a nyugodt, derűs, szerető öreg szív nyájas hangjait hallatja. Befejezettnek érzi az életét s mély vallásossága mécsének tiszta lángjával világít vissza útjára (157—207).

Íme a Leveleskönyv anyagának s felfogása és hangja fejlődésének vázlata. Ha most mindezt a sokféle tárgyat, irányt és hangot bizonyos egységben kívánnék tekinteni s a munka foglalatát röviden határozni meg, talán azt mondhatnók, hogy *hű és gazdag rajza egy vonzó és fogékony lélek félszázados életfolyamának*, a mint a világ folyását, a maga sorsát és olvasmányait gondolataival, vágyaival, érzéseivel tükrözi. Föltárja benne Mikes összes külső és belső élményeit. A dolgok felfogásában és megítélésében ép olyan igaz, sohasem tétovázó, olykor szinte naiv egyenesség, mint a milyen fenntartás nélkül való nyíltság és őszinteség gondolat- és érzésvilágának megnyilatkozásaiban. A levélírásról maga két helyen (56., 75.) szól. Emitt nem szenvedheti az affektáló leveleket, melyeknek írói, «ha egyébként nyájasok is, reá akarják magukat tartani»; amott azt mondja, hogy «vannak olyanok, a kik leírják, a mit akarnak mondani, de a csak száraz, sóatlan és ízetlen; némelyek pedig a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik». Más szóval: magukat adják a levélben, egészen és leplezetlenül. Mikes ilyen leveleket ír. írja a hosszú egyhangúság és tétlenség napjaiban, melyeket át pipáznak és áthevernek, de a melyek az ő eleven, mozgékony lelkét vala-

mely belső foglalkozásra, maga-magával való folytonos számvetésre és ennek följegyezgetésére irányozzák. Semmit sem titkol, semmit sem szépít, nyomorgását és sikertelenségeit, megbánt és helytelen felindulásait s kedvének pajkos szesszenéseit ép oly kevésbé, mint nemzete sorsára és feladataira vonatkozó gondolatait, melyek aligha voltak összhangban bujdosó társainak nézeteivel. Egész lelkét olyan tartaléktalan nyíltsággal fedi fel, a milyennel csak oly bizalmasa előtt nyilatkozhatott, a ki második énje volt. Az, a kivel beszélt, bizonyára nem is a második volt, hanem önmaga.

4.

Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével s a francia irodalom némi ismert és divatos termékeinek hatása alatt levelekké, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóját írta össze könyvében. Ezek a levelek, a mint előttünk állanak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésekül, azok után az élmények után, a melyek változatos tartalmukat képezik. Ennek a föltevésnek egyként ellene mondanak ép úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége.

A ki ama föltételekről csak némi tájékozottsággal tekinti e levelek nagy részének leíró és elbeszélő módját, habozás nélkül igazat fog adni meggyőződésének, hogy közvetlen benyomásokat, jelen vagy aligmúlt szemléleteket örökítenek meg. A képeknek olyan határozott és aprólékos vonásai, az eseményeknek annyi kis,

szinte mellékes mozzanata, az előadásnak az a valószerű elevensége és jellemző részletezése, a mint mindezekkel a tengeri betegségnek (1), a török császár gallipolii veres hintájának (2), a nagyvezér első fogadásának (7), Mikes drinápolyi és jenikői lakásának (10, 15, 19) szemléletes rajzától s az öreg Bercsényiné arczképetől (22, 24) kezdve lépten-nyomon találkozunk, távolabbi emlékezetből nem eredhetnek többé, minden bizonynnyal közvetlenül papírra vetett benyomásokat őriznek. Ide mutat az a körülmény is, hogy -épen az ilyen természetű részletek a régebbi levelekben leggyakoribbak és legfrissebbek; nemkülönben ide mutatnak a tárgyi ismétlések, egymástól nem is nagyon távol (6-9, 146-147, 147-148, 103-200). Azután erről a tettetést nem ismerő, egyszerű, naiv lelkű Mikesről, a kinek mindig a szíve, az egész szíve van az ajakán, miként lehetne csak elképzelnünk is olyanféle érzelmi mesterkedéseket, hogy már Rákóczi halálának sajtó sebével, életének legmélyebb fájalmát, utólag írván a megelőző napok történetét, való hűséggel lett volna képes átjátszani a fejedelem betegségének első nyomain támadt aggodalom, a felépülésére gondoló reménykedés s a haláltusája előtt való vergődés és gond (111) érzelmeibe és hangjaiba. Hiszen nincs összes levelei között egy sem, mely épen érzésének meleg és igaz közvetlenségével mélyebben hatna, mint az (110), melyben Rákóczi halálos betegségének legelső jeleiről, még vigasztalást keresve szól, noha Isten akaratában meg kellene nyugodnia, ha jó keresztyén volna; «de mikor erősen szeretünk valakit, akkor a látható elfelejteti velünk a láthatatlant». Ha Mikes igazán az, a kinek ismerjük, úgy az emelkedő felhőknek, a növekedő borulatnak ezek a finom árnyéklatai: az igaz ér-

zés művészete, nem a számításé. Nem egykori, felújított érzelmeit festegeti, hanem azokból szól, a melyek épen szívét dobogtatják. Nem, a *Leveleskönyv* nem emlékirat, sem egyfolytában, sem megszakításokkal készült emlékirat, hanem levélformában írt vagy levélformába átalakított napi följegyzéseknek későbbi kiadásra szánt gyűjteménye. Hogy mikor vagy milyen időközökben gyűjtötte, vagy másolta őket könyvébe: alárendelt kérdés.

A munka nem lehet missilis levelek sorozata sem. Ennek a régi s be még mindig nem fejezett irodalomtörténeti kérdésnek történetével és egyes mozzanataival e kis értekezés megszabott keretében nem foglalkozhatom. A vita folyamában Toldy Ferencz óta Mikes leveleinek igazi *levél-volta* ellen összehordott s eléggé ismert bizonyítékokat nem is szükséges ismételnem. De meg-toldhatom még olyannal is, mely előttem szinte döntőnek tűnik föl. Mikes nénjét, P. E. grófnét, a kivel állítólag levelez, szeretett atyjafiának, kedves beszélgető társának, legbizalmasabb meghittjének mondja és tün-teti föl. De az összes levelekben nincs egyetlenegy vonás, melyből rokoni viszonyuk mibenlétére, természetére határozottabban csak következtetni is lehetne. Hiába keresünk egy szót, mely a levelezés kezdeténél korábbi időre vonatkoznék, valamely régi, közös emlékek, akár csak találkozásuk megemlítését, egy konkrétbb vonatkozást viszonyuk alapjára, keletkezésére, fejlődésére. Elképzelhető-e ez Mikesnél, kinek gyermekemlékei Zágon képével oly melegen élnek s annyiszor fölmerülnek lelkében?! Az első levélben említi, hogy két hónapja, tehát még Franciaországban, kapott nénjétől tudósítást; e szerint előbb is leveleztek volna. De a könyv vé-

gén meg azt írja Mikes, hogy gallipolii levele az első, melyet nénjének írt. Csak *leveleskönyvére* gondolt a *levelezés* helyett, mely ha igazi lett volna, ez az ellenmondás lehetetlen. Ez az utolsó levél azonban egy, még erősebb bizonytságot is szolgáltat. A levelezést egész világosan befejezi, *amen*-nel a végén, a nélkül, hogy a befejezésnek valami okát adná. Igazi levelezés így nem végződhetik: megszakíthatja a halál befejező elmélkedés nélkül, vagy megszakíthatja a levelező elhatározása s akkor meg is mondja az okát. Ez egy munkának, egy gyűjteménynek a befejezése, irodalmi végszó. Mikes Zay Zsigmond halála után egyedül marad Rákóczi társai közül; a porta a később összeverődött magyarság básbugjává, fejévé teszi; hetvenedik esztendejéhez közelít: «a virágból kóro lett» (85). Annak a világnak, a melyhez tartozónak érezte magát, lehullott előtte a függönye. Több mint egy évi vakoskodás után csodálatosképen visszanyerte szemevilágát; de azért csak homályban maradt minden körülötte. Nincs mit látnia, nincs mit várnia, nincs mit megélnie többé. «Annyi hosszas bujdosása után nem kíván más boldogságot, hanem hogy az. Úrban haljon meg.» Leszámolt magával és az étellel; följegyezni valója sincsen többé s egy pillantást vetve külső és belső életének tükrére, mély fohászkozással leteszi a tollat.

A *Leveleskönyvnek* ilyen felfogása vezet legkönnyebben irodalomtörténeti jelentőségének pontos megjelölésére is. Az irodalmak fejlődésének igen nevezetes, korszakos határpontjai azok, melyeken az emberi lélek képe, egy-egy új szellem által, egy-egy új munkában, igazság, erő, teljesség tekintetében haladást mutat. Lépésről-lépésre való haladás ez, a mint a líra nyer a lélekbe

pillantás mélységében és föltárásának bátorságában; a mint az elbeszélte események, melyek között az emberi élet hányódik, tettekké izmosodnak, melyeket jóság és gonoszság sugallanak, a tettek gyökerei mind mélyebb és mélyebb rétegekben, szálaiknak egyre dúsabb bokrában és finomabb szövedékében mutatkoznak. A lélek egy-egy érzésének, szenvedélyének tisztább felismerése és igazabb kifejezése, egy-egy mélyebb rétegének, talán rejtélyének feltárása, mozgalmainak valószerűbb feltüntetése, egész képének teljesebb, hívebb és elevebb ábrázolása, a hogyan az irodalmak élet folyamában megjelennek: mindezek nemcsak mint kiváló írói szellemek képességének bizonyítékai fontosak, hanem mint a műszellem haladásának emelkedő fokozatai is. Ebből a szempontból oly nagy jelentőségű emléke XVI. századi irodalmunknak a Karádi-féle *Balassi Menyhárt árulató* komédiája, minden formátlansága, kezdetlegesége mellett is; azt mondhatjuk, hogy ez a színmű, mely kegyetlen szatírájával egy lélek sötét mélységeibe világít, az első igazi jellemrajz költészetünkben.

Ezen az úton kell keresnünk Mikes Leveleskönyve irodalomtörténeti fontosságának kulcsát is. Az olasz Carducci *Petrarca sírjánál* című híres tanulmányában írja a következő sorokat: «Petrarca volt az első olasz költő, a ki érezte, hogy az egyén lelkének is lehet története, akár az egész emberiségnek; hogy a legjelentéktelenebb eseménynek is megvan a jogosultsága rá, hogy dalban hangozzék tovább, ha az embernek lelkét érinti és szívében viszhangot ébreszt.» Ez a gondolat, majdnem szórói-szóra egyenesen vonatkoztatható Mikesre és a *Törökországi Leveleskönyvre*. Ezt is megilleti bizonyos elsőség irodalmunkban. Az első magyar munka, mely

egy emberi lelket, valójának minden elemével, szövedékének világos képével, egyéni sajátosságának eredeti színösszetételében, életének mozgalmas elevenségében tisztán és teljesen tár föl előttünk. Némileg elődje már a költő Balassi Bálint; de a léleknek az a képe, melyet az ő lírája sugározat, minden szingazdagsága és nagyobb művészi értéke mellett sem látszik olyan, összes vonatkozásaiban befejezetten, hiánytalanul teljesnek, mint Mikesé a levelekben. Ebből a szempontból a Leveleskönyv Petőfi lírai költészetének méltó elődje. Mikes lírát írt, midőn napjainak folyását jegyezte; Petőfi életének történetét írta, mikor lantját pengette.

5.

Akármilyen jellemű az így feltüntetett kép, mindenestre megvan a művészet lélektanában gyökerező művészi varázsa. De Mikes lelkének rajza emberi varázssal is meghódít. Ezek a vonások, Toldy Ferencznek 1861-ben megjelent derék tanulmánya óta, többször, szebben és alaposabban ki vannak fejtve kritikai irodalmunkban s a köztudatba is jobban átmentek és kiteljesedtek, hogysen elég ne lenne egyszerűen és röviden rajok mutatnom.

A Mikes alakjára jellemző vonások közül talán épen csak «anyajellegők» nem volt eléggé kiemelve, épen az, a mely a valamennyiökből szövődő kép hasonlíthatatlanul vonzó benyomásának fő forrása. Ez Mikes testi épsége, törhetetlen egészsége, mely egész lelki világára és életére is határozó. Hogy Mikes ifjúi fogékonyágát, elevenségét, ruganyosságát, kedélyének tiszta, foltatlan zománczát aggkoráig megőrizte: annak legegyszerűbb magyarázata,

hogy testi épességét is megőrizhette. Dicséri jó álmát s ha éber, akkor igazán az, noha nem épen beszédes. Huszonhét éves korától hatvankilenczig, a Leveleskönyv készültének egész ideje alatt, mindössze csupán kétszer látogatta meg rövid, néhány napos lázas betegség (76.154), akkor is csak olyan, hogy a káposztaleves segített rajta. Hajló korában világtalanság fenyegette (193); az is egy jó esztendő múlva, mintegy Isten csodájából elmúlt róla. Ez az ép szervezet, melyen nem fogott kór, ragály, nyomorúság, fáradság, időjárás, ez az alapja annak az egészségtől duzzadó lelki szervezetnek, mely daczolt a balsorssal, egy ifjan letört élet minden visszaságával, hazátlansággal, reménytelenséggel, egyedülvalósággal. Ebben gyökerezik csodálatos lelki egyensúlya, mely minden elevenségének, vidám és borús felindulásainak ellenére, nagyobb, merészebb ingásokat sohasem mutat: nem szédíti és ragadja el szerelme, nem kergeti kétségbeesésbe életcéljának szétfoslása, eszményétől való elszakadása, rideg magányossága. Ebből sarjad annyira jellemző naiv, becsületes érzékisége, mely a munkának egyik legelmésebb levelét (83) sugallja, Zsuzsi iránt érzett, különben oly nemes szerelmét is színezi s könnyen csalja képzeletét kényes dolgokra és borsos tréfákra (49. 55. 58.). Ebben érik szeretettel teljes bizalma ép úgy, mint sohasem lankadó érdeklődése a világ és emberek iránt, nemkülönben az az ösztönszerű hajlama, hogy minden élményét addig hámozza, míg valamely megnyugtató, vigasztaló tanulság magját nem találja meg benne.

Sajátságos, hogy ez a csupa egészség, csupa frissesség ember még sem látszik igazán a külső életre teremtve, inkább a belsőre. Nem a tettek, nem is az események

hullámain folyik igazán az élete, még csak a külsőre vonatkozó tervelgetéseken sem, hanem inkább a gondolatokén és az érzelmekén. Érzelmei, merengései, vágyakozásai sem izzanak a hevesebb vágyig, sem a közügy, sem a maga boldogsága érdekében. A feszülő húrt, midőn sírni vagy ujjongani kezdene, egy tréfaszóval elszakítja. A tétlenségre kárhoztatott bús magyarok között egy tétlen vidám magyar. Az emigráció politikai életében is, a mennyiben ilyenről szólni lehet, egy kissé «a malom alatról» vett csak részt. A tervezgetésekhez, számításokhoz nem sokat értett; nem is igen volt kedve s úgy látszik, szava sem hozzájuk. Tanácsát a fejedelem és fia nem kérték; ő csak hű ragaszkodásával szolgálhatott s becsületesen intézte az udvar dolgait. Csak egyetlen fontos politikai tanácskozásukban való részvételéről tudunk bizonyosan (114.). mikor Rákóczi halála után a porta Ibrahim efendivel megkérdezte a bujdosókat, «ha akarják-e, hogy szegény üdvözült urok nagyobbik fiát Rodostóba hozassa». Minthogy a legtöbb hivatásos politikus előtt, az igazán kiválók kivételével, csak a politikai tehetség és tevékenység jó számításba az emberek megítélésénél: ebben kereshetjük magyarázatát annak a lenéző ízű szónak, melylyel egy, különben értékes hírű diplomata, Bohn vagy Bon, Mikest, ezt az eleven eszű, gazdag és nemes lelkű s oly mozgalmas belső művészi életet élő embert «korlátoltnak» jellemzi.

Igaz, nem volt sem mélyebb, sem egyetemesebb szellem; de ha «korlátokat» keresünk Mikes valójában, akkor jellemzően mindenek előtt azok a korlátok fognak szemünkbe tűnni, melyek a nemes gondolatok és érzelmek területét határolják. Ezeket a korlátokat nem lépte, nem tudta átlépni soha; egész élete a tőlök határolt te-

rületen folyt le. Az volt mindenek fölött, a minek nemzete nézi, mióta csak megismerkedett vele, a minek költőink éneklük: a hűség megtestesülése. Annak a *Székelyföldnek* volt a gyermeke, melyről Szeöke Ambrus énekelte:

Kicsiny vagy,
Mégis nagy
Hűség ott;
Hideg vagy,
Mégse fagy
Szíved ott.

Magával hozta, megőrizte szülőföldének ezt a, kurucz elődjétől megénekelte meleg hűségét. Lelkének uralkodó, életének irányító vonása s egyszersmind végzete: magasztos, fölállózó ragaszkodása fejedelméhez és fejedelmének emlékéhez. «Én, a ki egész életemben bujdosom, és végtére tizenhat esztendő koromban a hazámat elhagytam, az bizonyos, hogy a szabadságkeresés akkor az elmémbe nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta», vallja 1727-ben (85) és majdnem hasonló szavakkal újra 1738-ban (175). Jellemzően érdekes, hogy ezt az érzést sohasem magyarázgatja, eredetében és okaiban nem vizsgálgatja, lelkét betöltő uralmában és életére való befolyásában, mint az Úr rendelésében megnyugszik; mindebben és mindez által szinte ellenállhatatlan természeti, elemi erőnek érzi és érezteti. E benyomásban érezzük, a játszi enyvelés és nyugodt áhítat színe alatt, a legmélyebb rejtelmet, melyet az emberi lélek titkaiból feltár. Uralkodik egész valóján, a legmeghatóbb önzetlenség képeinek és nyilatkozatainak sorában. Szolgálja urát kilátástalanul, mindig áldozatkészen, olykor nyomorogva s mint magyar büszkesége mondatja vele: soha-

gem az *adómért*. «A kik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök?» — írja (32). Önérzet, büszkeség, a mint a kéréstől a szükségben is vonakodik; a mint urának rosszkedvű bizalmatlanságára fölindul s azután térden és könnyek között kéri bocsánatát (121); a mint Rákóczi halála után felemelt fővel, néma szenvedéssel daczol környezetének gyanúsításaival (120): nyilatkozott-e valaha nemesebb és vonzóbb módon?

Hazájának szolgálata fejedelme szolgálatába és irodalmi munkásságába olvadt. Hazaszeretete inkább természeti, mint politikai hazaszeretet. Korábban ki-kikel a gonosz, kegyetlen, bosszúálló fejedelmek ellen (32), de inkább erkölcsi és vallásos, mint politikai vonatkozásban és felindulással. A másvilági ítélőszék előtt az ilyen «fejedelem hiába fogja azt allegálni: a ministerim javallottak nékem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban is üldözsem». Hogy hazája szenved s ő hazájáért szenved: nem emlegeti. Mikor reá gondol, az otthonnak édes, 4)ékés emlékei, családjának korán elhagyott köre, nemzetének zavartalan boldogulása: ezeknek a képzeleti melegítik szívét. A forradalom szenvedélyei sohasem hevítették; eszmekörére már szinte idegenül tekint; lélektani forrásai között nem tud szemet hunyni a kevésbbé ideális motívumok előtt sem (135); s mikor kilátástalan törekvéseivel az ő nyugodtabb, józanabb felfogása összeütközésbe jő: szabadon és őszintén hangot ad neki. Még akkor is, ha egy új fölkelés készülődései legédesebb személyes vágyai betelésének káprázatával kecsegtetik. Minden sebe közül a hontalanságé sajgott legtovább. Mily erősen vágyódik haza; mily megindultan köszönti a honából érkező Okot (142); milyen boldogan látja Erdélynek legalább a köpönyegét s iszik a Bozza vizéből

(146)! De Rákóczi József kalandja, mely hazájával kecsegteti, azt vérbe-könnybe borítaná, a siker reménye nélkül. A közérdek ellentétbe kerül lelkében a maga érdekével s ő ép oly nemes belátással, mint magasztos önzetlenséggel hálát ad, hogy egy valamire való magyar sem jött közjök (137), kiket a porta az ország fölkelésére indított. «A hazám javát és csendességét kell kívánnom, nem a magamét», írja (164). Íme, fejedelméhez való hűségének és hazaszeretetének jelleme, az önzetlenség legtisztább ragyogásában.

Reményeiről, vágyairól egymásután mondott le. Le kellett mondania szerelméről is. Ezt a szerelmet, melyet nyolcz esztendőn át őrzött szívében, elejétől valami egészséges, érzéki vágy melegíti át, de csak annál jobban megneemesíti a szeretetnek érdeke, talán szeszélye előtt kétszer meghajló, hűtlenségét egy zokszóval nem vádoló, távozásakor tőle könnyel-mosolylyal, áldó búcsúval való önzetlenség. «Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyémet is viselje? . . . Végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények» (75). Vájjon ha olvasta volna Zsuzsi ezeket a leveleket, árvaságában vagy özvegységében elgondolkodhatott volna rajta, hogy íme, mijévé lehetett volna Mikes egy jó asszonynak: megijedt volna-e a kettős szegénységtől és elhagyta volna-e? Hogy a szerető ragaszkodásnak, a magával nem törődő odaadásnak, a nyájas gondoskodásnak, az élet mézének milyen mértéke lakott Mikesben: valamennyi levele tanúsítja. De nem volt senkije, a kit körülölelhetett, dédelgethetett volna vele, egy szív, a mely kitartott volna mellette és szeretettel kísérte volna útját. Ő tele volt ezekkel a tárgyat kereső érzelmekkel, visszatartathatatlannal csordultak ki szívéből, képzeletében

teremtett egy élettársat magának és elárasztotta velők. Ez az önmagára sohasem gondoló jóság, szíves szolgálát, emberséges segítség, a mivel bujdosó társai iránt is mindig kész, noha épen nem vak ama visszásságok és gyarlóságok, egyenetlenség, irigység, gyanakodás irányában, melyek az emigrációk rendes átkai s a melyektől a rodostói telep sem maradhatott ment, még akkor sem, mikor már egy szilvafa árnyéka alá szorult (116. 162). Inkább csak sóhajt fölöttük, az elmúlhatatlan emberi gyarlóságon, mintsem hogy feddené őket, még kamarájának siket falai közt is.

Kedvezetlen ítéletmondásaiból emberszerető lelke ritkán felejt ki a «mentő körülményeket», általán ép oly tartózkodó bennök, mint a milyen föltétlen és rendületlen hittel van az isteni igazsághoz, bölcsességhez és jósághoz. Lelkét teljesen megnyitja neki, de sem titkain nem töpreng, sem el nem fogult a vallásos babonában (65. 95.). Ebben a mély, odaadó, tiszta megnyugvást kereső vallásos érzésben talán kereshetjük bizonyos nyomát annak a Fénélonról is pártolt quietismusnak, mely XIV. Lajos Franciaországában a szellemeket annyira megmozgatta s oly heves viták tárgya volt: a lélek, semmi által nem zavarható szemlélődéssel, minden vágytól és céltől menten merül Istennek szeretetébe. A muszlim fatalizmus tanításai és példái is erősíthették ezeket a régi benyomásokat. Mikesnek, hűsége és honvágya mellett, ez az isteni félelme, bizodalma az Úr bölcsességében és megadása akaratában: legjellemzőbb indítéka. Nem akkor kapaszkodik hozzá, mikor már menedéke nincs; üdítő, a vágyak és keservek szomját oltó forrása folyton buzog szívéből. Hangja attól kezdve, hogy Leveleskönyvének legelső istenes sóhajtása kitör belőle (4), folyvást erősödik és

szélesedik; mikor fejedelmét elveszti; mikor a feltámadásukat illető vékonyka reménye is szertefoszlik; mikor a szép királynő kegyetlen határozatából meg kell értenie, hogy «ex Turcia nulla redemptio»: uralkodóvá lesz egész belső világában. Csak természetes fejlődés az, a mit feltüntet, az élet föltételezte átmenet; lényegére nézve a fiatal meg az agg Mikes között nemcsak ellentétet, de még nagyobb változást sem láthatunk. Az ifjú vallásos érzése is komoly már s nem zordon az öregé sem. A fejlődés mozzanataira mindössze annyit jegyezhetünk meg, hogy kezdetben még cseng benne az Istenbe vetett bizalom, ki jóra fordíthatja sorsukat, míg utóbb már csak az áhítatos megadás hangzik bölcsességében, ki hátralevő napjainak minden élni való kenyerét Rodostóban rakta le számára. Ez a keleti kép, melylyel keresztyén megnyugvását legszívesebben példázza, már Törökországba érkezésük évében, Drinápolyban írt leveleiben (7. 16) előfordul s azóta mindvégig igen sokszor. A vele kifejezett gondolatoknak és érzéseknek harmóniája mind sűrűbben zendül föl s egyre erősebben hallszik; a korábban belevegyülő könnyed trillák és futamok ritkulnak; s befejezésül egy, szent egyszerűségében méhen megindító akkorddal végződik.

Az isteni félelemnek ilyen határozó uralkodása a lelken, ennek valamennyi megnyilatkozásában ilyen jellemző sugallata: magában nem új jelenség irodalmunkban. XVI. századbéli, protestáns kori íróinknak legnagyobb részét jellemzi. De színre és hangra, az életfelfogás alakítására nézve Mikesnél mennyire másnak mutatkozik! A léleknek nem zordon kétségeit, sötét rémeit, bűntudatát veri föl, hanem inkább nyugalalmát hozza ajándékkul és szent derűjét őrzi. És meg is őrzi. A próféták

rettentő képzelgéseinek és harsány pathosának semmi nyoma: inkább a gyermekkedély tiszta vidámságával humora lopózik be egyideig még azokba a formákba is, #j.elyekbe, a «nagy cselédes-gazda» bölcsességére bízván magát, vallásos érzelmét önti. «Isten rendelése után kell járnunk, és azon nem sétálni kell, hanem futni; mert az Isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaratján, ne csak jó kedvvel, hanem örömmel» (12). Hogy erkölcsi felfogását, életnézetét milyenné táplálta, hogyan fejlesztette ez a vallásossága: bizonyára minden olvasója a szívbéli meghatottság mosolyával könnyen megfelel reá. De hadd idézzek erre nézve mégis néhány jelentéktelennek látszó sort, mely azonban előttem rendkívül jellemzőnek tűnik föl. Nénje állítólag bort küld neki s Mikes a köszönő levélben (104) ezeket írja: «A mértékletes ital segíti a mi édes egészségünket. Azt tartják, hogy egy ebed felett négyszer innya elég: az elsőt minmagunkéit; a másodikat jóakaróinkért; a harmadikát a vígasságért; és a negyedikét az ellenségünkért. Eztet nem tartják a mi édes tündér hazánkban». Jókedve, az életnek egészséges szeretete, a hálának folytonos buzgása, a megbocsátás szelíd készsége, egész keresztyén emberszeretete benne van ebben a lelkéből fakadt, vagy legalább annyira a lelkéhez szólott mondásban.

Gondolatai számtalan helyen, hangja véges-végig bizonyosságot tesznek róla, hogy szinte boldogan érzi, hogy van benne valami, a mivel a sors nem bír: jósága és kedélye. Tele van hálával ura iránt, képzeletbeli nénjének gyöngédsége iránt, a vendéglátó törökök iránt, de mindenek fölött mennyei atyja iránt, «kinek gondviselése mindenkor velem volt» (207). Legsanyarúbb napjaiban sem képes a végzet megtörni; a csapásokat hitével és

humorával, a bizalmatlanságot és idegenséget becsületességével és szeretetreméltóságával győzi le, s a kis örömeket is élvezi szerény életkedvével. Egy nagy politikai hírt, az ausztriai ház férfiágon kihaltának hírét ezzel a fölkiáltással veszi: «Micsoda szép állapot élni; mert ha meghaltunk volna, nem éltünk volna meg ilyen nagy dolgot!» (159.) Fürge, jóságos leleményével mindennek megtalálja derűs vagy legalább megnyugtató oldalát. Még utolsó reményének meghíusultát is, hogy hazai földben pihenhet, tréfás iróniával magyarázza a maga javára és elhumorizálja: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet folytatkoztatására több ok vagyon» (165). Enyelgő humora beragyogja egész világát s ha elborul is, különösen egy-egy bujdosó társának halálakor, a keserűségtől távol marad. Az őszi ködök még elhagyatott agg korában is könnyen fölszakadoznak lelkeről s a rét virágai enyhén mosolyognak felénk a napszállat árnyékában.

6.

Ilyen eredeti és szeretetreméltó lélek az, a mely a *Leveleskönyvben* megrajzolódik előttünk, még pedig a maga igaz és vonzó teljességében. Ez tartalmi újsága s kedveltségének fő forrása. A ki megismerkedik vele, mintha bizalmas, nemes és jókedvű barátot nyerne benne, a kinek nincsen titka előttünk s minden gondja, hogy a mi szívünkön is könnyítsen. És minthogy ez a lélek a neki legmegfelelőbb nyelvi alakban fejeződik ki: stíltörténeti fontosságát is voltaképp ez magyarázza. Ha mindazoknak a vonásoknak, melyekkel Mikes előadása-módja jeleskedik és a melyeknek újságával meglep, közös gyökerét

keressük s egy mindent összefoglaló tételben kívánjuk megjelölni őket: azt mondhatjuk, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* prózája az első, minden ízében, igazán *egyéni próza* irodalmunkban. Az egyéni léleknek első teljes képe az egyéni előadásmódnak első eredetiségében jelenik meg.

Mikes irodalmi műveltségét Franciaországban, francia munkákból merítette. Ennek a nyomát őrzi vékony, sűrű, hosszas, dült betűs, egészen francziás jellegű kezeírása is. A francia példák, emlékiratok, levelek, költői enyvelgések, megtanították, vagy inkább felbátorították olyan pszichológiai jellemű hatásokra, melyekre korábbi irodalmi kísérleteink alig gondoltak. A maga sajátos valója, eredetisége pedig könnyen és természetesen vezette e hatások módjára és eszközeire, mert hiszen a milyen volt, magát épen ezek által és ezekben fejezhette ki leghívebben. Sokféle tárgyainak mindegyike egyéniségébe olvadva, az ettől nyert eredeti színben és hanggal jelenik meg. A régi magyar történeti stílnak deákos, mesterséges, általán hideg körmondait felbomlanak, kemény szentenciái megenyhülnek: a mit elmond a világnak és a maga körének történetéből, a népek hagyományaiából, a saját élményeiből: könnyedén, a beszélgető hang kedvességével, a szemlélet és szemléltető kedv elevenségével teszi. Természetességét egy művészi lélek ösztönszerű finomsága teszi kedvessé s szerkesztő, kikerekítő, kiélező képessége hatásossá; ép e tulajdonságai által szinte szembe kerül azokkal az elbeszélő elődeivel, a kik még deákosak sem voltak, csak képzetlenül és nyersen természetesek. Vallásos eszmék hangoztatásában és kifejezésében is merőben új. A polemikusok és prédikátorok vagy csatázók, szenvedélyesek,

csufondárosok, vagy szárazak, okoskodók, követelők. Nála az érzésre és éreztetésre esik a súly, a szeretetre és megnyugvásra. Gondolatai mindig szívén mennek keresztül s a nyelvnek rideg erélyét gyöngéd melegsége, szinte bája váltja fel. Valósággal minden ízében újnak, szokatlannak, eredetinek tetszik ez a beszéd, mely egyszerre oktat és mulattat, magához von és fölemel, megindít és megnyugtat, meglep és elandalít, borong és tréfál. Gondolatokat, képeket, alakokat, mindent csak magából merít, abból, a mit igazán magáévá tett; előadásának minden vonása, fordulata, kifejezése egyenest lelkébe világít; s e színjátékban voltaképp az egymásra utaló színeknek milyen harmóniája játszik. Hangjának pathetikusabb emelkedését mindig valamely elégikus vonás mérsékli; jókedvének szilajabb áradását humoros melancholia. «A nagy vigasságban csak sóhajtunk, s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben» (57). A vers nem volt kenyere. A leveleskönyv első felében, Rákóczi haláláig, szívesen sző írásaiba rímes sorokat, nagyobbára gnómákat, a szóban forgó dolgok erkölcsi vagy életbölcseleti tanulságait, a keleti mesegyűjtemények módjára, talán ép ezek hatása alatt, mint a hogyan Eozsnyai Dávid *Horologium Turcieumában* is találjuk. Mindössze két ilyen helye érdemel némi figyelmet, az a kettő, melyet Thaly Kálmán is közölt *Adalékaiban*. Az egyik (42) egy hosszú, értéktelen leíró versnek végső sorában egy meleg és egyszerűségében megillető vallásos fohászkodás. A másik, mely Bercsényi halála alkalmából készült (64), Dante egy megrázó sorának visszhangja egy naiv lélek merengésében. Alakilag azonban mindez darabos, hangtalan, erőltetett. A rithmus kötelékei közt nehezen, szinte esetlenül mozog.

Mennyire más prózájának folyamata és hangja! Mint a napsütötte szökőkút vize, oly könnyen, frissen, csillogóan és szabadon s egyszersmind oly tetszetős szabatsággal ömlik és szökell. Még pedig minél inkább magát adja, minél kevésbé ragaszkodik ismertetett olvasmányainak szavaihoz vagy elbeszélő módjaihoz: annál elevenebben és jellemzőbben. Szerkezeti kerek mesterkedés nélkül, jól és világosan tagoltak számíthatás nélkül, változatosak darabosság és egyenetlenség nélkül. A terjedelmesebb mondatok rövidebbekkel váltakoznak, a bonyolultabbak egyszerűekkel, kérdésekkel, tételekkel, felkiáltásokkal. Szinte szórja az elmés fordulatokat, találó képeket, hatásos alakzatokat, népies mondásokat, élezés gondolatjátékokat, minden igény és keresettség nélkül, lelkének legtermészetesebb és legmegfelelőbb megnyilatkozásaként. A hol színben legtarkább, ott is érezzük a tónus egységét; a hol hangban legváltozatosabb, ott is a harmóniáját. Különös kedve telik tréfás túlzásokban; a találós mesék formáiban; a sententiósus és tréfás röpke beszéd vegyítésében; a látszatos ellentétekben s általán a paradox vonatkoztatásokban. Mikes minden egyes lapja bizonyosságot tesz róla, hogy a képeknek, hasonlatoknak milyen bővében van és mikor mégis azt látjuk, hogy a *kenyérakások* példázatához hányszor tér ismételve vissza az egész munkában: méltán-elfogódó szívvel érezhetjük, hogy milyen állandóan és súlyosan nyomta lelkét épen az a gondolat, a hontalanságé, mely képzeletét újra meg újra ehhez a keleti képhez vezette. Honvágyában élt hazájának emléke s ennek az emléknek ránk nézve legértékesebb mozzanata: nyelve. Az ő híres «székely» nyelve, melyet a hangzásig terjedő eredetiségében, gyökerességében, gazdagságában, tisztaságában

őrzött meg. Megőrizte félszázadon keresztül a nélkül, hogy hallotta volna, körülé idegen nyelvek zsongásában, idegen olvasmányok állandó benyomása alatt, más magyar szójárások elmosó hatásában. Ez a nyelv, mely alakjaiban és anyagában szüzen maradt, éles ellentétben tűnik föl az akkortájt itthon lábrakapott irodalmi deákos keverék-nyelvvel. Mikes nyelvérzéke ép olyan tisztán maradt, mint egész lelke.

Ennek a léleknek képét tárja föl előttünk újra ez a díszes könyv. Mikesnek, a ki életében csupa egyszerűség, szerénység és igénytelenség volt s leveleinek egy részét asztal híján, egy-egy rozzant fa-széken írta: vájjon kedvére lenne-e, hogy ily fényes öltözetben kell megjelennie? De hiszen Rákóczi Ferencznek, annak a fejedelemnek ünnepére, szinte kíséretében jön, a kinek díszje és dicsősége volt az ő hű lelkének minden gondolata. Ha az ő kedvéért huszonkét esztendeig zúgolódás nélkül hordta a francia köntöst: ma egy régi átkot megtörő diadal-ünnepén, az ő kíséretében talán szívesebben fogja viselni a magyar díszet.

HORATIUS ÉS KAZINCZY.¹

Előadásom kevesebbet ad, mint a mennyit czírne ígér. Tulajdonképeni tárgya csak egyetlen költői levél, melyet Kazinczy Ferencz épen most nyolczvan esztendeje intézett Berzsényi Dánielhez. Mentségem, hogy ez egyetlen költeményben ott látom az egész Kazinczyt, minden párt felett álló műveltségével és pártos ízlésével

¹ Felolvastatott a M. T. Akadémiának 1890 máj. 11-én tartott közülésén.

az embert, a költőt, a nyelvészt és a műbírálot egyaránt. Kései, talán az egész világgöltészetben utolsó visszhangja e levél egy közel kétezer éves epistolának, melyet Horatius írt a Pisoknak. A horatiusi epistola a költészet mesterségét tanítja elmés epigrammákban, pattogó hexameterekben. Az európai költészetnek minden hegyvölgye visszhangozta ezt a levelet, mint valamely örök szózatot; visszhangozta deákul és nemzeti nyelveken, versben és prózában, egészen a zempléni Sátorhegyig, mely alatt századunk első tizedéiben az új magyar művelődésnek őrző és vezérlő fénye égett. Ennek világát és melegét érezzük a Berzsenyi-féle levélben is. Noha egyetlen szó sincs benne másról, mint az izlés és vers dolgairól, érdekét csak a rövidlátás szoríthatja a költészetre. Irodalom és művészet alapítása, tudományok terjesztése, a nyelv reformja, az irodalmi és társaséleti hang átalakítása, finomság a felfogásban és kifejezésben, melynek legfőbb próbája és virága a vers: mindezek a nemzeti művelődés kérdései; a nemzeti művelődés pedig akkor nem is a nemzeti életet, hanem a nemzeti feltámadást jelentette.

Ez az egyszerű és sokszor elmondott igazság irodalomtörténetünknek egy feltűnő és sajátos jelenségét magyarázza meg: a magaslatot, melyen előttünk Apáczai, Bessenyei, Kazinczy s még néhányan állanak. Nevezetes alakoknak ismerünk, tisztelünk és hirdetünk írókat és költőket, kiknek önállóságát és jelentőségét a tudományban, eredetiségét és mélységét a költészetben, szaktudósok és kritikusok méltán tagadják. A közönség osztozni látszik a kedvezetlen véleményben, s emlékek mégis képes lánggra gyújtani a nemzetet, mint gyújtotta Kazinczyé, s a magyar iskola mégis köteletségének tartja

híven ápolni emléköket és hirdetni nagyságukat. Tartsa is mindenha! El tudók-e képzelni η él külök irodalmunk történetét, de magát irodalmunkat? Szellemök talán nem volt elég éles a természet és emberi élet rejtett igazságainak kutatására; de a nemzet művelődési érdekeinek, szükségeinek, haladása eszközeinek fölismerésében, hirdetésében és védelmezésében annál élesebb és elszántabb. Képzletök nem volt elég gazdag és eleven, hogy közvetlenül szólhassanak jövő századokhoz; de lelkesedések gyújtott, tisztított, világított, harapózott tovább és messzebb, lobog körülöttünk ma is, s lángja visszavezeti nemzedékeken keresztül szemeinket hozzájuk. Jelentőségük nem könyveik tudományos és költői értékében áll, hanem magyarságában, a magyar művelődés s ezzel a magyar élet fejlesztését és erősítését szolgáló eszmékben. Nem tudnám találóbban és rövidebben jellemezni őket, mint Kazinczy tette épen a Berzsenyilevélben: «Magyar lelkökben halhatatlanok».¹ Áldatlan viszonyaink, elszigeteltségünk és szakadozottságunk, politikai helyzetünk bizonytalansága, kénytelen küzdelmeink nemzeti életünk kenyeréért, nyelvünkért, mindenben saját erőnkre szoríttatásunk: e körülmények, más nemzeteknél majdnem érthetetlenek, emelik magasabbra talapzatukat. Ezek teremtettek nálunk egy külön irodalmi iskolát: az *apostolok iskoláját*. Hősei nem nagy írók és nagy költők; de azért méltán koszorúsaink. Az általok elgondolt, sugallott, megteremtett magyar irodalom nagy alakjainak koszorújából egy-egy levél őket illeti; ők művelték meg ezt a földet, hogy megteremje a babért. Halántékaikon úgy is tövissel látjuk össze-

¹ A Berzsenyilevélben. Kazinczy Költeményei (Nemzeti Könyvtár) II. 18.

fonódva. Így hatnak aztán ránk a költészetnek is mély varázsával, nem költői nagyságukkal, hanem pályájuknak szomorú és emelő költészetével, mely a nemzet eposzi hányatásai és tragikai küzdelmei között osztályrészükül jutott.

Kazinczy lelki világát a sötét árnyékok, melyeknek borújában látta őt a *Széphalmon* merengő Petőfi s szoktuk látni mi is, épen nem borították el. Nem, főképen még abban az időben, 1809-ben, mikor a Berzsenyi-epistolát írta, noha a fellegek már sűrűn vonultak föl egére. Széphalomra költözése 1806-ban, anyagi romlásának már nem is kezdete, hanem megpecsétlése volt. És ő egy szóval sem említi a lelketlen önzést, mely ide szorította; talán rá sem gondolt. Barátjának, Kis Jánosnak,¹ s az újhelyi Arcsnak² boldogan festi új lakhelye szépségeit: a mosolygó rétséget és szántóföldeket, a szomszédos «szent tölgyligetet», a tág völgyet övező bérezek koszorúját, a szabad kilátást a körülfekvő falvakra, egész az újhelyi toronyig s a borsii Rákóczi-omladékig, a közeli nyájas szőlőhegyeket, közöttük a toronyai fordított legyezőt, vagy a mint ő mondja: szellőztetőt, a zörgő malmokat s az országutak vidám életét. Mintha csak ezt a birtokot festené Horác: *Hoc erat in votis modus agri non ita magnus*. «Tibur és Paeseneste nem lehetett szebb.» A vágy és megnyugvás együtt szólal ínég ez egyszerű sóhajban. A sabinumi táj a Lucretilis lábánál, a Digentia szakadéka, egymásnak kezét nyújtó bérceivel, fügefáival és kőtölgyeivel Vacuna ősrégi templomának omladékain, terraszaival és patakjaival

¹ Kazinczy Levelei Kis Jánoshoz, I. 118., 119.

² K. Költeményei, II. 45. Kazinczy Levelezése Berzsenyivel, 116.

bizonyára regényesebb, de nem olyan megnyugtató, mint a széphalmi tájék.

E világ minden zugolyai közt, oh
Széphalom, nékem te nevensz leginkább!

énekelte Kazinczy még 1793-ban, fogsága előtt,¹ s most nem rossz sorsa kényszerét, inkább régi álma teljesültét látja ide vettetésében. Azonban alig költözik új otthonába, csapással sújtja sorsa: első leánykája s addig egyetlen gyermeke meghal. Szíve fáj; de gyásza egészen átolvadottnak látszik irodalmi motívumokba és költői képzetekbe. Feleségét, ki a lemondásnak és nélkülözéseknek jegyezte el magát vele, imádja, és sejtelve sincs róla, hogy az általa festett családi képek, melyeket az ő rövidlátó szemei idilleknek néznek, ma úgy tűnnek föl előttünk, mint egy nemes, nagy, szegény női szív tragédiájának megható jelenetei. Gróf Török Zsófia, Kazinczy hű és szeretett nejévé lett, kire egy egész irodalom nézett méltán hódoló tisztelettel, Berzsenyi két ódát is írt hozzá; de költőjét, a ki értse, máig sem találta meg. Kazinczy szívében sűrűn következő apai örömei sem ébresztenek gondokat; a szerelem rózsafája virágzik. Nem az őszülő, szegény atyák aggodalmával, hanem a fiatal férjek büszkeségével nézi kicsinyeit. A korán elhalt és szépen megénekelt Ingénia után, sebét bekötözni, jó Eugénia, ki egész boldoggá teszi azzal, hogy vonzódik a képekhez. De utána már «nadrágos ficzkót», Trajánt vagy Emilt szeretett volna, s ép akkoriban, mikor felkeressük, Sophronia Thaliája születik. A csalódás érzésénél jobban elfoglalja a gond, hogy várt fia születésére előre megírt költeményét miként alakítsa át — genus femininumra.

¹ K. Költeményei, I. 48.

Az átírással nem éri be; még egy epigrammal is könnyít magán, melyben elmondja, hogy: a három Charis is előbb leve s Amor utánuk; ím Sophie csak ezt a legklasszikusabb példát követi.¹ Immár ötven éves és megöszült; de boldognak vallja magát, boldognak sötét emlékei, szorongatott jelene és fenyegető jövője ellenére. Idegszervezetét, egész lelkületét jellemzi az a nyilatkozata, hogy szemei elszoktak a fájdalom miatt való sírástól; könnyeket csak édesebb ellágyul ásókban ontanak.³

³ Erdélyi Levelek (Családi Könyvtár), 196.

Arra született, hogy folyton áldozzon és semmit se érezzen áldozatnak. A nap könnyen feledtette vele az éjszakát s éjjeleibe mindig becsillámlott a tegnapi alkony és a holnapi hajnal fénye. «Áldom azt, a ki kígyókon és sárkányokon s a pokolnak minden ijedelmein vitt keresztül s most jutalmaz.»²

Nem volt egyetlen írónk, ki annyira író és csak író lett volna, mint Kazinczy. Mit sem érez magára nézve igazán fontosnak, mint íráságának sikerét, mely szemeiben a magyar nyelv, ízlés, műveltség, sőt váltság és jövő kérdése. Egészen e gondolatban él és semmi másban: csupán íróasztala mellett; a többit mind, börtönt és szegénységet, mintha csak álmodná. «Fény az egy bálványom; mindig csak ő volt és mindig csak ő lesz»,³ mondja a Kis Jánoshoz írt költői levéltöredékben. Komoly és kizáró lelkesedése minden ízében művészi temperamentumot tölt el s az élet apró és jogos igényeinek szempontjából könnyelműségnek látszik. Gondatlansága egy nagy és szent gondnak árnyéka. Fél százados pályája, nagy

¹ *Negyedik gyermekem születésére.* U. o. 64.

² K. Levelei Kishez I. 120.

³ K. Költeményei, II. 9.

czélja szolgálatában, épen annyi hiúságot mint hősiséget, ép annyi kicsinyességet mint vaskövetkezetességet mutat. Gyöngéd férj, szerető atya, hu barát; de magánéletének eseményei közül is kétségkívül azok érdeklék legjobban, melyek a kitűnő levélírónak alkalmas motívumokat szolgáltatnak. Egy szép levélbe, melyet ír, könnyen temeti gondját, s egy dicsérő szó, melyet kap, hamar feledteti bajait. Minden könyvet, minden verset, minden új szót nevezetes tettek tekintvén és megszokván így tekinteni, csökken fogékonysága, érdeklődése a másnemű tettek világa iránt. Az ő múzsáját nem némitja el a harcz. Olvasva leveleit ez esztendőből, bár a háborús világ hírei emlegetve vannak bennök, különösen a Dessewffyhez intézettekben: hangjokból, stíljük-ből és tárgyaik változatosságából alig lehet fogalmunk róla, hogy körülötte alapjaiban reng a monarchia, Napoléon Bécsben székel s az anya-császárné, Széphalomtól néhány órányira, gróf Csáky Imre terebesi kastélyában tördeli kezeit.¹ A zempléni insurrectio készülteiről halunk egyet-mást; de a sajnálkozásnál a győri csatában elesett barátok fölött, majdnem hangosabban nyilatkozik a megbotránkozás, hogy Kisfaludy Sándor hadi marsa mily szörnyű támadásokat követ el az ízlés és jóhangzás ellen.² Míg Aspernnél és Wagramnál dörögnek az ágyúk, őt inkább mostanában megjelent magyar Marmontelőnek, a magyar nyelv érdekében Németországra küldött pályairatának s készülő Rochefoucauldjának sorsa tartja izgalomban. Hadi készletét gyűjti: epigrammáit a csombókos poéták és maradi írók ellen. Diadalt ül ő is: megírja az első magyar szonetteket, s

¹ K. Levelei Szentgyörgyi Józsefhez, 184.

² Gr. Dessewffy József Levelezése Kazinczyval, I. 87.

győzelmi jelentésekül küldi szét a szélrózsa minden irányába.¹ A harczi zaj közt hallgatja a barátok tapsait. Épen a schönbrunni béke megkötésének napjaiban, mikor az uralkodó a magyar korona területének egy részéről lemondani kénytelen, 1809 októberében, tervezi és írja híres epistoláját Berzsenyihez. Írói dicsősége sohasem ragyogott fényesebben, tekintélye sohasem volt szilárdabb, elsősege feltétlenebb, mint ez idétt. A költészetben legnépszerűbb vetélytársával, Kisfaludy Sándorral, kire sohasem tudott igazán jó szemmel nézni, fegyverszünetet köt, melyben ő marad a helyzet ura. Himfyneka múlt tavaszon elküldte Petrarca arczképét,² s bókoló levelet vesz tőle, melyben Gessnert magasztalásokkal halmozza el s fordítóját a maga mesterének vallja. «Az istenek sugallták neki!» tör ki Kazinczy,³ s Himfy dalairól dicsőítő cikket ír egy német újságba.⁴ Szava nemcsak a költői nyelv, hanem a nyelvtudomány dolgában is nyomatékossá lesz. A magyar nyelvészet legnagyobb és legeredményesebb harczában, melyet Eévai és Verseghi folytattak, nyilatkozatai tekintélyül idézvék, s Sylvester-kiadásának bevezetésében még határozottabban állást foglal a nagy Révai emlékére s rendszere mellett.⁵ A múlt évben, az ő szemei előtt szövetkeztek triászszá pesti barátai, Horvát István és Vitkovics, magukhoz csatolván a fiatal Szemere Pált, kit Kazinczy «lelke másá»-nak nevez, s szövetségükben ép annyi lelkesedéssel ragaszkodván holtig a mester

¹ U. o. 76. K. Levelei Kishez, I. 294—299. K. Levelezése Berzsenyivel, 22.

² Kazinczy Levelei Kishez, I. 255. 262.

³ U. o. 271.

⁴ U. o. 297.

⁵ U. o. 194. 262. s. k.

személyéhez, mint elveihez.¹ Alig ér haza, új öröm várja. Az új nemzedéknek két legfényesebb költői csillaga az országnak két ellenkező széléről sorakozik be az ő pályakörébe: 1808 októberében Berzsenyi,² decemberében Kölcsey.³ Mindegyikök költeményekben siet tömjént gyűjtani mesterének. A jövő hódolatát hallhatta szavaikban, először és utolszor, mélyen és föltétlenül. Szellemének uralma teljes; ellenzéke még szétszórt és tehetetlen. Az egyetlen ember, kit az irodalomban elsőbbség ismer magánál: Báróezi, már sírja felé közeledik. A családtalan és hazátlan agg különcz 1809-ben a család és otthon ünnepén, karácsony szombatján, el is költözik családot és hazát keresni.

Kazinczy az irodalom élén áll, úgyszólván uralkodói vagy főpapi szerepre jut. Első minisztere Kis János, kit hűsége jutalmául bőven elhalmoz a bókok érdemkeresztjeivel. Ebben a helyzetben jut eszébe, hogy rövid foglatban, mintegy költői trón beszédül, előadja gondolatait a magyar költészetnek amaz eszményéről, mely szemei előtt lebeg, melynek megvalósítására maga törekszik s a magyar irodalmat és közízlést vezetni szándékozik. Megírta ugyanannak a helyzetnek ugyanabban a hangulatában, mely egy év múlva a Vitkovichhoz címzett híres költői hadizenet kibocsátására vezette a maradiak ellen. A levél, melyről ezúttal szólni kívánok, *Berzsenyi* nevét viseli élén; de csak később címezte és küldte hozzá. Nem az új barát irányzásának vagy megtisztelésének, hanem általában a nyilatkozásnak vágya vezette. Előbb Cserei Farkasra gondolt s közli is vele

¹ K. Levelei Kishez, I. 276.

² K. Levelei Kishez, II. 15.

³ U. o. 288. K. Levelezése Berzsenyivel, 23.

október 17-dikén szándékát és a költeménynek két töredékét. Négy nappal később elküldi első kidolgozását, élén még mindig Cserei nevével, Berzsenyinek is.¹ November 13-dikán azonban már azt írja Csereinek, hogy ez a levél művészetet illető dolgokkal lévén tele, versírót illet; azért inkább Berzsenyihez adresszálta s útnak is indította hozzá; ő továbbra marad. E nyilatkozat ellenére bizonyos, hogy a levél Nikla felé csak két hónappal későbbben indult.² Berzsenyire kétségkívül gondolt már Kazinczy, de hogy levelét csakugyan hozzá intézze s elküldje neki, e szándékában valószínűleg csak «a niklai remete» újabb hódoló sorai erősítették meg. Somogyból a következő 1810. év első napjaiban két üdvözlő költeményt is vett. Az első egyenesen Kazinczyhoz volt intézve s Tiborcz harsány, erővel teljes panaszai zendülnek meg benne külföldieskedő uraink ellen. Ki hivatottabb őket magyarságukra inteni Kazinczynál, kiben «Sokrates nyájas bölcsessége egyesül Horatius lelkével s élesb kaczejával»? «Hol én tanácslok, ott parancsolsz te», írja Berzsenyi, kinek már akkor fiókjában hevert a *Bomlásnak indult*. Másik költeményét Török Zsófiához írta, azt kívánva tőle, hogy «myrtus-ágakkal övezze Kazinczynak kevély koronáját». Ezeknek vétele után küldi el csak Kazinczy jan. 19-dikén epistoláját végső kidolgozásban s már Berzsenyire címelve, de nem egyenesen neki, hanem Kis János által.³ A kísérő kéziratnak néhány sora fölötte érdekes: «Ne legyünk oly hiúk barátom, hogy azt higyjük, hogy a mit mi írunk, a maradék religiosus tisztelettel fogja nézni. Mi még hajnallunk s

¹ K. Levelezése Berzsenyivel, 28.

² U. o. 254.

³ U. o. 53., 55., 57. K. Levelei Kishez, I. 308.

távol a határ! De higyjük azt gőg nélkül, hogy lesz oly idő, a midőn azt a papirosát, a melyre karunkon által ömlött fejünk gondolatja s szívünk érzése, a háládatos s igazságos maradék tisztelettel fogja illetni. Ne hajtsd bé tehát a Berzsényi Epistolája leveleit, hanem úgy add által neki, a hogy itt megyén s kérdd, hogy tegye félre leveles ládájába. Egykor talán feljebb fogják becsülni maradékai, mint az armális irháját.»¹ Berzsényi egyszerű és érzékeny lelke, mely oly vonzóan tűnik föl előttünk leveleiben, komoly örömmel veszi a megtiszteltetést s februárius 28-dikán minden bőbeszédű hálálkodás nélkül köszöni meg. Sőt, Kazinczyval szemben ezúttal először, kritikára bátorodik. Az első dolgozatot remeknek mondja, melynek egy nagyobb részletét és számos sorát ez a második iskolás módon rontotta meg. Maradékainak amazt teszi el, «a hasonlíthatatlan szépségekkel teljest», a korcs kópiát pedig kérlelhetetlenül elégeti. Kazinczy udvariasan veszi a bírálatot s a javasolt *in integrum restitutiót* nagy részben elfogadja.²

A levél veleje vagy csirája benne foglaltatik Kazinczy-nak egy, Kis Jánoshoz 1805 július 14-dikén írt levelében.³ A költészettannak őt legközelebről érdeklő, előtte legfontosabbnak látszó tárgya a nyelv és verselés kérdése: a költői kifejezés. A többivel, elméletben és kritikában, keveset törődik. Kis Jánosnak áradó dicséretekkel köszöni meg epithalamiumát, melynél, szerinte, «mennyeibb zengzeteket magyar lant még nem adott». Ebből az alkalomból mondja el, mintegy elvei fenntartásául, hogy ő becsülni tudja ugyan a kadenciás verseket is, de a görög

¹ K. Levelei Kishez. I. 308.

² K. Levelezése Berzsényivel, 57-61.

³ U. o. 77.

módra írottak mégis csak «fensőbb szépséggel zengenek»; ezekhez közel áll a mértékre vett rimes verseknek «újabb módú zengése». E költői, vagy helyesebben verséiési eklekticismus mind kevesebbet túrt a rithmusnak alig érzett régi magyar versmódból, s mind jobban elfogult a Ráday-nem hangzatos váltakozásaiban. Együtt érzi ebben a mi veit nyugot játszi kényességét, a klasszicizmus derús harmóniáját s a magyar nyelv komoly szépségét. Ennek az egyesítő és válogató ízlésnek írta meg költői történetét és elméletét a Berzsenyi-epistolában. Választott műzsájának hűségére szenteli fel a magyar Helikont. Ki ez a múzsa, honnan jött hozzánk és mivel kecsgetet bennünket?

A költő fő törvénye az ízlés; a verset verssé a szózatosság teszi. Ezt a kettőt keresi csak, a többivel keveset törődik; az ízlés fogalma is nála csupán a kifejezések választékosságára és hangzatosságára szorítkozik. A példákhoz és tanításokhoz való ragaszkodás, ízlés nélkül mit sem ér: vagy szépek-e a Horatius után anapesztusokban ugrándozó magyar jambusok s a Gyöngyösi módján rotyogó, totyogó, potyogó, szotjogó rímek? A példa és a tan kénye szépet nem széppé, rútat nem rúttá nem tehet. A szózatosság a bájban, elevenségben ós könnyűségben áll; Horatius tanítása: «az nem elég, hogy szép, legyen még bájos is a vers».¹ Kazinczy is idéz versében verseket, mint Horatius Homer sorait; de ő nem a felcsapó láng, hanem csak a lírai szózatosság példájául szövi be kedves Daykájának sorait. Azt mondja ugyan, hogy ő «az iskolások feddésit kaczagja»; de maga is megírja a jambus törvényeit, más szavakkal, de ugyanazzal az

¹ Horatius, Epistola ad Pisones, v. 99.

értelemmel és szigorral, mint Horatius, episztolájának a trineterről szóló soraiban. Azonban¹ ő nemcsak újjal, hanem «füllel is méri hangjait»;² Kazinczynál ez fő fontosságú: a fül kényessége, hogy úgy mondjam, külön ízlése. De az iskola kénye ellen szólván, felfogásában, szellemében még távolabb jár az egyéni kénytől, a szabadságtól.

Az boldog, a kit nyájas istene
Kegygyei vezérel a saját nyomon.

Ez a nyájas isten azonban közös isten: Hellenis, kinek régi koszorúja már a művelt nyugat új virágaival is díszlik. Ő az, ki távozásra int «a durva nép beszédtől», a Horatius által csúfolt «hagymán és borsón élőnek» modorától és nyelvtétől.³ A magyar dalba ő lehel a «görög kecseket» s «hesperi eget» ő derít tetőinkre. Vezérlete alatt nem érthetünk egyebet a pisói levél tanácsánál a költőkhöz: hogy az ő kinyilatkoztatásait, «a görög példányokat forgassák kezök közt ébren is, alva is».⁴ E levél kérdéséhez jut Kazinczy is: «természet szül-e jó költőt, vagy képzi művészet?»⁵ s felfogásában az ízlést is csupán tanulmány és műveltség eredményéül tünteti föl, úgy szólván minden forrását külföldön keresvén. Neki, kiből oly elevenen élt és hatott különben a nemzeti eszme, az ízlés nemzeti elemei és forrásai iránt semmi fogékonyága. A római költészet nyers kezdeteit, a *Carmen Saliare*t és Andronicust, Horatius sem kíméli; Kazinczytól is bőven kijut Tinódi «ihletlen, rest és siket» versének,

¹ U. o. v. 251-268.

² U. o. v. 274.

³ U. o. v. 229. 247-250. 273.

⁴ U. o. v. 268-269.

⁵ U. o. v. 408.

melyet «Szikszó borától fülve, dúdola». Gyöngyösinek csak könnyűséget dicséri; de már Zrínyi, valószínűleg az elragadtatott Báday tekinélyének alapján, mint verselő is elismerést nyer tőle. Ám az övénél fényesb útra a klasszikái költés műzsája Sylvesterünket hitta, kinek szavát Tihany leánya felkapá s hordta szét a Tátraig és az Öltig. Ne értsük félre Kazinczy képzeletének szárnyalását: a verselésről van szó, a hexameter viszonyáról a Zrínyi-vershez.¹ De a népszerű «rekedt koboz czinczogása», «veszett patkó-csattogás», «részeg cigányok» közt a hellen múzsa elrejtett, mígnem Ráday megtalálta. Kalmár György, a «pór zarándok», hasztalan lopta el lantját; igazibb hangján csak a pap-triász kezében szólalt meg, míg édes mosolyával, bájos kegyével Hellenis Virágot boldogítja. Mellettük Zrínyi kobza sem némult el, de «két pár húrjait egy párra szállítá le Bessenyei». Így verték követői: Barcsai, Ányos, Teleki József és Ádám, «versökben nehézkék, s eltelve mégis végtelen kecsekkel». Így jut el saját korához és köréhez. Napjainak mindegyik költői irányára van egy elismerő vagy bókoló szava; de csak annyiban, a mennyiben valamely idegen, a miénknél felsőbb művelődés hangját érzi bennök. A régi magyar versbe oltott francziás mód, az eredeti s a németbe oltott görög ízlés, azután az egészen németes: ezek hangolják dicséretekre. Csak egy irány és mód van, melyet föltétlenül és nyers hangon ítél el: a népieseké, a durva pórhadé, a békaké a fülemülék mellett, kiknek dongására pirul a büszke Pieris, s legfényesebb koszorúját «a hon nagy díszei»-nek: Daykának és Kisnek, Berzsényinek és Kis-

¹ Ugyané tárgyú kisebb költeményei: *Sylvester* (Tövisek és Virágok) s *Az újítók* (Virágok és Gyomok). K. Költeményei, I. 104-117.

faludy Sándornak halántékaira nyomja. Különösen az első kettő: az ő Vergilje és Variusa. Szentimentalizmusa és hiúsága furcsa ellenmondásba keverik. Felsőhajt, hogy «ők még csak hajnallanak», a határ távol van, énekeiket újabb dalosok el fogják feledtetni. Rögtön utána veti, — igaz, hogy már csak Berzsenyire vonatkoztatva, — hogy nem lesz oly kor, «mely nevét csodálás nélkül emlegesse». Hiába szidalmazza őket «a vak tudatlan s a pöffedt kanszal bölcs» nyelvrontóknak! E kitörésével Kazinczy egészen Horatius s az *Ars poetica* tekintélyére támaszkodik, melynek a szóújítás szükségét és jogát fejtegető sorai-
ban² mintegy a magyar nyelvújításnak klasszikus programját és védiratát látja és idézi. Epistolája végén költői finomsággal és lendülettel festi s szólaltatja meg múzsáját, ki a sullogó Bodrog mellett dalivá akadt rá s első tekintetre megigézte ismerősen ismeretlen bájaival. «Ah ki vagy? Csudállak és szeretlek!» Neve Xenidion s Etelke. Tehát idegen és magyar. Ez a második neve azonban, a magyar, csak olyan igazi második név, mely elfeledve marad az anyakönyvben s csak a legünnepélyesebb alkalmakkor kerül elő. Báróczi, «az új Atticanak méhe», volt az ápolója, s finnyásán fordul el a nép beszédétől. A hellen, római, olasz, francia és német múzsáktól tanúit. Éneke külföldi s nem is volt mindig az övé; de a művelés magyarrá teheti. Törvénye egy: a szép. Röviden: az új műveltség által megértett, alakított, fejlesztett régiség, a magyarul szóló idegen ízlés. Ím ez, száraz kivonatban, a Berzsenyi-epistola tartalma, Kazinczy elmélete.

Bizonyára szűk a kör, melyben ez az ediktum mozog:

¹ Horatius, Epi stóla ad Pisones. v. 45-72.

a versmódok s az ízléses és hangzatos kifejezések köre. Nem mondja egy szóval sem, hogy ez nem az egész költészet. Az ő szemeiben, ki mindenekelőtt a nyelv esztetikusa volt, mindenestre legfontosabb mozzanata, a költői hivatás és képesség próbaköve. Nemcsak ebben az epistolában, de összes értekező irataiban, bírálatáiban, leveleiben sehol sem mutat hajlamot a művészet lényegére vonatkozó kérdések, a költészetnek alap-elemeiben és végső feladataiban vizsgálása iránt. Csak a legnagyobb általánosságokban szól felölök, s bizonyos «tartózkodó méltósággal» érinti a műfajokat, különösen az úgynevezett nagyokat. Kritikai szempontjai: a választékosság, dísz, kecs, zengzetesség, mind csupán szavakra, sorokra, legfeljebb versszakokra vonatkoznak. A felfogás, jellemzés, szerkezet magyarázatába és vitatásába nem bocsátkozik. Íz, csín, tűz legyen a versben: ez neki elég. Ha egyéb munkái mind elvesztek volna, a kritikus képéből meglehetősen pontossággal vonhatnánk következtetést írói tehetségének és munkásságának képerre. Bizonyos, hogy verseket írt: a szépen szólás művészetének ez az igazi mezeje. Nem találnók-e el, hogy költészete azokra a fajokra szorítkozik, melyekben a kifejezés fontossága a költemény rövidségének arányában emelkedik? Nem keresnők-e az ötletek, elmés, kecses, zengő kifejezések kultuszát: dalokat, szonettekét és epigrammokat; ódát már kevesebbet? Könnyűsége nehéz munka, rövidsége hosszú fáradtság eredménye. Képzeltetjük-e dalolva a mezőn, vagy a pillanatnak fenkölt ihletében önkénytelenül megnyíló ajakkal? Ezt a költőt csak íróasztala előtt láthatjuk; hosszan-hosszan nézve a zöldes, durva, tiszta papírlapokra, melyeken a hajnal több kitörölt, mint meghagyott szót talál. Nem gondol-

nánk-e, a szerkezet csekélyebb fontosságának révén, költői levelekre? Nem lennének-e bizonyosak benne, hogy Kazinczynak főképen és első sorban fordítóvá kellett lennie, még pedig nem az irodalmi viszonyok számbavételével, melyekre hivatkozik, hanem tehetsége természeténél és irányánál fogva. A kifejezés művésze, nem az alkotásé; az alkotók tolmácsolására született. Legkitűnőbb műve, melyet szintén nem hagyott készen maga után, de alapját ő rakta le: az a magyar nyelv, mely képessé lett a művelt világ eszméinek és érzéseinek tolmácsolására. E közben mozog mint költő, mint műbíráló, mint tanító.

Horatius pisói levele sem költészettan a szó igazi értelmében, csak Quintilianus s utána a későbbi római írók nevezték el poeticá-nak s állították ezzel némileg hamis világításba. A mi szerkezetét illeti, sokkal szeszélyesebb, lazább és töredékesebb, mint a Kazinczy-féle levél. Csak egy lépéssel fejlesztette tovább a klasszikai poétikának és bírálatnak hagyományos verses műformáját, az epigrammot. Görög és római költők ily verses apróságokban, műtárgyak és képmások képzelt felirataiban, majd csak mint a rövid és csattanós kifejezés hatásos formájában, ismertetve magasztalták a művészet nagyjait és alkotásaikat, magyarázták és védelmezték saját műveiket, korholták és tanították közönségöket, csúfolták a kontárokot és szidták kritikusaikat. A görög és római anthologiák epigrammjaiából a sugaraknak egész özöne árad az antik világ műfelfogására és irodalmi életének jellemző mozzanataira. Ilyen poétikai epigrammokat, egész gyűjteményt fűzött össze Horatius a pisói levélben a nélkül, hogy igazán egygyé öntötte volna. Valószínűleg hosszabb időn keresztül jegyezte a költészetre vonat-

kozó gondolatait, s alkalom adtán ezekből állította össze híres levelét. Már élete vége felé járt. Érezte a kor súlyát, mely «szerelemtől, bortól, tréfától s végre a lanttól is megfoszt bennünket.»¹ Elhízott, elkényelmesedett s a költészet hevületei és a város izgalmi helyett szívesebben szunyókált a sabinumi villa márványpadján, vagy nézegette csöndes gyönyörűséggel a természet pompás képeit maga előtt, öregségén nem szomorkodott. Megnyugodva jelenében, hálásan gondolt múltjára, mely dicsőséget, barátokat, s ezt a villulát és agellust szerezte neki, ezt a kedves tanyát gyertyános kertjével, hús patakjával, lankás földjeivel és zöld hegyeivel. Költészetének köszöni, melyre valamikor semmi egyéb, mint a nyomorúság vitte.² Azután azokra gondol, a kik utána fogják az ő módján keresni, a mit ő már megtalált. Ha kegyes múzsájának már nem hódolhat régi hevével, pajzanságával, tréfáival, legalább hálásan emlékezik meg az örömökről, melyeket neki köszön, vele foglalkozik utolsó epistoláiban s az ő méltó szolgálatára tanítja az új nemzedéket. A bölcs és jó öregek lelke ez: az emlékezés hálája s a tanítás vágya és kedve. Ebből fakadt epistoláinak második könyve, melynek nemcsak pisói levelében, hanem a két előbbiben is a költészet és irodalom ügyeivel foglalkozik. Kései, utolsó munkái ezek, mintegy búcsúja a költészettől. *Julius Florusnak*, a második levelben elmondja, mint lett költővé, s milyen zaklatott, gonddal és fáradsággal terhes pálya a költőé, ha kontár nem akar maradni. Csak a szavakkal is mennyi a baja! Az avatag vénségből kell életre idéznie a jó régi kifejezéseket s forgalomba hozni a gyakorlat szentesítette

¹ Horatius, *Epistolarum lib. II. 2. v.* 55-58.

² U. o. v. 49-52.

újakat.¹ Nem tűnik-e föl előttünk egy lelkes ifjú a Sátor-hegy alatt, ki egy új irodalom teremtésének módjain gondolkodva, figyelve figyel a sabinumi öregre s szavait íróságának vezér könyvébe jegyzi?, Fontosabb az első, *Augustushoz* írott, levél, melyben a régi római költők túlzott kultusza ellen fordul, kiket magasztalni divat, de olvasni nem. A görögök: azok örök példányok; de a görögség szellemi élete másképp fejlett, mint a rómaiaké. A nehézkes és csiszolatlan régieknek túlságos becslése csupán régiségök miatt: oktalan affektáció. Mindig dühbe jön, ha az új költőket lenézik, csakis mert újak. Augustusnak, kinek hatalma a viszonyok szükségszerű fejlődéséből állott elő s az avulttal szemben az újnak jogát képviseli, a költészetben is az új mellett kell pártot fognia. 'Mily fontos s mily ritkán emlegetett nyilatkozatok ezek. Híresebb a harmadik levél, az úgynevezett *Ars poetica*, az antik világnak ékesszólást és költészetet tanító tecimó-i és ars-ai között a legismeretesebb, valódi kritikai közmondások tára. A szó igazi értelmében¹ sem nem egészen egységes, sem nem tisztán tanító költemény. Keletkezésének, vagy legalább összeállításának és kidolgozásának körülményei megértetik gúnyolódó, tréfálkozó hangját s szubjektív, majdnem lírai színezetét. Lucius Calpurnius Piso consulságot viselt, érdemes és művelt ember volt. Fiait, úgy látszik, megszállta vagy megszállani készült a hívatlan költők dühe. Atyjok barátja, Horatius, a költő-mesterség komolyságának, nehézségeinek, veszedelmeinek elsorolásával s a fűzfa-poéták kegyetlen gúnyolásával akarta őket eszökre téríteni. Valóban tanítva ijesztget s ijesztgetve tanít.

¹ U. o. v. 115-119.

Összeszedte jegyzeteit, Aristoteles s talán Neoptolemos tanításaira való emlékezéseit, egyiket-másikat kibővítette s új képekkel világította meg, élcei új szikrákat pattantottak ki lelkéből: így szerkeszthette meg, vagy inkább össze levelét. A költészet világának elméleti és gyakorlati mozzanatai, a mint az ő eleven szellemének folyton mozgó tükrében visszaverődnek. Lényegét és mesterségét, fogásait és hangzatait illető finom megfigyeléseknek, jellemző észrevételeknek, eredeti képeknek, helyes útmutatásoknak egész tömege, hol a lendület erejével, hol a képzelet eleven színeivel, hol az élez ragyogó szabatosságával fejezve ki. Csupa találó ötlet, de csupa rendszertelenség az egész. Az erőszakos kísérleteknél, melyek bizonyos rendszerül akarják feltüntetni, mindenesetre jobban sikerülne azé, a ki külön epigrammákra kívánná feldarabolni. Elkülöníthetne körülbelül harminczat. Nemcsak kitűnő voltának, hanem illetén természetének köszöni, hogy a poétika világirodalmában nincs könyv, melyből annyi idézet élne a kritikusok ajkán, eredetiben vagy fordításban, mint ez a rövid, néhány lapnyi költemény.

A pisói levél epigramm-füzérének részletes ismertetése annál kevésbbé szükséges, mert úgyis ismeri mindenki. Tanításainak legtöbbje oly kört illet, melytől Kazinczy, mint költő és kritikus, távol maradt: a drámát. Az egyik fiatal Piso valószínűleg színműírói dicsőségről álmódzott. A költői képzetek és tárgyak lélektani megvilágítása, választásuk és csoportosításuk elvei, a jellemzés módjai és szabályai, a költői érzés és esztetikai hatás viszonya, a szerkezet általános törvényei: ezek visszhangjára is hasztalan hallgatózunk Kazinczynál. A mi az *Ars poetica* egyes tételeinek ilyen visszhangjául zen-

dül meg a Berzsenyi-levéliben magában, megemlíttem. De ezen kívül, Kazinczynak egész kritikai felfogásában és számos nyilatkozatában nyomait, hatását látjuk a Pisókhöz intézett egyik-másik tanításnak. A nyelv-újításról, a görögség iránti lelkesedésről nem szólok többet. Horatiusra támaszkodva alkotja meg elméletét a régi és idegen tárgy vagy mű új dolgozása, új tolmácsolása által szerzett saját érdemről; a molièrei átdolgozásokban adott bizonyosságot is, hogy mily gyökeres magyarsággal, mily népi ízzel tudott írni, ha akart, talán ép a horatiusi intéseknek köszönjük: hogy a mű hangja feleljen meg a műfaj s a szereplő személyek jellemének.²

Azonban mindé részleteknél hasonlíthatatlanul fontosabb a horatiusi poétikának néhány alapgondolata, melyek változó magyarázattal különböző megvilágításban s új meg új formulákban mély és általános befolyást gyakoroltak hosszú korszakok műfelfogására és költészetére. A görög költői szellem egyetemes, az egész világra és minden időkre szóló érvényének, példaszerűségének Horatius az első hirdetője idegen nyelven. A *Verse diu* a költészettan ezredéves tanításává lett.³ Vére atyjáról talán neki is görög volt, iskolája Athén; de nyelve idegen, első példája ama számtalan idegennek és újnak, melyek Hellasra mutattak, mint minden költészet iskolájára. De általában: iskola vagy természet alkotja-e a költőt, tanulmány vagy adomány-e a költészet? Ezt a nagy kérdést is fölveti Horatius s azt feleli ugyan, hogy mind a kettő, a kettő együtt;⁴ de hogy az előbbit, az

¹ Horatius, Epi stóla ad Pisones, v. 130-135.

² U. o. v. 112-117, 244-250.

³ U. o. v. 68-69.

⁴ U. o. v. 408-418.

iskolát és tanulmányt tartja fontosabbnak, kitetszik egész eszejárásából. A félszegek közül maró gúnyja csak azok ellen fordul, kik magában tehetségökben bizakodnak el; a túlsóknak könnyebben megbocsát. A jó írás forrása a «bölc s ész», a *recte sapere*,¹ a boileau-i poétika alapfogalma: a *raison*. A költői hivatás nem annyira valamely titokszerű adományban áll, mint inkább a költői tanulékonytságban, elszánásban, munkáskészségben. Ha nemcsak a pisói levélben, hanem Horatius szatíráinak és epistolainak összes, a költészetre vonatkozó tanításai között valamely legfőbb, vezérlő gondolatot keresünk, alig találhatjuk ezt meg másban, mint a műgond fontosságának újra meg újra hangoztatásában. A kitűnő, közelebbről a görög példákön készülni és tanulni, izzadni és fáradni éj-nap, szünetlen csiszolni és simítani, tisztelni a kritikát, törülni és újra törülni irgalmatlanul, minden vers kiadásával kilencz évet várni: ezek a költői siker biztosítékai. Az Olympus fényének magasztalásában nem bővebb szavú, mint útja nehézségeinek elsorolásában. A költészet nála már nemcsak az istenek ajándéka, mint a népregékben és Homérnál, hanem tanulmány, lelki munka jutalma, s inkább ez, mint amaz.

A legérdekesebb tanulmányok egyike lenne, Horatius e felfogásának hatását és fejlődését pontosan nyomozni ki az eszthetikai és költői irodalomban. Maga a haladás embere volt s a görög remekírók mellett a saját kora nagyjainak, Vergilnek és Variusnak is, lelkes dicsőítője. Tanításával úgy járt, mint követői által sok más gondolkodó: alaptanait szétbontották s csak egy oldalon

¹ U. o. v. 309.

építették tovább. Tétélei a görög mintákról s a tanulmány fő fontosságáról fejlődésökben elnyomták más, szintoly jelentékeny tanainak érvényesülését, melyek talán amazok ellensúlyozására voltak hivatva. Így uralkodott a renaissance hajnalától kezdve egészen addig, míg a népies fuvalma Európaszerte fel nem támadt. A humanistáknál a költészet mintegy a tudománynak, a régiek megértésére, követésére, utánzására törekvő tudománynak ágává lesz. A költő tudósnak tekintetik, mert csupán tanulás, a régiek tanulása által lehet igazán költővé. Ezek maguk is ily színben állnak a közfelfogás előtt. Homér helyére Vergil lép; de Horatius halhatatlan görögjeinek uralkodó igényével és jogaival. Vida Jeromos, a renaissance nagyhírű tudós költője és poétikusa, már azt hirdeti, hogy Vergil inkább költészettant akart adni *Aeneisében*, mint költészetet. A mint e kor fejedelmei a római patriciusokhoz kötik családfáikat, úgy költői is római elődeikhez csatlakozásukban keresik fenségök biztosítékát és pecsétjét. Míg latinul írnak, ők leghivatottabb és legékesebben szóló tolmácsai a bámult rómaiságnak. De nem egészen közvetlen tanítványai. Tanulmányaik vezetésére egymásután állanak elő a poétikák, élőkön Scaliger Julius Cæsar hatalmas foliansaival, melyek meghozták a költészetnek nem tíz, hanem száz és ezer, nemcsak kifejtett, hanem kigondolt parancsolatát. A tudós filológia gögje és czivakodó kedve a vizsgálódó és tanító feladatát a törvényhozóéba és uralkodóéba játszsza át. A költészetnek, melytől a kor tudományt kívánt, hódolnia kellett, s hosszú időn át úgy látszott, mint ha nem a poézis lenne a poétika fel-tétele, hanem megfordítva. A poétikákhoz csatlakoznak a nagy számú *Margariták* és *Florilegiumok*, klasszikus idé-

zetek, példák, képek s különösen epithetonok gyűjteményei, melyeknek minél bővebb kiaknázása a költészetnek nemcsak meg van engedve, hanem egyenesen kötelességévé téve. Helyeselve a régiek műveiből egész soroknak, sőt szakaszoknak átvétele. A tudós készültség bizonyítékául dicséretet arat sok olyas, a mit ma idegen tollakkal kérkedésnek neveznénk.

A renaissance kritikájának uralkodó tekintélyét, bár más fejlemények között, öröklük és gyakorolják Ronsard, Boileau és Pope, Heinsius, Gottsched és Kazinczy. Új eszmék, új formák, új fogalmak is lépnek fel általuk és társaik által, s a nemzeti nyelveket váltott költészet elméleteiben a nemzeti lélek is meg-meglebbenti szárnyát; de mindnyájan aggodalmasan sietnek kibékíteni a tannal. Boileau megmagyarázza, hogy a francia szellem a görögben és rómaiban voltaképp magát tiszteli; Pope meg hogy a természetnek Aristoteles-szel és Homeros-szal való azonosságát csak a vak nem látja. Rendszereiknek más-más a nevök, némely elemekre nézve is különbözök; de a renaissance által felépült horatiusi hagyományban egyetértenek. Csak Hellenis és Quirina, a görög és római múzsa, adhatják az igazi költői koszorút. A forma, a beszéd dísz és szépsége, a művészi munka fő jelentőségű. Szabályaik és mintáik mellől a képzelet szabadabb röptét, a gondolat ismeretlenebb mélységeit, az eredetiség ritkább varázsát tartózkodva és idegenül nézik. Nagy és eredeti szellemek át-átörrik *e* felfogás korlátait; de inkább tagadják, mint vallják s a közfelfogást alapjában nem módosítják. A jó Lope de Vega *Arte Nuovojában* panaszkodva beszél, hogy jól tudja ő, hogy csak a régiek szabályai vezetik igazi céljához a költőt, ismeri is a szabályokat, de műveletlen

közönsége nem engedi követnie. A horatiusi poétikának ekként alakult és érvényesülő hatása ott van azon az egész irodalmi életen, mely a néptől, a profanum vulgus-tól, lehetőleg elkülönözte magát. A költő magasabban áll, hogysen bármi köze lehetne hozzá. Korábban egyenesen tudósnak érezte magát, utóbb az ízlés papjának, s ezzé ismét csak a tanulás, a régi és idegen nagyok tanulása képezte. A latin nyelv választó fala ledőlven, más módon segített magán, hogy méltóságát megőrizze. Ismét Horatius utasítását követve s az ő tekintélyére támaszkodva, nemzete nyelvét kezdte átformálni olyanná, mely ennek keretén belül, csak az övé és a választottaké legyen. A mi túlzó, hivalkodó és nevetséges volt e törekvésben, mintegy magától sorvadt el; a mi életrevaló és hasznos, az kihajtott és virágzik, túlélve a tant, melynek nevében és szentesítésére ültették. E tan befolyásának a költői életre a népköltés hatása vetett véget, mely a tizenhetedik századtól kezdve egyre erősödött, s keresztyén és romantikus, reális és keleti, modern és népi nevek amiatt módosító vagy éppen határozó elemül lépett föl. Ma is méltán és sokat idézzük a horatiusi poétikának hasonlíthatatlanul elmés és találó mondásait, de nincs többé költészet, melyen a belőle kifejlett s röviden vázolt rendszer uralkodnék.

Ennek a rendszernek, e nézetkörnek fényében és árnyában tűnik fel előttünk Kazinczy. Befolyása nyilatkozataira, munkáira, pályájára, sőt írói és emberi jellemére, nagyobb, elevenebb és világosabb, hogysen hosszasabban bizonyíthatnom és fejtegetnem kellene. Horatius magát is nagyon szereti. Könyvtárában, melyet bizony majdnem a szájától megvont falatok árán

kell gyűjtögetnie, öt kiadása van meg.¹ Folyton olvasgatja s munkái és levelei során sűrűbben emlegeti, mint bárkit a klasszikus költészetből. Bálványa Goethe, tanító mestere Horatius. Ismeri Mitscherlich, Wieland és Nietsch magyarázatait,² forgatja Voss német fordítását is,³ s a magyarokat az ő kedves Virágjától és Kisétől. Az utóbbit lelkesen biztatja az *Ars poetica* lefordítására,⁴ s 1811-ben megjelent horatiusi epistoláit, melyekhez ő maga dolgozta át Wieland jegyzeteit, litteraturánk «legbecsesebb pro duct urnának» nevezi.⁵ Eléje rézmetszetül a sabinumi szántóföldén dolgozó költő képét tervezi, azzal az aláírással: *Rident vicini glebam et saxa moventem.*⁶ Nem magát gondolta-e oda, a durvaság göröngyeit s a lelketlenség köveit hányva, a mint a munkában izzadó római öreg énekest elképzeli. '9 Verseiben, különösen epigrammaiban nem ritkák a horatiusi indítékok és emlékezések, s némely epistoláját egyenest az ő hatása alatt írja. A Berzsenyi-le veiről szólottam; a Vitkovicshoz intézett epistoláról, melylyel kilépett a harc mezejére, maga mondja, hogy az *Ibam forte via sacra* kezdetű szatírá követte,⁷ a Buczy Emilt üdvözlőben pedig a *Julius Florushoz* írott levelet.⁸ Barátai, midőn leveleikben gyakran emlegetik «horatiusi lelkét», újból meg újból a venusiai énekesre irányozzák figyelmét. Ebből a lélek-

¹ K. Levelei Síposhoz, 79.

² K. és Guzmics Izidor közti Levelezés, 266.

³ K. Levelei Kishez, II. 42.

⁴ U. o. 42.

⁵ U. o. v. 24-35.

⁶ U. o. 118.

⁷ Dessewffy Levelezése K.-val, I. 210.

⁸ K. levele gróf Gyulay Lajoshoz.

bői csakugyan megvolt benne a könnyed elmésség, a szatirikus hangra való hajlam, az eleven vázlatokkal rajzolás képessége, a kényesség a durva és hamis hangok iránt, a kószáló kedv s az élet mindennapi gondjaival könnyű számvetés.

Még egy: ő is hiszi rendületlenül Horatiussal, hogy «ereznél maradandóbb emléket állított magának». Bizalmas embereihez írt soraiban nem egyszer fejezi ki ezt a hitét, talán legszebben a Kis Jánoshoz 1802 május 8-dikán írt levél elején. «Nékem a halhatatlanság az egy bálványom. Csak ez legyen enyém, örömet lemondok az életnek minden örömeiről, örömet eltűröm az életnek minden visszas eseteit . . . Menjünk a kitett cél felé, barátom, s szeretetünk édességeit vegyük kezességéül a halhatatlanságnak, mely bizonyosan a miénk». íme, mint kapcsolódnak egygyé ebben a hitben hiúsága és áldozatkészsége.

A mi azonban legszorosabban kapcsolta Kazinczyt Horatiushoz, bizonyára az volt, hogy őt tekinthette és idézhette a neologianak legősibb és legtekintélyesebb, mert az egész világra szóló, harczosa gyanánt. Láttuk, hogy az úgynevezett «fensőbb nyelvek» alapítása mily benső kapcsolatban állott a költészetnek Horatiusból fejlett arisztokratikus felfogásával, noha a pisói levél nem ily tanok következiképen ad a nyelvújításra engedelmet. A mi epigramm volt csak, utóbb egy rendszer elemévélett. Ilyenül jelenik meg Ronsardnál, kitől Kazinczy csak annyiban különbözik, hogy míg a francia nyelv-reformátor tisztán görög és latin kaptára akarta húzni nyelvét, ő minden míveltebb nyelvnek szépségeit be akarta olvasztani a magyarba. Nyelvújító tevékenysége harczában a csillogó római fegyvert sokszor előveszi.

Vitáiban, cikkeiben, leveleiben, melyeket ortholog, vagy a mint ő nevezni szokta: paleolog ellenségeivel és barátaival váltott, sűrűn és szívesen hivatkozik rá; így a *Tövisek és Virágokhoz* szánt, kéziratban maradt jegyzeteiben is.¹ Sőt a pisói levélnek ide vonatkozó részletét rímtelen jambusokban le is fordította s a Wieland—Adelung-féle német nyelvvitának terjedelmes ismertetésébe szöve a *Felső-Magyarországi Minervában* ki is adta.² Fordítása így hangzik:

Jó léssen a vers,
 Midőn egy elnyűtt szót egy nem remélt
 Ravasz helyheztetés újjá csinálja.
 Ha még nem ismert dolgot kell nevezni,
 Szabad lesz olyan szót kovácslanod,
 A mellyet a Cethégusz meg nem ért;
 Csakhogy szerényen bánj az engedellel.
 Hogyan? s az, a mit Róma Plautuszának
 S Cecilnek engedett, nem fog megadni
 Virgilnek s Variusnak?-----
 Mindig szabad volt és mindig szabad lesz
 Bélyegtelen, de jó szót hozni elő.
 Életre jön sok, már elhalt szavunk.
 Sok el fog halni, bár tiszteltetik,
 Ha úgy akarja azt a szokás, ki ebben
 Mint teljes kéjű bíró s úr parancsol.

A nyelvújításnak fő törvénye: az ízlés; ez a költőé is. A régiek nem egyedüli mesterei többé. Az újabbak is hatnak rá, különösen a németek, s legalább is oly erősen, mint a klasszikusok. De míg ekként a fejlődés hatása alól nem vonhatja ki magát, törvényei nem tűnnek föl világosan előtte. Mindössze is a horatiusi minták szaporodnak, melyek rá nézve nemcsak lényegökkel, s nem is annyira azzal, hanem képzeletök, formáik, kifejezésök

¹ K. Költeményei, Jegyzetek, 240-244. s. k.

² 1825. évi folyam, 281-282.

idegen és avult sajátosságaival irányadók. Fogékonysága érzi az új nagyok hatását, de a régi kritika szempontjából ítéli meg, magyarázza és tanítja. «A régiekhez képest nincs író, – írja Dessewffynek; – az újak, kivéve a kik az ő iskolájokban neveltettek, csak mázoló!'¹ Sok bókol kapott híveitől, de azt hiszem, hogy egyetlenegy sem esett oly jól szívének, mint Dessewffy József a *Tövisék és Virágokra*: «Oly édesen szúrsz és döfsz, mint a lampsacus-i isten – de kíméld barátaidat, mert azok szüzek és te magyar vagy, nem pedig görög.»² Az ízlés nála egy jelentésű a művészettel. A forma tisztasága, a csín zománcza, a díszes és mégis könnyű választékosság, szóval a műgond: a határozó sikerre esik kritikai felfogásában is. A művészen csak a mestert látja tisztán; nem azt, a ki érez, képzel és teremt, hanem azt, a ki «újjal és füllel méri hangjait», csiszol, javít, törül és nem tud megnyugodni. Kritikája nem a hivatlanok, csak a gondatlanok ellen irányul a renaissancenak szerinte főfeladata «az írókat a gondatlan dolgozástól elrettenteni».³ «Minden szépmesterségbeli ívűnek a *rajta-dolgozás* a legszebb jutalma»;⁴ «íróban nincs becsebb tulajdonság, mint törölni tudni»;⁵ «a correctio a legkissebb és legfőbb erdeme az írónak»,⁶ tanítja s követi is. A *Nonum pramatur* amwmnak egy új, rendkívül elmés formuláját szerkeszti meg a híres Himfy-epigrammban: a legkegyetlenebb költői megtizedelés tanát. Önbírálata sohasemnyug-

¹ Dessewffy Levelezése, II. 357.

² U. o. I. 173.

³ K. Levelei Kisliez, II. 14.

⁴ K. Levele Cser Farkashoz, 1810 apr. 5.

⁵ *Poétai Berek* előszava.

⁶ K. Levelei Kishez, I. 29.

szik: *Erdélyi leveleit* hatszor dolgozza át újra,¹ Gessnerét tizenötször,² Sallustiusát maga is alig tudja hányszor.³ Füle ily módon rendkívül elkényesedik, hallása valóban csodálatos finommá fejlődik; de mintha szemének, a dolgok mélyére irányul, tekintetének élességét vesztené. «Menneibb zengzeteket» szerinte magyar lant még nem adott, mint a becsületes Kis János kezében.⁴ Mily bőkezűen szórja bókjait üres formai kísérletekre, s mily hidegen és értetlenül tekint a gondolatnak és érzésnek nem egy, talán tökéletlenebbül csiszolt gyémántjára! Berzsenyi klasszicitás-a meghódítja, bár épen nem föltétlenül. Véleménye Kis Jánoshoz egészen másképp, sokkal hidegebben hangzik, mint a költőhöz magához intézett riadó üdvözlése.⁵ Első szava, hogy e versek egy részét el kell égetni, s jellemző, hogy míg *Psyche*⁶ elragadja, a *Magyarokhoz* írt ódát lenézően csekélyli.⁷ Kisfaludy Sándor romantikus szellemétől, mintha a jövő ellenség közeledtét érezné benne, szinte borzongva húzódozik. A Himfy-dalokat illető bókjai közt magában a Himfy-epigramm gyilkos distichonját skandalja: «Tűzbe felét! Újra felét! Harmadikat még!» A *Regék* hitványságát nem tudja elég-szer ismétetni.⁸ Csokonai poétái génie, de «versei rettenetes mázolások»,⁹ «sok munkája merő szemet».¹⁰ *Annales*

¹ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 251.

² K. Levelei Kishez, I. 20.

³ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 355.

⁴ K. Levelei Kishez, I. 77.

⁵ K. Levelezése Berzsenyivel, 3., 4.

⁶ *A szerelemhez* címen Berzsenyi verseinek első könyvében; egészen jelentéktelen dalocska.

⁷ K. Levelei Kishez, I. 276.

⁸ U. o. I. 255. II. 200.

⁹ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 214.

¹⁰ K. Levelei Szentgyörgyihez, 124.

Volusi. Nagyon durva, faragatlan, paraszti ízű neki, s egészben méltatlan arra, hogy Kis Jánossal csak említések is együtt.¹ A *Tövisek és Virágok* új kiadása, melyben a Himfy-epigrammot Csokonaira akarta alkalmazni,² nem jelent meg, de egy kegyetlen gúnyverssel könnyített magán. Műveinek gúnyos jegyzékbe szedése után, biztatja a költészet képzelt adeptusát:³

Esküszöm, te nemsokára
Felhágsz, csak nézz a példára,
A homoksík Tátrájára!

Valóban, ha e nyilatkozatokat is az arkádiai pör aktaíhoz csatoljuk: a debreczeniek háborgása alig tűnik fel többé komikusnak előttünk. Kazinczy legjelentéktlenebb híveit is siet baráti megszólítással kötelezni le; de Csokonait, Csombók Sára és Csombók Jankó kedves költőjét, mindvégig hidegen urazza. Ez nem az ő társasága.

Él a horatiusi hagyománytól, a renaissance tudós gögijétől, a francia udvari kegyektől s a német széplelkű kényeskedéstől örökölt jogaival. Az Elysiumban él; szemében és ajakán Apollo és a Charisok. A *profanum vulgus* lenézésében még később és bővebb beszédű, mint Horatius. Munkáit egyenesen úgy készíti, hogy a «seregnek» ne tessenek, s «a pór rend javallását csak gyalázatnak tartja». «A taps kedvesebb neki, ha kevés.» «A poézis nemcsak a durva valóból, hanem a népből is kikap bennünket.» A születésre, tudományra, ízlésre kiválóknál fensőbb körétől vesz irányt és várja a lendületet, a magyar szó diadalát, a magyar költészet támogatását, formáinak,

¹ K. Levelei Kishez, I. 211.

² K. Levelei Kishez, II. 177.

³ Dessewffy Levelezése, II. 195.

hangjának, izlésének nemesedését. Horatius August ushoz szólhatott; Kazinczy hiába tette volna: korának Augustusai közül egy sem értette szavát. Bízott a Mecénásokban s a hagyományos hódolattal fordult hozzájuk. De szívesebben és többször, fáradhatatlan buzgalommal, ötven év alatt ezerszer és ezerszer az írókhoz.

Híveinek, barátainak, tanítványainak nagy serege az egész hazából oly kegyelettel veszi körül, mint valamely theokratikus rend papi fejedelmét, patriarcháját, kinek szavában az Ige tiszta lángja lobog. Maga is ilyenformának tekinti és akarja helyzetét. Szereti, keresi, sőt áhítja az elsőséget, tömjént, mely mindenoldról, nagyoktól és kicsinyektől, bőven árad Széphalom felé. E dicséretet, a mint veszi, azonnal siet közleni többi barátival. Élete végéig nem fárad ki újra meg újra leírásukban. Különösen azokat idézi szívesen és gyakran, melyekben elsősege van kiemelve, egyik-másik dolgozata legjobbnak, nemében elsőnek, irodalmunkban eladdig példatlannak nevezve. Így tartja folyvást szellővel a tömjénfüstölőket. Elbeszéli, hogy egy költői levelét Horvát István «religiosus cultussal imádja», s hozzáteszi: «Örvendek az ilyen tömjénnek!»¹ Ültessenek fákat tisztelőre, mint Klopstocknak tették; különösen azt a karcsú, finom, illatos idegent, mely csak mostanában érkezett külföldről s oly szívesen vert gyökeret a magyar homokban; nevét is ő mondja meg Berzsenyinek: ákásznak hívják.² Pannonhalmán maga metszi egy glebitschiára névbetűjét, s a mint írja, «ép akkor szólala meg az első fülmile, melyet abban az esztendőben hal-

¹ K. Levelezése Berzsenyivel, 97.

² U. o. 89.

lött». *Crescitis amoves!*¹ Íme ennek az életnek, egész felfogásnak egyes vonásai közül hány és mily tisztán utal arra a, Horatius poétikájából fejlett szellemre, mely a renaissancetól s az új klasszicizmustól nyert rendszerében oly hosszan uralkodott! Kazinczy után még sokan fordították, követték, utánozták Horatiust, különösen az ódaköltőt, irodalmunkban, még pedig hozzá közelebb álló tehetségek is: de e poétikai rendszernek, teljességében, talán az egész művelt nyugaton Kazinczy volt utolsó képviselője.

De ne legyünk kegyetlenek, a mi többször igazságtalanság is, mint az igazságszeretetnek kérkedése hiszi. Nem, épen nem csak az teszi Kazinczyt, a mi belőle elavult. Gyöngéi ne feledtessék el velünk erejét, melynek lázas munkája és feláldozó lelkesedése szomorú évtizedeken keresztül mintegy vállain tartotta a magyar kultúrát. Hogy az út, a melyet járt, immár elnéptelenedett, ne feledtesse el szent buzgalmát, a nagy nemzeti célt, hova törekedett rajta. Utainkat a fejlődés törvényei szabják ki; a magyar művelődés útjaival is így történt. Mária Terézia az idegen műveltség magaslatára akarta emelni nemzetünket, de nyelve árán, mely haladásunk akadályának tetszett előtte. Kazinczy nem alkudott volna így. Lelkes és rendületlen magyar volt s keserű szemrehányásokkal árasztja el Berzeviczv Gergelyt, ki a nagy császárné szellemében tervezte anyagi boldogításunkát.²

Neked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege!

¹ Pannonhalmi Út, első kiadás, 26.

² Dessewffy Levelezése K.-val, I. 61. 64. 158. K. Levelei Kishez, I 340.

A napóleoni háborúk megpróbáltatásának nehéz napjaiban mily szívesen ajánlja csekély mindenét azzal a felkiáltással: «Mindenemet, csak magyar maradhassak.»¹ Mily mélyen világít be lelkébe az a, Dessewffyhez intézett kérése, hogy ha ő meghal, kettőre tanítsa árva gyermekeit: «moralitás nélkül nincs boldogság, — a jó ember szereti a hazát».² A felfordult világ zavarában, midőn senki sem tudja, mit hozhat a holnap, suttogó bizalmasággal biztatják egymást derék szomszédjával, hogy a hatalmas francia hódító mindenütt tiszteli a honi nyelveket, s titkolózva emlegetik a hírt, hogy Bonaparte Lucián egész családjával már három esztendeje tanul magyarul³ Mily ingatlan hite nemzetének jövőjében: «Azt hiszem, nyelvünk és nemzetünk a Jézus Krisztus eljövételéig is fel fog állani!»⁴ Megmaradásunk biztosítékáért már nemcsak a külföldre fordul. E biztosíték az ő szemei előtt az idegen műveltség ugyan, még pedig eredeti szellemében és formáiban, de magyar nyelven: a méltó magyarsággal szóló idegen. Ma más utat járunk, más eszmék lelkesítenek; de ezek ébresztésében is neki fő része van. Még ő az idegen és arisztokratikus hajlamú irodalmi felfogása is nagy és jelentős szolgálatot tett ügyünknek. A nyelvújításban, tévedései ellenére, a szellemi haladásnak olyan eszközét, föltételét köszönjük neki, mint egész történetünkben kivülről senkinek. Lelki adományainak finomsága, ízlésének kényessége, tanulmányainak gazdagsága, korában mindennél jobban ha-

¹ K. Levelei Kishez, I. 251.

² Dessewffy Levelezése, II. 320.

³ U. o. I. 47. 85.

⁴ K. Levelei Siposhoz, 5.

tott a nemzeti lélek nemesítésére, művelésére, — és ne feledjük el, hogy saját utat csak művelt lélek talál.

A sorsnak oly választott kegyeltjei, mint Petőfi volt, ritkák; Kazinczy túlélte uralmát. Lelkének harmóniáját egész életében, legsikerültebb küzdelmei között is, megőrizte, s irodalmi harcaiban szava mindig úgy hangzott, mint a legnemesebb acél csattogása a csatában zenének. A jelenet mégis, melylyel pályája szemeink előtt bezáródik, mélyen disharmonikus.

Hetvenegy éves, s mindenfelé megváltozott világot lát maga körül. A nemzeti elv, mely lelkesítette, már az övétől eltérő utakra vezette a nemzeti ízlést. A nemzeti hagyományok, képzelet, érzés, formák nyomról-nyomra hódítják a tért. A tova szálló Xenidionnak, a Kazinczy-féle ars poetica bájos műzsájának, csak fátyla ragyog még felénk: Vörösmarty hexameterai. Kitűnő tehetségek állanak elő, Kisfaludy Károlyt hallgatva, Vörösmartyt bámulva, Bajzát félve; de a szent öregnek, a patriarchának meghagyva még tiszteletbeli primátusát. Az irodalmi életet és viszonyokat nemcsak nemzetibb, hanem demokratikusabb áramlat hatja át, érezhetően különböző attól, melyben még nemrég a költők őseikkel mutatták be egymásnak magukat: Kazinczy, hogy Abának az Urk vagy MUYTHA nemzetségből való unokája;¹ Berzsenyi, hogy Zrínyi, Nádasdy és Gyulafi-vérből ered;² Kölcsey, hogy Etének hű maradéka. Az egyéni súly és erő érvényével az irodalmi tekintély hagyományos elve is hanyatlik. Kisfaludy Károlyt, ki az új iránynak első szerzett diadalt, még némileg mesterül nézi az ifjú irodalom; de halála után öröksége már megoszlik hívei

¹ K. Levelei: *Kishez*, II. 10.

² K. Levelezése Berzsenyivel, 15.

között, s a régi rend újnak, egy kör uralmának ad helyet. Ezzel véget ér Kazinczy névleges elsősege is. A patriarcha megjelenik 1831 tavaszán az akadémia első ülésein Pesten, s itt szemtől szemben találja magát azzal az újjal, mely ellensége a réginek. Még nem egészen reménytelenül jön s egy kissé áztatja magát: hisz Torna vármegye rendéi csak az imént tisztelték meg nevét¹ s a jó pannonhalmi szerzetesek, élükön Guzmics Izidorral és Maar Bonifáczzal, egészen az egykori hangon üdvözölték körükben. A pesti fiatalokkal szemben is megpróbálta, hosszú és bizonyára kelletlen kitarással a lekötelezés régi módjait: leveleiben hangzatos bókokkal halmozta el őket, melyek azonban könnyen visszavonhatólag voltak fogalmazva. Nem gondolt rá, hogy szemeik jobban ismerik a természetet, mint az övéi, s könnyen meg tudják különböztetni a csinált-virágokat az igaziaktól.

Az áradó dicséretnek, a viszonzásra váró rózsanyilak ideje lejárt; nem bájoltak el s nem ígéztek meg senkit többé. Az ifjak kegyetlen erélylyel haladtak előre a maguk útján. Kazinczynak legrégebb és legbensőbb barátját, Dessewffy Józsefet, csak imént sújtották le Bajzáék a Conversations-lexikoni pörben; most ő rá támadtak kíméletlenül, hogy egy magyar főpap német munkáját fordította. Kazinczy *Pannonhalmi útjában*, melyet május 2-dikán az akadémiának is bemutat, keserűen kiált föl, hogy «borzad már a párduczos Árpád éneklőitől s szégyell társoknak tekintetni.»² Schedel lakásán találkozik velők, s egy valóban drámai erejű és érdekű jelenetben ütközik össze Bajzával, Schedellel és Fenyérivel, kik kereken felmondják neki a hódolatot.³ Bajza fenyegeti, hogy új

¹ Zádor Levelezése K.-val, 167.

² Pannonhalmi Út, 45.

³ K. Levelei Kishez, II. 371-373. Levelezése Guzmicscsal.

támadást mér rá, a az aggnak reszkető ajkán, életében először szakadnak ki a szenvedély szavai. Irodalmi dxilók, kiknek éretlen gögjét, szemtelen vadságát, neveltlenségét nem az ügy szerelme, hanem személyes tekintetek gyúlaszták tüzre!¹ Még néhány nappal utóbb is azt írja Kisnek: «A hetvenkét esztendőös öreg és a huszonhét éves ifjú bennem együtt van, s én tudok ölni méltósággal.»²

Nem ölni, csak halni tért haza, azzal a tudattal, hogy elméletének, rendszerének, életre hatásának immár vége. De nem halt vigasztalanul. A széphalmi tájék, melyet huszonöt évvel korábban oly lelkesen köszöntött, nyájás mosolyával talán utat talált elborult szívébe. Talán behangzott hozzá egy arató leány dala s egyszerű, természetes és magyar hangjával megnyihította sebét, melyet ugyanennek a hangnak tudós harcosai ütöttek rajta. Bizonyára eszébe jutott, hogy, bár elmélete összeomlott, de a győztes tábor az ő lelkéből vette tüzét s utoljára is az ő eszményét, a magyar kultúrát, fogja győzelemre vezetni.

A gigászi, tragikai sorsot, mely fölemel a midőn le-sújt, némán és megindítóan tolmácsolja az az arczkép. melyet Kazinczy utolsó éveiből a széphalmi mauzóleum őriz. A csapás fájdalma szól hozzánk fakó, el vénhedt, redőkkel borított arczáról; előbb oly éles szemei értetlenül és bizonytalanul néznek maguk elé. Az ember, a ki megtört. De fehér hajának kuszált koszorúja úgy veszi körül fejét, mintha ezüst glóriával környezné a győzőt, a ki megdicsőült.

¹ K. és Guzmics Levelezése, 264. s. k.

² Kazinczy Leveli Kishez, II. 373.

SZÉCHENYI MAGYARSÁGA.¹

1840 november 19-én, Pest vármegye gyűléstermében Kossuth Lajos ejtette ki először azt a két szót, mely azóta minden magyar szívben és magyar ajkon Széchenyi István nevével összeforrott: «legnagyobb magyar». A loyaltás nemes fölhevült és ével ismétli e szavakat a *Kelet népére* írt *Feleleté*-ben, a magyar politikai irodalomnak e legnagyobb szerű és legmegrendítőbb párbajában ékesszólásának ragyogó fegyverével, mielőtt védekezni, mintegy tisztelegvén nagy ellenfele előtt. Okát is adja: «Széchenyi ujjait a korszak ütőerére tévé és megértette lüktetését; nem ismer senkit históriánkban kiről elmondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek.» Ez a magyarázat azonban a «legnagyobb magyar» kifejezés tartalmának csak egyik mozzanatára vonatkozik, arra, hogy minden magyarok között a korát igazán megértő és irányzó Széchenyi a legnagyobb. De előttünk már politikai és írói pályájának folytatása s életének tragikus vége, nyilvánosságra került naplói és levelezése, történetünknek későbbi fejleményei megvilágítják a másik mozzanatot is, azt, hogy magyarságban sem volt nála senki nagyobb.

Nem, a magyarságnak legjellemzőbb közérzésében: a hazaszeretben, melyben összefoglalva fejezi ki szülőföldje és sokat korholt faja iránti égő szeretetét. Kifejezte minden cselekedetében, indítékaikban és ezerjókban egyaránt, és valamennyi szavában, a ritkább lelkesítők-

¹ Felolvasatott a Magyar Társadalomtudományi Egyesület. Széchenyi-ciklusának során.

ben ép úgy, mint a sokkal sűrűbb korholókban, sújtókban, sőt csúfolókban. Mint a hogy a keserű ízbe olykor szinte az égés érzése vegyül: az ő honfiúi keserűségében, kitorésének mélységében és erejében, hangjának maró gúnyjában egy belső tűznek örök lobogása perzsel. A nemzetével való közösség érzésének lángja, melylyel pusztuló fajtát ki akarná szabadítani roskadó világának temetéssel fenyegető romjaiból, s egy új világnak, új életnek útjára vezetni. A közösségnek ezt az érzését, mely műveltet és műveletlent egy vágyban egyesít, tartja és vallja sokszor, legszárnyalóbb szavakkal a *Hunniában*, legnagyobb nemzeti kincsünknek, melylyel méltatlan helyzetünkől, vétkeink és hibáink özönéből megváltatásunkat remélhetjük. Ereje Széchenyi lelkében oly mérhetetlen és föltétlen, hogy ő, kinél élesebben senki sem látta, keményebben senki sem ostorozta és mélyebben senki sem fájlalta a nemzet hibáit, titkos óráinak magával való számvetésében, naplóiban szinte elemi erővel tör ki belőle a vallomás: «Szeretlek, minden hibáiddal»). De hát szükséges-e, sőt szabad-e lelkének erről a legmélyebb érzéséről, melynek alkotó, teremtő erejéről kövek és intézmények, irodalom és törvények, egy nemzetnek új és méltó életviszonyai tesznek tanúságot: szabad-e így általánosságban tovább szólnom?! Nem volt életírója, nem pályájának és alakjának egyetlen rajzolója, a ki lelkének költői vonását, költői tartalmát meg ne látta és ki ne emelte volna. Ennek a vonásnak, ennek a tartalomnak sem szavaiban, sem naplóiban nincsenek szólóbb bizonyosságai, mint épen azok a helyek, melyekben hazaszeretete tör ki. A tépelődő, élethivatását kereső huszárcapitány naplóiban, a *Hitel* végszavában, a *Kelet népe* több helyén, a *Hunnia*

bevezetésében és egybeült, ezek a kis himnuszok, majd föltétlen elragadtatásukkal, majd égő fájdalommal, azután a felcsillanó remény varázslatával, ugyanazt a kizáró, természeti, elemi erejű érzést tolmácsolják, a milyet ily abszolút uralommal és erővel csak nagy költők szívéből és ajakáról hallhatunk. Oly lélekállapot megnyilvánulásai ezek, melyben a léleknek egész ereje egyetlen érzésben összpontosul s a fölhevült fantáziának legtúlzóbb képeiben, legnagyobb szavaiban is kétségtelenül éreztetni tudja őszinteségét és igazságát. Maga is szinte ösztönszerűen érzi rokonságát, lelkében és törekvéseiben való közösségét a nemzet költőivel. Ismételve emlegeti ezt a rokonságot, talán legszebben a *Hunniának* következő szavaival: «Míg a magyar mélyen aludt s a gyalázatok szomorú árnyékot vétenek a mindenható szép világára, kifakadt itt-ott egyes el nem romlott mellekből a legmélyebb panasz s a gyászoló természet hangjain keseregve elzengek honunk lelkes lantosai nemzetünk tenger bánatát; és Istentől sugallott szavaik, bár hosszú évekig csak a pusztában hangzók, bár a felbőszült viharok düheitől mint tengerparti virág a határtalanban elsodorva, nem vesztek el, de sok, még egészen el nem hűlt kebelbe édes rokon kívül öntenek». Politikánk vezetői között Széchenyi az első, kiben öntudatra ébredt ez a találkozás, mely úgy a magyar politika, mint a magyar költészet fejlődésére nézve végtelen fontosságúvá lesz; ez a találkozás költészetünknek legősibb és legegységesebb motívumában: a nemzeti érzésben.

Széchenyi hazaszeretetét az ő történetének és a mi történetünknek közismeretű tényeivel világítanom meg: magyar közönség előtt egészen fölösleges. Életrajza

épen ennél a vezető motívumánál fogva lett nemzeti történeté. De talán szabad erejét, intenzitását e történet fejleményeinek éles megvilágításában néhány szóval jellemezni. A nagyoknak nagy érzései, azoké, kik nem a szavak, hanem a tettek emberei, szemünkben legnyilvánvalóbbakká az által a befolyás által lesznek, melyet életüknek külső és belső útjára gyakorolnak. A kiknek élete nagy változásai, megdöbbentő peripe-tiái, önkéntes vagy kényszerű áldozatai, fénybe vagy romlásba fordulásai végesvéig és világosan egyazon érzésben gyökereznek: ez érzésnek uralkodó erejét a legkétségtelenebbül, emberileg legmeghatóbb és legmeg-győzőbb módon tanúsítják. Kicsoda merné s kinek lenne joga rá, hogy három nagy «nemzettévönknek» teremtő, alkotó, megmentő nemzeti érzését összeméregesse; de hármuk közül bizonyára Széchenyi pályája az, melynek kialakulásában, fordulataiban, válságaiban és kata-sztrófájában, egész képében ez az uralkodó érzésök a legmélyebben megrázó erővel hat képzeletünkre és szí-vünkre. Deák pályája jól megalapozott, tehetségéhez méltó, fényes kezdetet, majd bölcs tartózkodást, aztán nagy fölemelkedést és a siker áldását mutatja; de sem külső rázkódást, sem belső megtörést soha. Mintegy a magyar néplélek egyenes czéltudatoságának, rendü-letlen jogérzetének, világos belátásának megtestesülése ő a genialitás méreteiben és erejével. Kossuth szenvedélyesebb, exaltáltabb lélek; szeretetében és gyűlöle-tében végletesebb; szívében századok magyar keserve ég és álmai rajzanak. A katasztrófának dicsősége és gyásza, melybe az ő lángelméje ragadta nemzetét, pá-lyáját is ketté töri. De csak külső pályáját, mert lelké-ben, meggyőződésében, magával való egyességében mind-

végig ugyanaz marad, a ki volt, belső összeütközésnek, az igazi pályatörésnek minden nyoma nélkül. Széchenyinél ez az érzés nemcsak életét vezető hatalomnak látszik, hanem teljes tragikai végzete eszközének. A mi élete hivatását keresteti vele: hazaszeretet; szegény-érzete és felháborodása méltatlan közállapotainkon: hazaszeretet; olthatatlan tett vágya: hazaszeretet; tépő aggodalma a közszellemnek forradalmi fordulatán: hazaszeretet; önmagával való meghasonlása: hazaszeretet; kétségbeesése: hazaszeretet. A nemzeti ügy bukása nemcsak külső pályáját töri meg, hanem lelkét is homályba borítja, maró kétségek közé és öngyilkosságba kergeti. Valósággal egész történetünkben nincsen senki, a ki ennek a történetnek lélektani vezető erejét a maga pályájával, minden árnyéklatában, kizáróságában, föltétlenségében, tragikus erejében mélyebben éreztetné, mint Széchenyi.

Igaz, nála a magyar léleknek ez a, minden viszálykodás és pártosság ellenére is elejétől jellemző közérzése élesen egyéni képben, meglepő és szinte ismeretlen vonásokkal, szokatlan bonyolultban jelenik meg: az egy napnak örök fénye, de egy, merőben újnak tetsző színösszetétel káprázatában. Mind Kossuth, mind különösen Deák közelebb állanak ahhoz a lelki típushoz, melyet általán magyarnak ismerünk, mint Széchenyi. De azért nem csupán alapvető érzésével kapcsolódik ehhez a típushoz, hanem sajátságos egyéniségének nem egy olyan vonásával is, melyek csak lelkének legigazabb és legtökéletesebb tükréből, naplóiából villannak elénk, vagy iratainak és beszédeinek egy-egy helyén szinte önkéntelenül törnek elő, hangjuknak most harsogó erejével, majd önfeledt látványával mutatván forrásuk mélysé-

gere. A szenvedélyes utazóban hányszor támad fel bolyongásai közben a magyar vándor honvágya; a természetnek és életnek legbámulatosabb, legigézőbb képei között egy szüzi érzés elnyomhatatlanságával hányszor tesz vallást, hogy hazájának műveletlen és egyhangú világa kedvesebb szívének. A gyárak és gépek, a művészet, ipar és kereskedés haladott világába egész lelkével belemerülő nagyúr meg «a sötét olajfák illatos berkének» bús vándora egy lélekből egy sóhajtást küldenek hazafelé. Minden pathosának, gyakorlatiasságának és titkolt szentimentalizmusának ellenére volt ebben a világjáró kapitányban valami a magyar katona humoros, mókás kedvéből, melylyel étellel és halállal szembenéz; egy tengeri vész legválságosabb pillanataiban régi huszárjának mondásával bátorítja magát: «a halál csak tempó!» Az európai, fejedelmi és nagyúri társaság, fényűzés, élvezetek, modor bécsi központjában élő fiatal mágnás könnyekig ellágyuló kedvét találja huszárjainak magyar mulatságában. «Oly lány hangulatban vagyok, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy czimbalom, de még egy duda is elbájol s szinte könnyekig megindít; egy népnek eredeti jellegét sohasem kellene átváltoztatni.» A magyar nép érzésének legközvetlenebb megnyilatkozása, zenéje és dala, mindig erősen megrezegteti lelkének húrjait. Táncznótákat és népdalokat jegyez föl, akár Csokonai.

Még a puszta szeretete s a polgári és hadi élet felfogásának vele kapcsolatos mozzanatai sem hiányzanak az ifjú Széchenyi lelkéből. «Az Alpeselek legszebb vidékein, Olaszország leggazdagabb völgyeiben sohasem tudott úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazája kopár pusztáin». Szinte azt hiszi, hogy a legősibb

húri fajból kellett származnia, mert nem vonzza a hegylakók védekező vagy bosszúálló vitézsége, de irigylili Atila lovasait, kik szerte száguldva, támadva és győzve járták be a világot. Naplóinak érdemes ismertetője, Ziehl Antal, Petőfi erének lüktetését érzi ebben a kifakadásban. De nem juttatja-e méltán a magyar hadvezetésnek s a hadvezetés magyarságának koszorús hőseit, Zrínyi Miklóst is eszünkbe? A velők és az örök magyarsággal való kapcsolaton kívül nem, érdemel-e figyelmet e vonás Széchenyi fejlődésének pszichológiai gyökérszálai között, mikor kifejlett politikai életfelfogásában, alapgondolataiban és rendszerében a szabadság, épen a szabadság fogalma és kultusza oly kiváló helyet foglal el?! Bármily élesen szegült is ellene minden elfajulásának: nem szűnik meg újra és újra hangoztatni nemzetlélektani, közművelődési és politikai értékét a magunk életére s ez által az emberiség tágabb világára. De mindezekon túl van egy-két helye naplóinak és beszédeinek, melyek azt bizonyítják, hogy a nagy mérséklő, fékező ifjú szívébe olyan disszonanciák is utat találtak, melyeket ellenséges hatalmak, bennünket megérteni nem tudó és nem akaró uraink dobtak a magya« lélekbe. Nem forradalmi lázongás, hanem a fejedelméhez és nemzetéhez egyaránt hú szívet fenyegető összeütközésnek, a jog- és nemzetvédelem kénytelenségének keserve: valami épen abból a «bús magyarból», a kit utóbb annyiszor megcsúfolt. Nem ennek a hangulata lett-e úrrá lelkén, mikor azon töprengve, hogy közpályára, hazájának szolgálatába lép: egyszerre a börtön fenyegető képét látta szemei előtt? Mihez kezdjen olyan országban, hol a törvény tiszteletet lazításnak bélyegzik, míg a hazárulást kitüntetések várják? Nem ez lüktet-e borzal-

mas dilemmájában: «Vagy túrni, szenvedni, fáradni, szolgálni, vagy készen lenni mindenre, még az akasztófára is». Nem ez kapta-e meg szívét, mikor Voltaire mondását följegyezte: «Nincs boldogtalanabb nép a magyarnál.» Nem ez harsog-e szavaiban: «Meggyilkolhatatunk talán, de a többi ausztriai tartományokkal összeolvadni sohasem fogunk!»! Sűrű kifakadásai a szentszövetség ellen mind ebből a hangulatból fakadnak. Erősödő önfegyelmezése, egyre erő politikai belátása és gazdagodó tapasztalata, a nemzeti élet céljának és útjának kialakulása szellemében, a nagy munka biztató megindulása elnémították; de mikor jellemző magyar vonásait keressük, rá kellett mutatnunk, hogy ez a legsajátosabb és legszomorúbb magyar érzés is csírázni legalább csírázott lelkében.

Jövőjén való tünődéseiben, a láthatárán átvonuló felhők között újra meg újra, egyre erősödő fénynyel sugárzik ki magyar érzésének, honszeretetének csillaga. «Mindazt, a mit tettem, azért tettem, mert magyar, vagyok», írja a *Kelet* népében. Vezetőjévé lesz. Miután nyitott szemével, mohó ismeretvágyával, sok irányú tanulmányaival a külföldön tisztába jött a nemzetek igazi életútjaival, a fejlődéseket, emelkedésüket, jövőjüket biztosító anyagi és szellemi kultúra, munka útjával: ez az érzés vezette el nagy történeti hivatására. Körülbelül azon a módon és abban az irányban, mint egykor Apáczait s félszázaddal korábban Bessenyeit, kiknek nemzeti érzése szintén a művelt idegenben ébredt öntudatra és izmosodott tettvágygyá. A magyarság és műveltség apostolai ők is; de csekélyebb erővel és szűkebb körben: inkább csak a filozófia, oktatásügy és költészet mezején. Jelentőségek, hogy ma-

gyár érzésök lobogó világánál felismerték a helyes utat; de amaz csak a pusztába kiáltott, emez csak egy írói csoportra hatott, erre is inkább formáival, mint eszméivel. Széchenyit a lángelme univerzalitása és gyújtó ereje emeli fölénk. Egyazon motívum és egyező körülmények értették meg vele hivatását; de ő lángeszével be is töltötte ezt a hivatást. Talán legrövidebben úgy fogalmazhatnánk, hogy az ő szellemében forr össze legtökéletesebben a nemzetiség és a művelődés gondolata; a kultúra fogalmát ő terjeszti ki elsöben a nemzeti életnek minden viszonyaira; ő érteti meg velünk legelőször igazán a művelt emberiség életének fontosságát a nemzeti életre és viszont. Az ő szelleme győzi meg nemzetét teljesen és véglegesen a magyarság és a haladás érdekének benső, elválaszthatatlan kapcsolatáról, arról, hogy élet-halál kérdése ránk nézve, hogy magyarságunkban műveltekké, műveltségünkben magyarokká legyünk. Ebben, csakis ebben van váltságunk az elmaradottságból, halálos aléltságból, fenyegető végromlásból. Ennek a gondolatnak kérlelhetetlen postulatumával indítja meg és folytatja fenséges harczát mindaz ellen, a mi érvényesülésének nemzeti életünk bármely körében útját állja, és keresi a segítséget, időlegest vagy állandót, mindenütt, a honnan támogatást remélhet. Harczol a kishitűség és elbizakodás, a maradiság és elhamarkodás, az önzés és gög, de elsősorban és legkitartóbban a nemzetietlenség és műveletlenség ellen. A munka hazafiságát állítja szembe a száj hazafiságával. Együtt törekszik levetni hazaszerte a lelki és az anyagi szegénységet s fáradhatatlanul ostromolja mentsvéraikat: az osztályönzést, az előítéleteket, avult szokásokat és intézményeket, a sérelmi politikát és forma-

lismusát, felekezeti visszavonást, régi jogrendünk jogtalanságainak egész rendszerét. Reformot hirdet, de nemcsak a politikáét, hanem a társadalomét, nemcsak az intézményekét, hanem a lelkeket. Ezeknek meghódítása: Széchenyi lángelméjének legnagyobb bizonyossága és történeti munkájának alapja. A mit Dessewffy József, egy shakespeare-i idézettel, magára nézve mond, az egész nemzet elmondhatta: «Fülébe önté lelkét nyelve tüzével».

Hogy mi indította útjára, mi élesítette ki szemeit annak a nemzetlélektani mozzanatnak tekintetében, melyre egész reformtervét alapította: leghatározottabban megjelöli a *Világ*-nak egy helyén: «Minél többet s mélyebben tekintek a múlt idők rajzába, mely leg-hívebb tükre a jövendőnek; minél tisztább világban kezdem látni a jelenkor eseteit: annál erősb hitté vált keblemben, hogy a munkásságnak legnagyobb rugója a honszeretet, a munkásságnak legbizonyosb követője a gazdagság, erő s erény, s hogy így a köz gyarapodás, nemzeti súly s lakosok tiszta erkölce honszeretetből fakad leginkább». Naplójának számtalan helye bizonyítja, hogy erre az igazságra nemcsak a múlt és a jelen esetei tanították, hanem egyenesen a saját belső története. Széchenyi egyenesen a maga magyarságának indítékából fogott nemzetét nemzeté tevő munkájához. Érzéseivel szemben, mióta ezeknek teljes képét ismerjük, ítéletét és akaratát bizonyos felsőségben látjuk. Mindazt, a mi nagy hivatásában értéktelennek vagy akadályozónak látszott, elnyomta vagy legalább elrejtette; a mi pedig ennek irányában hevítette, azt belátásába, gondolataiba olvasztotta, tetté érlelte, szavának gyűjtő hangjában nyilatkoztatta meg. A maga pél-

dáján tanulta, hogy a magyar lelket, melynek részese volt, csak ennél a legősibb, legmélyebb, legegységesebb érzésénél fogva indíthatja meg és vezetheti új élet-útjára. Bármily különböző vegyületekben, bármily torzul és visszásán mutatkozik is szemében: midőn új és egységes nemzeti fejlődést akar, csak ennek az egységes nemzeti érzésnek fölébresztésével, megerősítésével, salakjaiból megtisztításával, egységes célra irányzásával indíthatja meg. Életünk célját mindig uralkodó érzéseink tűzik ki, az egyesekét úgy, mint a nemzetekét.

Mindenekelőtt két érzés s ezektől érelve két gondolat az, a mit nemzetének lelkében meggyökereztetni és megszilárdítani törekszik. Egyik a nemzeti *egység*. Ez egység közérzése és közgondolata forrása annak az igazi életerőnek, melynek próbájára állítja nemzetét Széchenyi; emelkedésének és nagyságának föltétele, melyről álmodik. Egység az érzésben, a nyelvben, a munkában, a célokban. Hogy ez az egység igazán megvalósuljon, egyelőre legalább a lelkekben, politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési intézmények, hagyományok, szokások, előítéletek állják útját. «El vagyunk darabolva, mint a *Világ-ban* mondja, pártfelek, hitvallás, külön nemzetek s municipalis alkotmányunk által s ez az eldarabolás teszi hazánkat egy beteg, egy haladókló testhez hasonlóvá, melyben a vér nem kering». Azután a nagy választófal, melyet jogrendünk a nemzet és a belőle kizárt nép közé emelt. Politikai és hivatalos életünk nyelve a latin vagy a mint ő gúnyosan írni szokta: a «latán»; arisztokráciánké a franczia; városi polgárságunké a német és így tovább; s azoknak a különböző kultúráknak foszlányai, melyek e nyelvekkel országunkban kavarognak, útját állják nemzeti mű-

velődésünk fejlődésének. Ez a szaggatottság lekötve tartja, megbénítja, kifogatja magából az igazi, teljes, feltétlen nemzeti érzést is, mely megtisztult lényegében épen a közösségnek, az egységnek érzete. «Kiki szeresse felebarátjában a hazafit s embert s ne nézze, mi módon vet számot istenével s mely úton igyekezik mennyek országát elérni», olvassuk a *Hitel-ben*. Hogy hazaszereztünk valóban nemzeti egységérzéssé legyen és hogy a jövő fejlődést ekként szolgálja és irányozza: az Széchenyi magyar nemzeti agitációjának, lelkesítő iratainak és példaadó tevékenységének egyik vezérgondolata. Mikor rendületlenül hisz ennek az érzésnek ősforrásában s erre hivatkozva lát munkához, mennyire kezébe kapta a magyar lélek ütőerét: mi sem bizonyítja jobban, mint a *Hitel Taglatájá-nak* egy lapja. Desseffy József, kiből a magyar konzervativizmus először támadt fel Széchenyi kritikája és eszméi ellen, áradó lelkesedéssel ír a *Hitel-nek* arról a szakaszáról, mely nemzeti szellemünk erősödésének, érvényének, győzelmének jogát és szükségességét hirdeti. «Mázsát nyomó szavak, melyeknek úgy kellene feküdni szíveinken, mint a véghetetlen sok mázsájú Aetna Briareus felett». Ebben egyek, ennek a szónak nyitva minden magyar szív.

A nemzeti egységben van a nemzeti erő. De a nemzetben, hogy megtisztult, megnemesedett nemzeti érzésével ezt az erőt teljes mértékben a rá váró nehéz munkára fordítsa: bizalmat kell ébreszteni elégségében, a munka sikerében, a jövő győzelmében. Ennek a *hite* az a másik motívum, mely Széchenyit vezet s a melyet nemzetébe oltani törekszik. A maga fenséges hitét, hogy a szeretet erősebb, mint a halál, a honszeretet feltámaszthatja a haldokló nemzetet is. A történet-filozó-

fiában egy akkor divatozó elmélet kapja meg, vagy inkább egy ötlet az emberi és nemzeti élet analógiájáról s ebből meríti, erre alapítja, vonatkoztatja újra meg újra argumentációját. A *Stádium* előszavában egyenesen hivatkozik Herderre, ki tört énet bölcséleti eszméinek tizenhatodik könyvében azt írja, hogy egypár század múlva a magyar nyelvnek nyoma is elvész. Ez a jóslat széles körökben keltett komoly visszhangot, nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is: a legfenségebbet a Sághegy magányos orma alól, Berzsenyi ódáját. De maga az a gondolat, melyből Herder jóslata fakadt, Széchenyit már régebben izgatta. Már az első föllépte előtti évekből följegyzi naplójában, hogy Marosujvárt az öreg Mikes mondta neki: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk, hogy Magyarország már nagyon vén». Az analógia érvényét elfogadva, magát a ránk vonatkoztatást, vénségünk, halálraérettségünk tételét egész szenvedélylyel fordítja meg. A nagy jövő munkás hitében kész megtagadni múltunk nagy emlékeit: ifjú nemzet vagyunk, hirdeti; a mi mögöttünk van, csak előkészület; a férfikor nemes próbái és dicső erőkifejtése csak ezután vár reánk. «Boldogok mi, kiált fel a *Hitel-ben*, hogy köztünk inkább a fiatalság jelei s hibái láthatók s hogy még távol tőlünk a vénség s koporsó!» «Hála az egeknek, sóhajt a *Világban*, még fiatal nemzet vagyunk; nekünk nem fénylik a múlt, ellenben más nemzeteknek nincs jövődjük; — kik szerencsés-bek?» «Fiatal a nép, — csitítja aggodalmait a *Kelet Népében* — s mind inkább erőre virul, melynek tagjai vagyunk s így a legnemesb, a legdicsőbb dologban, egy nemzet felemelésében vehetünk munkás részt». Nincsen könyve, melyben ehhez a gondolathoz újra meg újra

vissza ne térne, ismét és ismét ne fejtegetné, vagy legalább ne vonatkoznék rá. Egész történet-fiozófiai fel-fogásának gerinczévé lesz. Mikoriban először vívódik vele, szent akarattal hinni és hitét elterjeszteni akarván, akkor születik legklasszikusabb tanújául ennek az ifjú nemzetnek kebeléből egy kiskőrösi parasztházban a fiatal emberi szív világának legnagyobb költője. Az ő halhatatlan szavából is az a hit szól, melynek Széchenyi volt a hirdetője, mely az Ő lelkéből hatotta át nemzetét. Ez a hit az ő ajkán találta meg azt az örök formuláját is, a milyen sohasem születik csak az ésből, hanem mindig a szívből is: «Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt*; én azt szeretem hinni: *lesz!*»

Sok érdekesnél érdekesebb probléma fűződik Széchenyi pályájához. A ki a Ferencz császár idejében közviszonyokat csak fölületesen ismeri is, bizonyára nem fog csodálkozni, ha e problémák közé sorozom azt is, hogy mi képen érthették meg őt. A mint lelkét kítárta: a nemzeti búbánathoz és lemondáshoz ép oly kevés 'köze volt, mint a múlt dicsőségében sütkérező nemzeti hiúsághoz. Új eszméknek és életnek előttünk merőben ismeretlen világát tárta föl; nehéz, ki nem próbált utat mutatott; egészen egyéninek látszó elszigetelt álláspontot foglalt el; olyan szokatlan hangon szólott, melyben forró lelkesedés és hideg gúny, erős bizalom és metsző kritika, oktatás és korholás eddig nem hallott, sajátos módon keveredtek s a melynek tekergős, zsúfolt, sokszor kusza menete semmi kapcsolatot nem mutatott sem a magyar népi beszéddel, sem a kuriális stílussal, sem Ciceróval. Újító szókinccsével, néhány, merész szóalkotásával is Kazinczy iskolájához csatlakozik s a *Világ-ban* hosszú apológiát ír róla, ahhoz az iskolához,

melylyel épen a gyökeresebb magyarság fejcsóválva., szinte értetlenül áll szemben. És mindennek ellenére megértették. Megértette még a maradiaknak tőle úgynevezett «rozsdás csoportja» is; de megértette különösen hazaszerte az a magyar ifjúság, melyre Dessewffy oly bizton számított, hogy ellene sorakoztathatja. Megértették, de ugyan mikép, minélfogva? Egyszerűen lelkének annál a két erejénél fogva, mely minden szavából kitetszett és minden tettéből kisugárzott: nemzeti érzésénél és hiténél fogva.

Sőt nemcsak megértették, hanem megszívelték. Nem érezték nemzeti sérelemnek, nem vették zokon sok zokszavát; a bölcsesség szeretetével hatott a szívekbe nemzeti hibáink kérlelhetetlen feltárása és ostorozása. A mi politikai szónokoknál majdnem példátlan s csak a középkor nagy penitencia-hirdetőinél és a reformáció erkölcsi megújhodást követelő prédikátorainál találjuk mását: Széchenyi, mikor vesszejét suhogtatja nemzetének tévedései, hiúsága, hibái, vétkei fölött, sőt nem egy, féltve őrzött eszményét rombolja szét: szinte ellenállhatatlan erővel ragadja magával. A titka, hogy, mint ama régi prédikátorok, őis fel tudta nemzetének tárnai vele dobogó, érte vérző szívét és meg tudta mutatni az üdvösség útját. Bizonyára volt, a ki máskép gondolkodott; de nem volt senki, a ki kételkedett benne. Legnagyobb ellenfele, a magyar hazafi-érzés legszenvedélyesebb tolmácsa, emelte őt mint magyart maga fölé. Milyen tanulság rejlik mindebben ránk, a mi korunkra nézve is! Nemcsak nagyobb, de keményebb, kérlelhetlenebb bírálója sem volt nemzetünknek soha Széchenyinél. De legkíméletlenebb szavaiban is mindig és mindenkivel éreztetni tudja, hogy nem a lenéző idegen-

s ég, nem a kénytelen, alkudozó opportunizmus, nem a föltételes hazafiség beszél belőle. Gúnyjában, támadásaiban a fájdalom, a keserűség reszket, ebben is legmélyebb magyarsága, legégőbb honszeretete. A szájas és magyartalan kultúr-gögnök, mikor reá hivatkozik, nem lenne szabad elfelednie azt a vallomását, mely naplójában szakad föl szívéből, hogy: nemzetét ostorozott hibáiban is szereti, és azt a másikat a *Világból*: «A tett az első, a szó a második; az ember, a hazafi elül áll s csak aztán jó az író».

Így kapcsolván magához nemzetét, fölemelte a nemzeti élet felfogásának nálunk ismeretlen magaslatába. Sok helyt megfesti a jövőt, de talán legszemléletesebben, a képzeletre ható legnagyobb erővel a *Stádiumnak* következő soraiban: «Országunk nagysága a tökéletesen elrendelt honi mechanika, mint: számos híd, egy mocsár sem, számos gőzhajó, egy korlátlan víz sem, sok színház, egy kóborló társaság sem stb., leginkább pedig a nagy tökélyre fejlett nemzeti erkölcsiség, mint: számos vagyonos, s egy ügyefogyott sem, számnélküli tanult, s egy tanulatlan sem, minden számon túli hazafi s egyetlenegy korcs sem.» Még előbb a *Hitelben*: «Évek tünése után virágozzék egy nemesb s felemeltebb sera következőben a haza, mint öröme készült kert, melyben idegen a nyomorult, hol az ember méltósága szent, s melyben erény s ész a legszebb dísz!» A mint egyik legsűrűbben emlegetett és legszívesebben magyarázott tétele volt, hogy az egyéni jólét a nemzeti boldogulást szolgálja: akként kapcsolja bele ezt a nemzeti fejlődést is az emberiség életébe. Maga a kapcsolat nem új; a nemzeti önérték rég emlegeti egy közkeletű formuláját: a nyugoti kultúra hadi védelmét a keleti barbárság tá-

madásai ellen. Ezt a feladatunkat jóformán befejeztük; múltunknak lélekemelő emlékévé lett, de nem lehet többé jövő fejlődésünk irányzója. Széchenyi nemcsak újat, de fensőbbet állított nemzetének szeme elé: magának ennek a kultúrának, az emberiség haladásának szolgálatát, benne való részességünkkel, a magunk módján. Rámutat már a Hunniában: «Egy nemzet, mely sajátágának kifejtésében valami egészre kiképezheti magát, oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része, és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasra emelkedhetik véghivatása, a tökéletesülés felé.» Ezt az új feladatot fejezi ki a *Kelet népének* egy sokat idézett helye, a nemzeti gondolatnak talán legszabatosabb, de mindenestre legmagasztosabb fogalmazása: «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátágait mint ereklyét megőrizni s szeplőtelen minémiségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni: kérdem, lehet-e ennél minden kesertől tisztább érzés; ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránnyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárják, édesb osztályrész?» Széchenyinek minden szava között talán épen ezek fejezik ki leg-
rövidebben és legtökéletesebben szellemének és pályájának történeti tartalmát és jelentőségét. Az emberi és nemzeti haladásnak egymást támogató összefüggése, a nemzetiség ereje, mint a közös emberi tökéletesedés tényezője, az emberiség haladása, mint a nemzeti erőnek állandó forrása: ezzel az igazsággal van tele egész lelke, ennek válik prófétájává, ezzel alapítja meg az új Magyarországot.

A mily világosan látja a célt és utat, olyan rendületlenül bízik benne, hogy-a magyar nemzet géniusza ennek a feladatnak betöltésére alkalmas, képes és kész. A mint Széchenyi legnagyobb tanítványa, Kemény Zsigmond jellemzi: «Kemény faj, nyílt homlokú és merész szívű nép». Két fő vonása: nemzetiségéhez és alkotmányához való ragaszkodása. Élet fent art és ának ez a harczos, küzdő ereje hatalmas munkaerővé idomulhat. Ezzel az ösztönző erővel, általa egy nagy közösségbe fűzve s a maga érdekében minden emberi közérdeket legkönnyebben és legvilágosabban megértve, tiszta belátásával, méltó becsérzetével, romlatlan fizikumával a népek sorompójába állva: meg fogja tenni kötelességét. Mindezek nemcsak magára, a maga sorsára értékesek, hanem az emberiségére is. Érték a nyelve: egy eredeti észjárás alkotása és öre s az igazságkereső elmének külön utakon talán új eredményekre kalauzolója. Érték a magyar parasztnak, «a ki nem csókkal, hanem kézfogással köszönt», egész komoly, férfias valója, melyről a *Hunniának* néhány szép sora olyan vonzó és hű képet rajzol. De érték különösen szabadságszeretete, melyet Széchenyi nem szűnik meg újból meg újból kiemelni s jelentőségére rámutatni. Ez a jellemző magyar szabadságszeretet, a maga néplélektani kiirthatatlanságában és megtéveszthetetlenségében, nemzetünknek nemcsak politikai életét és nem is csak a maga életét van hivatva szolgálni, hanem a szellemit is és mindenekét. Széchenyi, a mily világosan látja nemzete ez új útra indításának nehézségeit, ép annyira tisztában van veszélyével. Egész erejével törekszik legyőzni amazokat és lángoló hévvel fordul emez ellen. Talán csak a *Blick* iróniája haladja meg maró gúnyban, kímé-

letlen szenvedélyességben azokat a kifakadásait, melyeket a hazátlanság, a kozmopolitizmus ellen intéz. «Mint a kiégő üstökcsillag iszonyú forgásában se határt, se utat nem tart, de mint átok a végtelen üregben magamagát emészti s nap-systemákat rendít meg: úgy bolyong cél s törvény nélkül a hazátlan», írja a *Hitelben*. Történetfilozófiai fogalomrendszerébe is beilleszti a kozmopolitizmust, még pedig mint a nemzeti elvénhedésnek legkétségteletlenebb és legszomorúbb jelét. A társaltalan, magára utalt, féltékeny magyar érzésnek nem ugyanaz a faját és korát egyaránt jellemző haragja-e ez benne, a mely Kisfaludy Károlytól Petőfiig költészetünknek is, a nemzeti lélek e legközvetlenebb megnyilatkozásának, egyik uralkodó motívuma.

Széchenyinek épen ebben az érzésben való részeségét és reá hatását igyekeztem néhány töredékes vonással megvilágítani. Közpályájának menetét és egyes mozzanatait: terveit és alkotásait, sikereit és csalódásait még ebből a szempontból is szükségteletlennek látszik földidézni; ezek maguk érthetőbben és tanulságosabban beszélnek, mintsem hogy tolmácsra lenne szükségük. Gondolatvilágának is csupán azokra az általános vezéreszméire hivatkoztam, melyek épen az érzelmi indítékot legmélyebből és legvilágosabban tükröztetik. De hogy egész létének, munkájának és nagyságának ez az érzelmi gyökere milyen erős volt; annak lehetnek fenségesebb bizonyosságai, de érdekesebb alig, mint jelentőségének az a folytonos fokozódása, melyet irodalmi munkássága tüntet fel. Kemény Zsigmond essayirodalmunknak Széchenyiről írt remekében mély pszichológiai és politikai élelslátással fejt ki, mint lett «majdnem rögeszméjévé: esze által zsarnokoskodni szívéen».

De ez a megfigyelés bennünket további jellemző mozzanatokra utalhat. A zsarnoki akarat, melylyel érzéseit féken tartja, a közpálya izgalmaiban, az országos élet forrongó hevületeiben, a népszerűség hullámtörései közt, a haladó korrallal egyre lazul, és az érzés, a maga közvetlenségében, egyre beszédesebbé válik, egyre nagyobb helyet követel, egyre uralkodóbbnak tűnik föl, egyre jellemzőbbé lesz irataiban. Fejlődése éppen fordított azzal, a mire közembereknél a tapasztalás tanít bennünket. Együtt nő mintegy a képzelet hevével s végül szinte a vizionárius szenvedély tüzeiben izzik.

írói munkásságának, mint életútjának három nagy stádiumára tipikus jelentőségűek: a *Hitel*, a *Kelet népe* és a *Blick*. Az első csupa gondolat. Érzelmek csak motívumokat pendítve meg, egy-egy tételének kiszínezésében csillanva föl, vagy itt-ott néhány lelkesítő képben, szóban törve elő, de az egész gondolatszövedéknek még háttérébe szorítva. A *Kelet népe* irányában, célzatában, Kossuth veszélyesnek tetsző izgatásával szállva szembe, az ész jogát, elsőségét követeli a politikában; de szívének teljes fölindulásával, hazafi érzésének szent jogán, sebeire hivatkozva. E nélkül, a hazaszeretet aggodalma, kétsége, haragja nélkül, nemcsak hatása, de szinte értelmese sem lenne kassandrai intéseinek és kérésének. Azonban rettegő szívének kiáradása oly elnyomhatatlanul őszinte, oly kristálytisza, hogy senkinek sem juthat eszébe a hatáskeresés eszközének nézni. Ha Széchenyi nem teljes tartalmával tárta föl lelkét, a mit rejtegetett, az mindig az érzése volt; mikor ez előtör, annak a bizonyosága, hogy nem bír többé vele. És mindig kevésbé és kevésbé bír. A *Blick-nél* szenvedélyesebb prózát sem a *Síralmas panasza* szerzője, sem Kos-

suth nem írt soha; verset is talán csak Petőfi. Egy vulkán kitörése ez a könyv, mely köveket szór és lávát ont; de gyilkos köveinél és pusztító lávájánál félelme-
sebb gyűlöletének tüze és haragjának kavargó füstje. Bachot és rendszerét, erőszakosságait és képmutatásait erkölcsi felháborodásával, Schwarzenberg herceg czinikus vérszomját keserűségének tajtékzó dühével, Albrecht főherceg sikertelen kardcsörtetését fölényes és lenéző iróniával árasztja el. Csak magát az ifjú fejedelmet kíméli, kinek belátásából és szívéből hazája sorsának jobbrafordultát remélni sohasem szűnik meg. Íme, hova ért el, hova sodorta sorsa a hideg, gyakorlati, számító Széchenyit! Ifjúkori naplójából tudjuk, hogy *Bánk-bán-t* «veszedelmes tendenciája miatt» rossz darabnak tartotta és csodálkozott rajta, hogy a Nemzeti Színházban előadják. És a *Blick* egy lélekállapotot tár föl, a magyar lélek történeti tragikumának egész sajátos, forrongó világát, mely királyhűségének rendületlenségében és nemzeti érzésének izzásában oly csodálatosan közel mutatkozik nem is Bánkhoz, hanem Peturhoz. Ez a fejlődés, a mint szubjektivitása mind teljesebben bontakozik ki előttünk munkáiban, életének tragikus bonyodalmával és végzetével halad előre. Megindul, mikor Kossuthal és a közhangulattal először kerül szembe s befejeződik, mikor a forradalom után ennek a közhangulatnak szenvedélyében is újra egygyé lesz nemzetével. Tragikuma abban gyökerezik, hogy a mit érzésével indított meg, az rohamosabban indult fejlődésnek, mint a magok, melyeket gondolataival vetett el. Az ő lelkének tüzetől lánggra kapott a magyar önérték, az erőnkben és jövőnkben való bizalom, az áldozatkészség és hősiség. A nemzet követelte a jövőt, melyet

ő ígért neki, de talán korábban, mint a mikorra biztosan megalapozhatta. Ő csak biztos alapon, minden magyar kéz munkájával, minden magyar fej okos belátásával, minden magyar lélek türelmével és kitartásával hitte és akarta fölépíteni az új Magyarországot. Igazáról meg tudta győzni nemzetét, de az érzések, melyek igazsága által ennek nyomában fakadtak, gyorsabban fejlődtek, mint igazi és végleges győzelmöknek lelki föltételei. Közöttük a legfontosabbak, a legegledhetetlenebbek: a kötelességtudás és felelősségérzet, kicsinyben s nagyban, a nemzeti munkának egész vonalán. Ezek már nem születhetnek meg hirtelen, bármi mély és nemes fellángolásból; csak hosszú, cél tudatos, átalakító kultúr munka eredményei lehetnek. Katasztrófánkból, melyben egyetlen vigasztalásunk volt a Széchenyitől fölébresztett nemzeti érzés hősi helytállásának dicső emléke, Deák bölcseségével kiszabadított ugyanez érzés rendületlen ereje a balsorsban. De az ő munkája koránt sincs befejezve most sem: annak az új Magyarországnak kiépítése, mely kifejtett nemzeti erejével, anyagi és szellemi erejével megvetvén a maga biztosságának alapját, szolgálja az emberi haladást. Az építés terve azonban megvan: az ő szelleme nemcsak kortársainak szólt, hanem a jövőnek, a messze jövőnek is. A mint nem is egy kor lelke szólt belőle, hanem nemzetéé, szellemében sem egy kor problémájának megoldása érett, hanem egész nemzeti életünké, ennek további folyamáé. A bécsi császári palotának pompás kapuzatában Fischer von Erlachnak, egy közel két századja elhunyt nagy mesternek tervét valósította meg nemrég ezer és ezer munkás kéz: így kell nekünk, a nemzet minden napszámosának, Széchenyi munka-

ját folytatnunk, eszméit közelebb vinnünk a megvalósuláshoz. Folytatnunk különösen a nemzeti lélek erősítésének és nemesítésének munkáját, nemzeti érzésének ápolásával s kötelességtudás áriak és felelősségérzetének fejlesztésével.

De Széchenyinek nemcsak gondolatai a mi világosságunk, hanem érzései is tanulságaink. Ő nemcsak lángelméjével lehetett és volt feltámasztója és iránymutatója nemzetünknek, hanem magyar lelkével is. Történetünknek egész folyama, fajunknak egész élete arra tanít, hogy a nagy munkát csak annak az eszménynek hevületében folytathatjuk a siker bizalmával, mely őt és általa nemzetét megindította: a nemzeti eszmény uralma alatt. Világfelfogásunk sok fordulót ért; de tengelye mindig ez maradt. Ez létünk bélyege, legbelső ereje, történeti folytonosságának elve, mely miben sem gátolta, mindig megsegítette, ha kellett: megmentette. Ez ismertette föl vele, Széchenyi lángszelleme által, a közös emberi haladásban, kultúrában a maga nemzeti érdekét. Ez vezette eleddig, kivétel nélkül, valamennyi lépését előre s a természeti törvény biztonságával mondhatjuk: míg magyar nemzet maradunk, ez fogja vezetni. Más szóval: addig maradunk magyar nemzet, míg ez vezet bennünket.

SZÉCHENYI ÉS VÖRÖSMARTY.¹

Széchenyinek és Vörösmartynak viszonyáról lesz szerencsém néhány adatot közölni és néhány gondolatot megpendíteni.

¹ Elmondattott az Erzsébet Népakadémia 1909. évi közgyűlésén. Gyorsírói feljegyzés után.

Hogy a magyar közfejlődésnek a művelődésben kell keresnie legbiztosabb, legszilárdabb alapját, erre nézve ma semminemű kétség fenn nem forog. Ezt ma mindenki tudja, mindenki hangoztatja. De hogy a magyar nemzeti politikának ez a gondolat már a múltban is vezérgondolata volt, hogy ennek a gondolatnak megvannak nagy történeti hagyományai, ezt már kevesebbet szokták emlegetni. Pedig ha egy pillantást vetünk a magyar történetnek arra a korszakára, a mely a nemzeti életet utoljára mutatta bizonyos önálló fejlődésben, a magyar nemzeti politika független fejlődésének ebben a korszakában világos vezérgondolatul látjuk épen ezt a kapcsolatot, a magyarságnak és művelődésnek tudatos kapcsolatát.

Az erdélyi fejedelemségre gondolok, az erdélyi fejedelemségnek arra a korára, a mely az egész magyar történeti életnek egyik legfényesebb, legdicsőségesebb kora volt, nevezetesen: Bethlen Gábor és a Bákóczyai korára. Ennek a kornak ha a lelkébe tekintünk be, csakugyan összefoglalva találjuk a két törekvést: a nemzeti élet kifejlesztésére és erősítésére, a művelődés mélyítésére és terjesztésére való törekvést akként, hogy ez a kettő összefoglalva, egymást támogatva egyesüljön. A magyarság érvényesüljön a művelődés haladása által, a művelődés érvényesüljön a magyarság erősödése által. Ennek a gondolatnak képviselői a politikában Bethlen Gábor, Rákóczi György, meg az utolsó nemzeti fejedelem, Rákóczi Ferencz. És az a nagy tradíció él az irodalomban, a tudományban is s itt mint fáklyagyújtó, mint izgató, mint a művelődési életnek kifejezője, törekvéseinek hordozója, a legnagyobb Apáczai Cseri János. Ügy, hogy ez a meggyőződés és ez a

törekvés a művelődésre, és a magyar nemzeti erőre: szükségképen egymást támogatja. A magyar erő műveltségének erejére, és a műveltség haladása a magyarság erejére kell hogy támaszkodjék. Ez a vezérgondolata az önálló magyar politikának, mely addig, míg nemzeti politika volt, élt és hatott. Megszűnt akkor, mikor ez a politika megszűnt. És ennek a két gondolatnak egymástól elszakadása hozta az egész magyar életre azt a szomorú korszakot, a visszaesésnek, különösen a nemzeti visszaesésnek azt a szomorú félszázadát, melyet nemzetietlen kornak, hanyatlás korának szoktunk nevezni.

A két gondolat, a magyarság és művelődés gondolata elszakadt egymástól s a szakadás már-már a magyarság sírjává lett. A magyar nemzeti élet csak akkor támad föl újra, mikor ez a két gondolat egy kiváló szellemenben megint találkozik. E szellem volt Bessenyei György. *Agis* megjelenése csak egy külső határpont; a szellemi fejlődésben ez az új találkozás a fő; ez veti meg alapját nemcsak az új magyar irodalomnak, hanem az új magyar közszellemnek, az új magyar politikának. Hogy magyarok maradhassunk, művelődnünk kell, művelődnünk magyar alapon és nyelven. Ennek a hirdetője, képviselője Bessenyei György, s a mi nemzeti föltámadásunk, újraébredésünk jóformán ebből a gondolatból, ennek a két törekvésnek új kapcsolatából indul ki: hogy a művelődés és a magyarság érdeke egy.

Ezt a gondolatot képviseli a maga apostoli munkájában Kazinczy Ferencz, ezt képviselik körülötte hívei, követői, tanítványai egytől-egyig: magyar szívből a kultúra vágyát, az európai műveltséghez való közeledést, mint nemzeti haladást, a betűt mint nemzeti fegy-

vert. A művelődést úgy értették, úgy fogták föl, hogy ez az a szükséges kapcsolat, az a nemzeti haladásunk tekintetében is nélkülözhetetlen kapcsolat, mely bennünket a nyugattal, ennek haladottabb, műveltebb nemzeteivel összeköt, azon az úton vezet előre, mely utat sorsunk itt Európában, európai nemzetek körében számunkra kijelölt.

Érdekes tudnunk, hogy az a nemzeti föltámadás, melyből a reformkor következett, az a nemzeti mozgalom, a mely megelőzte az 1825-iki országgyűlést, Széchenyi föllépését, és az egész magyar reformkort, az a mozgalom voltaképen honnan indult ki. A történeti könyvekben rendszeren két udvari rendeletre szoktak hivatkozni, melyek annyira beleütözköznek törvényes, alkotmányos jogainkba, hogy a sérelmet az akkori tessedt, ernyedt nemzedék se viselhetete békén. Megkezdődött a nagy nemzeti reakció, melytől az udvar tanácsosai megfélemedtek és 1825-ben összehívták ^megtint az országgyűlést. Szokás hivatkozni az 1821-iki törvénytelen katona-követelő és az 1822-iki, szintén törvénytelen, adó-szedő rendeletre. Tehát a vér- és pénz-adó megajánlása jogának sérelmére, melyek az alkotmány föbiztosítékai. Az alkotmánynak a gyökerén való megtámadását érzi a nemzet, erre mozgolódnak a vármegyék, ellent állnak s következik az 1825-iki országgyűlés.

Azonban voltaképen nem ezzel kezdődik a mozgalom. 1820-ban adatott ki már az a rendelet, a mely első hívta ki a megyéknek, legalább egy megyének, Bars megyének, ellenállását és indította meg a nemzeti forrongást. Nagyon érdekes, hogy mit tartalmaz ez a rendelet. Megtiltja külföldi hírlapoknak, nemcsak

politikai, hanem még irodalmi folyóiratoknak is, behozatalát Magyarországra. Ki akarja szakítani a maga reakzionárius szellemével és törekvésében az a kormány ezzel a rendelettel a művelt, haladó világ közösségéből nemzetünket és ez a törekvés volt az első, mely a magyarságnak kezébe adta az ellenállás fegyverét. Tehát nem is a jog, az alkotmány terén szenvedett sérelem, hanem az a törekvés, mely kulturális haladásunkat akarta elnyomni, adta meg a legelső lökést.

Tudjuk, hogy kinek a szelleme irányította ezt a mozgalmat, a nemzeti ellenállásnak ezt a mozgalmát, az alkotó munkának az útjára, mely az egész nemzeti életnek átalakulására vezetett. Széchenyi naplói számos rendkívül tanulságos adatot tartottak fönt annak a belső lelki fejlődésnek folyamatáról, melyben reformeszméi kialakultak. Ezek közül igen érdekes az, a melyben egy biharmegyei látogatásáról számol be. Azt mondja, hogy rettentő az a tudatlanság, a mit még azokban a magyar körökben is talált, melyekkel ő érintkezett. «De, úgymond, az életem és vérem adnám érte, hogy megválthassam őket, csakhogy tudatlanságuk, gőgjük, önhittségük elriaszt.» Akkor írja e szavakat Széchenyi, mikor még csak homályos sejtelemként élt lelkében a maga nagy hivatása, még az elszánás tüzeiben nem aczéleződött meg az akarata. Már a kultúra az, a mi a nemzetet megválthatná abból az elmaradottságból, tespedésből, erkölcsi bajaiból, melyek szinte elsorvasztják. A nemzeti lélek, mely az ifjú katonatisztnek ezt a fájdalmas kitörést sugallja, hogy az életét és vérét adná ezért a tudatlan nemzetért: *a kultúra és a magyarság találkozó lelke* Széchenyiben. Ez a kettő Bes-

senyei és Kazinczy után, most újra megtalálja egymást; ez adja nekünk Széchenyit.

Ez a kettő, a kultúra a magyarság ereje érdekében és a magyarság ereje a kultúra szolgálatában, a mint Széchenyi lelkében egymást áthatotta, a mi pályájában kifejezésre jut: ez a kettő lett a magyar közéletnek, politikának, mindannak, a mire félszázad alatt a reformkorban mentünk, ez a kettő lett az alapja. Az, hogy ez a kettő sohse szakadt el egymástól. A magyarság a haladásban, emberi haladásban, kereste erejét. És a haladás, a demokratikus haladás azonban sohse tévesztette el szem elől, hogy a magyarság erejét is gyarapítani van hivatva.

Széchenyinek a nemzet törekvéseiben nemcsak hírnökei, hanem leglelkesebb és legsikeresebb támogatói voltak a költők. A költők, különösen munkásságuknak abban a korszakában, mikor arról volt szó, hogy a nemzeti érzés új életre, új erőre támadjon. Es ha politikus valaha érezte, hogy az ő céljaira nézve mik a költők, senki se érezte tisztábban és mélyebben, mint Széchenyi. A magyar költészet mindig, minden időben, elsősorban a nemzeti érzésnek adott kifejezést, eleitől fogva jóformán ez az uralkodó vonása. De attól kezdve, hogy Zrínyiben a magyar közéletnek vezető eszméje és a magyar költészetnek vezető gondolata egyesült, attól kezdve ennek az egységnek, a magyar politika és költészet törekvése egységének a gondolata háttérbe szorul. A politikusok végzik a maguk dolgát, a költők hirdetik a maguk érzéseit és igazságait. Zrínyi után Széchenyinek a szellemében születik meg az a gondolat is, hogy a költészet Magyarországon politikai fontosságú tényező. Ez a gondolat, hogy a magyar politikának

támaszkodnia kell a magyar érzésnek arra a megnyilvánulására, serkentésére, telkesítésére, melyet a magyar költészet hangoztat, szóval, hogy a magyar költészet politikai tényező: ez a gondolat megint Széchenyi agyában született meg és az ő példája által ment át a köztudatba.

Széchenyi munkái, a *Hitel*, *Világ* s későbbi művei, tele vannak magyar költőkből vett idézetekkel, de azt a gondolatot, melyet említettem, legvilágosabban és legmélyebben abban a levélben fejezi ki, melyet Berzsényi Dánielhez írt: Én, a politikus és te, a költő, rokonok vagyunk, egy családbeliek, egy érdek képviselői, egy czélnak munkásai, egy törekvés harcosai. Körül belől 1828 táján ismerkedik meg Széchenyi a magyar irodalomnak akkori kiváló embereivel, Vörösmartyval, Fáyval, Döbrenteyvel, Toldy Ferenczcel és ezeket, valamint utóbb Jósikát, Keményt, Pulszkyt, Dessewffyit ismételten vendégül látja lakásán. Tudjuk, hogy főképen Berzsényi az, a kihez legmelegebb rokonszenvvel viseltetik. Legelőször tekinti a maga társának, legtöbbször emlegeti, verseit menyasszonya számára németre is fordítja, de utána mindjárt Vörösmarty következik a megbecsülésben. Vörösmarty, a kivel sokat érintkezik hivatalosan is, ismételve találkozik az akadémiában, melynek Széchenyi alelnöke, Vörösmarty egyik kiváló tagja, nemcsak mint költő, hanem mint nyelvész is.

Vörösmartyval kötött baráti viszonya szinte családívá lesz. Vörösmartyt sokszor látja családja körében; Crescencenek elmondogatja verseit, a gyermekek a *Szózatot* szavalják a költő-vendég előtt. Ezek a jelentekek a régi írók világából egy kép emlékét idézik föl előt-

tünk. Kazinczy, mikor Bécsben járt, megfordult Széchenyi Ferencznek a házánál, a ki már akkor a közre vonatkozó törekvéseit is, a maga pályáját is befejezettnek látta és jóformán lemondott a jövőről. Már az a Széchenyi Ferencz volt, a kinek Széchenyi István a Kelet Népében jellemzi, hogy mint hazafi remény nélkül száll a sírba. Mikor Kazinczy meglátogatja Bécsben, arra kéri a költőt, hogy íme itt vannak a gyermekei, köztük a gyermek Széchenyi István is, ezekkel csak magyarul beszéljen. Ott áll Kazinczy a kis Széchenyivel szemben, mint évtizedek múlva Vörösmarty Széchenyi István gyermekeinek körében, kik a költőt a *Szózattal* fogadják. És mily más ez a két jelenet, mely úgy hasonlít egymáshoz. Széchenyi Ferencz azt tartotta, hogy tanuljanak a gyermekei magyarul; ha már mindennek vége, a mint ő érezte, legyenek legalább az ő gyermekei az utolsó magyarok. Széchenyi István más érzéssel, más reményekkel állította Vörösmarty elé a maga gyermekeit: azzal, hogy ezeknek kell lenni az első magyaroknak.

De fontosabb ezeknél, hogy Vörösmartynak költői alkotásai mint kísérik Széchenyi pályáját. Ezek az alkotások híven és végig kifejezik azt a lelki világot, mely Széchenyiben élt, legjellemzőbb vonásaival, mindazok között a változások között, melyeken ennek a gazdag, ennek a hányatott, ennek a megváltó és boldogtalan lelki életnek át kellett mennie.

Széchenyinek úgy közéleti, mint pszichológiai történetében három korszakot lehetne megkülönböztetni. Első az ébresztés kora. Föl akarja rázni a nemzetet, a nemzeti erőnek érzését szeretné fölterjeszteni a nemzetiségnek a becsét, értékét éreztetni, hogy erre a leg-

könnyebben fölébreszthető köz érzésre alapítsa azután további munkáját. A második korszak az alkotás kora. Mikor a fölébresztés sikerült, a magára, kötelességeire és erejére eszmélt nemzet összeszedi magát s a jövőnek céljai derengeni kezdenek lelke előtt. E célokat Széchenyi sas-szeme látta először világosan és mutatja meg a nemzetnek, a hozzájuk vezető úttal. A nemzet mind öntudatosabban törekszik fejlődni, mind határozottabban, egyre erősebb munkával és hevesebb vágygyal igyekszik célát érni, előbb Széchenyi, utóbb Kossuth vezeteése alatt. De a törekvéseknek, az alkotásoknak ez a korszaka Széchenyire nézve egyáltalában nem volt a lelki nyugalom ideje. Küzdések, belső vívódások, kétségek sas körmei között dolgozik, alkot, hat ez a lángelme, ez az óriási akaraterő s e nagy lelki vívódásnak számtalan emlékét őrzi a hagyomány. Az a nagy meghasonlás, melybe Kossuth munkássága keverte őt, gyökereiben sokkal mélyebb és régibb. Már 1831-ben, tehát akkor, mikor Széchenyi jóformán az első hatás, az első siker mámorát élvezhette, mikor legerősebben bízhatott a *Hitel* sikerében, hogy ezen már tovább építhet: már akkor fölmerül a kétség, a belső vívódás első jele, hogy lesz-e belőlünk valami, vagy semmivé kell lennünk? — Ez a második korszak. A harmadik a lázongó keserűség korszaka a forradalom le veretése után, a Bach-világ elnyomásában.

Azt mondhatjuk, hogy Vörösmarty Széchenyinek ezt a lelki fejlődését a költészetében, — ennek a legjellemzőbb termékeiben, — híven tolmácsolja, sőt kifejezi. Kifejezi az ébresztő Széchenyit; kifejezi a nemzete jövőjeért belső harcokat vívó Széchenyit; és kifejezi a honfiúi fájdalomban lázongó Széchenyit. Sőt már ko-

rabban kezdhetjük. Vörösmarty költészetében még annak a Széchenyinek is megtaláljuk a képét, a ki föllépése előtt a magyarságnak azt a világát látta maga körül, mely igazán a reménytelenség világa volt. Van egy ifjúkori költeménye, a 20-as évek legelejéről, ezen a címen: *Szigetvár*. Ebben elmereng a költő s megjelenik előtte a nagy nemzeti vértanúnak, Zrínyinek az alakja, karddal kezében, körülnéz, egyedül van, senki se követi, senki se kész utána menni. Ez az álomkép, ez a szomorú jelenet, mely a merengő költő lelkét annyira áthatotta, annak a keserű gondolatnak ad kifejezést, hogy végenyészet vár ránk, itt már nincs szabadulás. A magyar lelken Berzsenyi ódájának gyászos hangulata uralkodik, azé az ódáé, melyben a «romlásnak indult hajdan erős magyar» lemond, meghajlik a Fátum előtt, mely rajta is végrehajtja kérlelhetetlen ítéletét. De mégsem hiába jelent meg Zrínyi az ifjú költő álmában; mintha megvillanna lelkében első sugara a «régii dicsőség» utolsó mentő képzetének, annak a költői ihletésnek első csilláma, mely Vörösmartyt a magyar reformkor megnyitó hatalmas prelúdiumának megírására serkentette. Á múlt dicsősége föltámasztásával ébreszteni föl a szégyenérzetet az eltespedt nemzetben. A fölébresztő Széchenyi munkáját kíséri, megkezdi, megnyitja a *Zalán futásának* fénye s előhangja: «Régii dicsőségünk, hol késel az éji homályban?» Ezzel nyílik meg az egész újabb magyar történet. A költő lelke találkozik az ébresztő Széchenyivel. Epen a nemzeti érzésnek, a mely talán még legkönnyebben fölébreszthetőnek látszott, s ha egyszer fölébred, követni fogja a nemzeti élet munkájának vágya és elszánása, — ennek az érzésnek ébresztésére szolgálnak Széchenyinek első

reform-iratai s ezek hatását mintegy bevezeti, a nemzeti lélek talaját fölszántja Vörösmartynak ez a hatalmas riadója.

Hát második korszaka Széchenyinek, a nagy jövő felé törekvése s a belső vívódásoké, nyert-e, nyerhetett-e költőileg mélyebb és egyszersmind hathatósabb kifejezést, mint Vörösmarty *Szózatában*? A nemzet föl-ébredt. Céljait világosan látta maga előtt, munkához fogott. Ez a munka oly föladatok elé állította, a melyeket szinte megbírhatalanoknak kellett éreznie. A mit jobb sorsú nemzetek hosszú idő alatt, egymásután vé-, gezhettek el: a magyar nemzet elé egyszerre kerültek ezek a föladatok, hogy oldja meg.

Először erősíteni kell a nemzetet magát, nemzeti érzését, hogy érezze magát magyarnak, erősnek, előre törekvőnek; megküzdeni a nemzeti közönnyel, maradisággal, tudatlansággal, munkátlansággal. A másik, megküzdeni belső ellenségeivel, hogy igazán egységes nemzetté alakulhasson, ilyenül fejlődhessék. Harmadszor kivívnia és biztosítani nemzeti önállóságát, melynek megint más ellenségei vannak. Három vonalban kellett a harczot folytatni, melyet Széchenyi fölvelt. Még elgondolni is szinte szédítő, hogy a nemzet, mely már nemzetnek is alig ismeri magát, egy pár év alatt egy hatalmas lángszellem szavára ily nagy lelki fejlődésen ment át és ilyen harczra szánta el magát.

Hogy ez a munka, ezeknek a föladatoknak megoldása, csak belső küzdelmek, hányattatások, kétségek árán mehetett végbe, az nagyon természetes. S hogy ezek a kétségek legsűrűbben fölkeresték és legmélyebben illeték azt, a ki megindította az egész fejlődést, az is természetes. Tanúságai Széchenyi naplói és Vörös-

marty költészete, elsősorban a *Szózat*. Lesz-e erőnk, hogy ezt a küzdelmet megvívjuk, érünk-e el eredményt, nem siettetjük-e vesztünket, eljutunk-e célunkhoz, vagy sírunk felé térünk? Ezek visszhangzanak a *Szó-*' maiban. Lelkesedés, a melybe belezokog mintegy a nemzet szerető féltése, a munkára, a harczra hívó riadó, a melybe belezúg a félelmes halálharang kongása. Ez Széchenynek a lelki, a belső világa, ezek a *Szózatnak* motívumai.

De máskép is kapcsolódik még Széchenyi szelleme a *Szózat* eszméivel. Vörösmarty azt mondja, ha elbukunk, ha nem a dicsőség temploma felé vezet ez az út, melyre léptünk, hanem a sírunk felé, ezt a sírt népek milliói fogják körülvenni és szemükben ezért az elpusztult nemzetért gyászkönyvek égnék. Emlékezzünk csak^ mit mond Széchenyi a *Kelet Népében*. A nemzeti eszméről, a maga magyar nemzeti törekvéseiről, ennek az eszmének, ezeknek a törekvéseknek a viszonyáról az emberiség céljaihoz és életéhez. Azt mondja, hogy a nemzetet meg kell tartani az emberiség számára, meg kell tartani saját országaiban, munkaerejében s ezek a sajátságok, ez az erő szolgálhatják legjobban az emberiségnek közczéljait. Tehát a nemzet s az emberiség együtt, ez a kapcsolat, mely előtte lebeg. Ez a kapcsolat jelenik meg Vörösmarty *Szózatában* is akkor, mikor egy nemzetnek a sírját, melynek az emberiségért kellett volna nemzetnek maradnia, az emberiség gyászkönyvekkel veszi körül. Fölséges költői visszhangja ez Széchenyi magasztos gondolatának.

Végre a harmadik korszaka Széchenynek, az elkecseregés korszaka, a melyben az ő belső világát a *Blick* tolmácsolja leghívebben és megrázóbban. A *Blick* a

legmaróbb vádirata az önkényuralomnak. A legszenvedélyesebb, a leglázongóbb indulattal támad a kor hatalmasaira, nemzetének képmutató zsarnokaira. Szenvédélye alig ismer korlátot, akár gúnyaiban, akár átkaiban. A nemes léleknek ugyanez a dúltsága nyilatkozik meg Vörösmarty *Vén cigány-ban*, a mely egy sajátságos pszichologiai paradoxont állít elénk. Ezt a paradoxont később Arany a *Széchenyi-ódában* így fejezte ki a legrövidebben és legtalálóbban: «Eeménye a remény nélkül valónak.» A *Vén cigányt* lázas hangja, szertelen képei, izgatott hangbontásai a kétségbeesés költeményének éreztetik, s ennek ellenére mégis azon végződik, hogy — lesz még egyszer ünnep a világon. Ez pszichologiai képtelenségnek látszik. Mi a magyarázata? Semmi más, mint a nemzeti érzésnek fél század alatt való rendkívül megerősödése. Gondoljunk vissza csak a «Bomlásnak indult hajdan erős magyar»-ra. Berzsenyi, mikor a lemondásnak ezt a költeményét megírta, még látott valamelyes magyar életet maga körül. Az egész nemzeti életnek a följulására és folytatására még megvolt a lehetőség. Ennek a benyomásnak, környezetnek ellenére az, hogy magyar erkölcsi tartalmat nem talált többé a korabeli magyar világban, arra a gondolatra vezette, hogy itt minden elveszett, végé van mindennek. És félszázad múlva Vörösmarty sokkal rémesebb világot lát maga körül. A nemzet elnyomva, kipusztítva; anyagi és erkölcsi javaiból kifosztva; a nemzetek sorából kitörölve. A hatalom minden eszközzel arra törekszik, hogy a reménység utolsó csiráit is elfojtsa benne. Es ezek között a sokkal kétségbeejtőbb viszonyok között Vörösmarty nem tud egészen kétségbeesni. Minden kétségbeejtő, a mit maga körül lát;

de a nemzet érzése még erősebb, hogysen kétségbe le-
hessen esni. Ez követeli a maga jogát.

A *Blick-ben* Széchenyi is a borzalomnak azt a vilá-
gát, melyben az önkényuralom alatt éltünk, oly véres
színekkel festette, mint kívüle senki. És keservében a
nemzet pusztulásán, gyűlöletében ellenségei iránt azzal
végzi a *Blicket*, hogy a világosság meg fog menteni
mégis nemcsak minket, hanem titeket is, ellenségein-
ket is. — Bízott a nemzet és a művelődés erejében,
kapcsolatuk megváltó hatalmában.

És lett az ő hitök szerint.

SZÉCHENYI ÉS PETŐFI.¹

Petőfi politikai költészete irodalmunkban legszélső
képviselője a nemzeti gondolatnak is, a demokráciá-
nak is, de a kettőnek együtt. Forrongó lelkében közös,
egységes eszményképpé szövődnek. Még e végletes fej-
lődésökben sem szakadnak el egymástól, mint a Szé-
chenyitől megindított reformkor politikájában és köl-
tészetiében, egészen a mi napjainkig, soha. Széchenyi-
nek, a nagy nemzet-ébresztőnek terveit, politikáját,
talán még álmait is bizonyára messze elhagyta ez a fej-
lődés, a mint Petőfi forradalmi szellemében mutatko-
zik; elhagyta eszméivel ép úgy, mint szenvedélyeivel.
De azért, a mint az egész kornak semmiféle mozzanata
nincs, a mely Széchenyire ne utalna, a tőle messze jutott
Petőfi is, a kit különben ismer és idéz, szellemével, vilá-
gító és gyújtó eszme körével szorosabb, bensőbb kap-
csolatban áll, mint fölületesebb tekintetre gondolhatnék.

¹ Megjelent a Petőfi-Almanachban, 1909.

Ha Petőfi jelentőségének lényegét keressük, még pedig jelentőségéét ránk nézve és a világra nézve: két egyszerű formulára juthatunk. Az egyik Petőfi történeti helyét és nagyságát igyekszik legrövidebben és legegyszerűbben megjelölni a magyar szellemi élet fejlődésében; a másik ugyanezt a világirodalom folyamában. Széchenyi demokráciája, mint egész hatalmas koncepcziójának valamennyi, kis és nagy mozzanata, saját világos és többször ismételt nyilatkozatai szerint: a nemzeti gondolatból ered. Ez fakasztja, ez érleli, ez keresi módjait, ez tüzi ki habárait. A népet *nemzetesíteni* akarja. Ennek az új nemzetnek, mely magába fogadja, a régi mohos határok elmozdításával, mindazokat, a kik magyarul éreznek és gondolkodnak, mely a népben az anyagi és erkölcsi erőnek új és gazdag forrásait bírja: ennek *a teljes magyar nemzetnek költője Petőfi*. Annak az egész nemzetnek, melynek nemzeti ízlése, gondolkodás-, érzés- és kifejezőmódja épen a népben leggyökeresebb, leghatározottabb, legerősebb. Nem népköltő, hanem a néppel megteljesedett, a nép szellemével meggazdagodott, kiélesedett, magára ismert nemzeti lélek költője. Mielőtt ez a nemzet törvény szerint megalakult volna: a lelke megszólal Petőfiben. Sugalmait érzik Csokonai, Kisfaludy Károly, Czuczor, Vörösmarty; Petőfit eltölti egészen és diadalra jut általa. A Széchenyitől álmodott teljes magyar nemzetnek ez az első diadala.

Hát világirodalmi jelentősége, melyre tudtommal egész határozottan 1860-ban mutatott rá először Saint-René-Taillendier a következő szavakkal: «A XIX. század ihletett mesterei közt hely illeti meg e lánglelkű ifjút, mert az érzelmek, melyeket dicsóít, minden nem-

zettel közösek?» Mi ez érzelmek foglalatja és hogyan kapcsolódik velők Széchenyihez?

Széchenyi a magyar nemzet ifjúságának gondolatából és hitéből indult ki, szembeszállva az akkoriban nagyon elterjedt Herder-féle nép pszichológiai elmélettel, mely a magyart elvénhedett és a természet törvényei szerint sírja felé közelgő népnek állította. A *Hitel* mást hirdet: a magyar ifjú nép, hibái is a fiatalság hibái, hinnie kell jövőjében és dolgoznia érte. Ez a szilárd, rendületlen hit az alapja Széchenyi egész fenséges elszánásának és dicső pályájának; ez harsog máig híres jelmondatából: Magyarország nem: volt, hanem: lesz. Széchenyi hitének és tételének sem meggyőzőbb, sem fényesebb bizonyága nincs Petőfinél. Nemcsak a megifjodott nemzet költője Ő, hanem, költészetének egységes és legmélyebb valója szerint, jellemzően az ifjúságnak, az ifjú emberi léleknek legnagyobb költője.

Költészete egy nemzet ifjú hevületének kitörése s az ifjú léleknek hű, teljes, elragadó képe. Hangja, törekvései, érzelmei, eszményei mind mind az ifjúságé. A lobbanó szenvedély és a szeszélyes nyugtalanság, a riadó öröm és szaggató fájdalom, a képekkel áradó borongás és mindig kész daloló kedv, a szinte féktelen szabadságszeretet és meggondolatlanságig nemes áldozatkészség, az ideálszövő képzelet és ideálhívő biztosság, a fejedelmi önérzet, — van-e a világon az ifjúságnak sugárzóbb, igazibb és teljesebb költészete az övé-nél? Az ifjú lélek minden eleme úgy ragyog benne, mint a szivárványban a színek: legnagyobb erejükben és teljességükben. Ha azokra gondolunk, a kikkel Grimm Hermann összemérte: Homér a legnagyobb mesemondó

pante az élet és képzelet legtágabb világának feltárója, Shakespeare a legnagyobb jellemrajzoló, Goethe a megismerésre és boldogságra törekvő emberi szellem legmélyebb és legfinomabb költői tolmácsa, Petőfi annak a léleknek legnagyobb lírai megnyilatkozása, a mely ebben a mi embervilágunkban a legköltőibb: *az ifjúságnak*. Ezt a költőt pedig, ki egy ismeretlen nyelven az ifjúság lelkével hódította meg a világot, sugallhat! a-e más, mint egy ifjúságát élő és érző nemzet lelke?

íme így fűződik Petőfi, a magyarság költője és az emberiség költője, mindkét irányban való nagyságának épen lényegével, a legnagyobb magyar szelleméhez, melyben a teljes magyar nemzet gondolata érett s az ifjú magyar nemzet gondolata megszületett.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY.¹

I. Százados fordulóját üljük ma annak a napnak, 1800 december 1-jének, mely hazánk egyik legnagyobb költőjét szülte. Az idő nagy órájának a századok változását jelentő kongása emlékeztet rá, hogy a mikor legutoljára szólott: a Gondviselés akkor adta nemzetünknek Vörösmarty Mihályt. Minden magyar szív kegyelettel gondol ma erre az ajándékra s minden magyar szem kegyelettel tekint a tájék felé, hol a fehérvári zöld szőlőhegyek lábainál a velencei tó tükre terül. Azon a vidéken, gróf Nádasdy Mihály pusztanyéki uradalmának gazdatiszti lakában született Vörösmarty Mihály és

¹ E dolgozat eredetileg Vörösmarty születésének százados évfordulójára készült; majd némi átdolgozásban és kiegészítésekkel Vörösmarty válogatott verseinek bevezetésül jelent meg.

Csaty Anna fia, a nemzet koszorúsa. Ehhez a lakhoz vezet bennünket az a csillag, mely a magyar égen most száz esztendeje föltszett s a mely biztató, útmutató, melegítő, ragyogó fényében nem fogyatkozva, sőt erősödve tündöklék fölöttünk és tündökleni fog, míg sugara magyar szemet és magyar szívet talál.

Mert Vörösmarty nemcsak azoknak a költőknek egyike, kik csodás és szép mesékkal, főséges és bájos alakokkal, ragyogó és gyöngéd képekkel, a zengő beszéd édességével hatják meg lelkünket s lesznek az élet bajai, csalódásai, küzdelmei, visszásságai között pihentetőink, vigasztalóink, jóltevőink. Bizonyára a legelsőközé tartozik ezek sorában is, kiknek művészete a mindennapi élet gondjaiban fáradó léleknek kifogyhatatlan édes balzsama. De az ő költészete nekünk, mint embereknek is, mint magyaroknak is, sokkal több ennél. Nemcsak pihentet, hanem új erőre kelt: nemcsak megnyugtat, hanem utat mutat; nemcsak kibékít, hanem munkára indít; nemcsak elbájol, hanem megnemesít; nemcsak szép álmokat bocsát reánk, hanem új, tiszta és fényes hajnalt derít egünkre. Képzeletünkkel meghódítja érzésünket és akaratunkat is: elragad, fölemel, megvált.

Vörösmarty a magyar erkölcsi életnek mestere. Mind, mind tanítványai vagyunk, kicsinyek és nagyok. Írásait forgatva, verseit olvasva, darabjait nézve: mintegy körüle ülünk és hallgatjuk a mestert. Fülünket beszédének csodálatos zenéjével, szemünket világának káprázatos színjátékaival, szívünket érzéseinek nemes hevével hódítja meg: a szépség erejével vési lelkünkbe magasztos igazságait. Így hallgatva őt: tisztábban látják életünket, mélyebben érezzük kötelességeinket, jobban szeretjük mieinket, s ebben az erkölcsi okulásban a leg-

nemesebb élvezetet szerezzük meg. És hogyha ma épen az ő szavaival fejezzük ki annyi mindent, a mi lelkünkben él gondolat és érzés, a hazáért és királyért, a múltról és jövőről, embertársainkról és kötelességeinkről, a haladásról és igazságról: minek adjuk ezzel világos és kétségtelen bizonyosságát? Nem másnak, mint hogy gondolataink megvilágításával, érzéseink áthévitésével annyira magához kapcsolt, hogy a mi ajkainkon voltaképp az ő lelke szólal meg. íme a mester, kinek ajakán csüggünk. A lángelméjű mester, kinek halhatatlan szavai a szépség erejével oltják lelkünkbe a legnemesebb igazságokat, ezzel őrzik, ezzel világosítják és ezzel nyilatkoztatják meg.

II. A természet és az emberi élet mire oktat, mire kötelez erkölcsi világunk körében? Amannak vonzó erejét, benne a szépség és igazság örök forrását miképen nézzük, mily érzéssel közelítjük meg, jelenségeit és törvényeit hogyan foglaljuk egybe: az ő szavai szinte bibliai egyszerűséggel mondják meg nekünk:

A természet örök könyvét forgatni ne szűnjél:
Benne az Istennek képe leírva vagyon.

A méltó emberi élet törvényeit: a szeretetet, az igazságot, a tökéletesedést a megindító és megrázó képeknek, az elmét és szívet meghódító hangoknak mily kiapadhatatlan gazdagságával tolmácsolja! A jók, a szenvedők és a nagyok: ezeknek nemesítő körébe vonja lelkeinket. A gyermeki szeretet édes melegségét megőriznünk tanít mindvégig és mindenütt, a hajló kor gondjai közt s a di-csőség magaslatán. Vele sóhajtunk *A szegény anya* után s vele fohászunk *A szegény asszony könyvéből*. A szenvedő ember iránt való tevékeny, áldozatkész részvétünk-

nek nem örök táplálója, buzdítója marad-e az *Árvízi hajós* hatalmas allegóriája s a költő képzeletének «tündéresszonya», ki sorsunk éjjelén a legvigasztalóbb szót ígéri:

Önérzeted vagyok,
Nevem Jótétemény.

A nagyok tiszteletét, emlékek iránt való kegyeletet életünk másik vezető sugarául ragyogtatja előttünk. Mesteréről, *Kisfaludy Károlyról*, *Vitkovicsról*, *Berzsenyiről*, *Kölcseyről*, *Virágról*, *Deákról* írott költeményeiből a nemes hódolat szent tisztasága szól, de mély át érzése is e kegyelet értékének erkölcsi életünkre. Különösen nemzeti irányban, a, mint *Zrínyi* apotheózisában, egész epikai költészetének mintegy vezérmotívumául, kifejezi:

Nagy példákra magyar már nagygyá lenni ne tudjon?

A közös nagy emberi célok, az igazság és tökéletesedés felé való haladás szükségét, vágyát, kötelességét is a lángoló ígék hevével gyújtja meg lelkünkben. Ejnagasztos célok egységes erejéről, mintegy az örökkévalóság világából, tétet vallást *Pázmánnal*, a megtért térítővel, isten előtt:

Legszentebb vallás a haza s emberiség!

Az elűzött babona, a levert erőszak, a biztosított béke, a felszabadult nép, a nemcsak megtisztult, hanem meg-nemesedett gondolat, a győztes igazság: ezek országának megalapítását várja *Gutenbergtől*. A *Gondolatok a könyvtárban* lelketrázó kétségei az emberi sors felől a bizalom és lelkesítés hangjaiba olvadnak. A nagy Széchenyivel találkozik gondolatban: szolgáljuk nemzetünkben az emberiséget.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
 Ha azt kivittük a mély sülyedésből,
 S a szellemharczok tiszta sugaránál
 Olyan magasra tettük mint lehet,
 Mondhatjuk, térvén őseink porához:
 Köszönjük, élet, áldomásodat,
 Ez jó mulatság, férfi munka volt!

III. íme, mikor az egész emberiségnek kenyéréért ós jogaiért való életharczan tűnődik: a nemzeti emelkedés gondolatához jut s ebben nyugszik meg. E gondolatnak s annak az érzésnek, melynek melegén érik, a magyar hazaszeretetnek költője Vörösmarty legelső sorban, s kiváltképen mint ilyen él lelkünkben. Ha egyetlen munkájáról akarjuk elnevezni: a *Szózat* költőjének mondjuk.

A hazaszeretet énekese, még pedig nem valamely elvont, általános hazaszereteté, hanem költője a sajátos magyar hazaszeretetnek, minden jellemző vonásában, különös érzelmi összetételében és fejlődésében. Ott van ebben az érzésben egy kis népnek, «mely «testvértelen ága nemének», összetartó, elemi, faji ösztöne; meg-megújuló csapásainak; élet veszedelmeinek, szenvedéseinek borzasztó emléke; félreértetésének és elnyomatásának keserve; múltja dicsőségének, hősi emlékeinek hol melancholikus, hol lelkesítő büszkesége; a jog érzetének s a szabadság vágyának hullámozó energiája; majd álmag sejtelmek, majd áldozatkész rajongás. Vörösmarty bizonyára a maga korának költője volt; de az ő ifjúsága és férfikora idejének, történelmünk e nevezetes tizedeinek folytatában, a nemzeti életmozzanatoknak az az egész sora felmerült, a melyeknek váltakozó hatása alatt ez a magyar hazaszeretet, a maga sajátosságában, századok folytán kialakult. Ifjúságában nem is egy kormánynak, hanem a «szent szövetségé» egyesült hatalmak világ-

erejének nyomása alatt nyögünk, pusztulunk, lazulunk. Férfikorában új, nemzetalkotó, szabadságszerző munkához láthatunk; a nemzeti erőnek új forrásai, a multaknak új tanulságai, a tevékenységnek új körei, a reményeknek új távlatai nyílnak meg előttünk. De míg szántunk és vetünk, felhők gyülekeznek az égen, hogy senki sem tudhatja, egy végzetes napon nem «lesz-e oda az emberek vetése». A zivatar kitör s a forradalom feltámasztja a magyar hőskort, szenvedélyeinek elemi hatalmával, halálmegvető feláldozásával. A költő életének hajló korában hazátlanná lesz a nemzet hazájában: a bujdosók lelke a nemzet lelkévé. A halottsiratok gyásza, kétségbeesése mindenfelé; a föltámadás reményének mécsse alig pislog. Negyven esztendőnek e végzetes sorsfordulatai a hazáján csüggő magyar szívnek megütik mindazt a húrját, mely ezer év alatt valamikor megzendült s az a sok hang, a magyar hazaszeretet akkordja, teljesebben, harmonikusabban, mélyebben és fenségebben nem zengett soha, mint Vörösmarty költészetében. A jelen sivárságából, bánatából, szégyenéből a múltba merengvén, nem is *egy* költő, hanem a magyar lélek szavának tetszik már a sóhajtás:

Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?

A veszedelmek között, az idegen áramlatok, a fölénk kerekedő világ hatalmával szemben fajtájának, lelkének és nevének bizonytalan jövőjén aggódó honfi-szív szorongását nem Béla herczeg fohásza tolmácsolja-e legigazabban és legszebben, újra meg újra:

Teremt-e Isten több magyart,
Míg a világ, míg napja tart,
Ha mink is elfogyánk?

Nem millió és millió magyar szívnek első, utolsó, legforróbb fohászkodását hallotta-e meg az időknek és tereknek közeléből és távolából a költő s adta a pólai remetének és vele mindnyájunknak ajakára:

Boldoguljon a magyar hazája!

Boldogulnia kell. A meg-megrendülő, de soha ki nem téphető hitet, melynek levegőjéből él a magyar lélek, a ragaszkodást hozzá, egész a csodákban való bizakodásig, a legegyszerűbben, legkövetelőbben és legforróbban az ő *Jóslatával* fejezzük ki:

Neked virulnod kell, ó hon!

Még a nemzeti temető romjai, az öröknek látszó nemzeti éjtszaka rémlátásai, a kétségbeesés mardosó sóhajtásai között is kitör belőle, a *Vén cigányból*, és belőlünk:

Lesz még egyszer ünnep a világon!

A hon virulása, új ünnepe — de mikor és miként? Aggódva, elmélkedve, elszánva, az erkölcsi fölemelkedés tisztább világosságában, a *Himnusz* gondolatai és szavai bontakoznak ki lelkünkől. A munkásság, a szabadság, az egység Istenének áldásából; de csak a magunk akarata által:

Nagygyá csak fiaid szent akaratja tehet.

Szent akarat, nemes elszánás, kitartó munka, de nem kérkedő lárma ós haza-puffogatás. Az igazi *Honszerelem*-nek ezt az égő, de szűzi tisztaságát máig az ő, szállóigévé lett szavával jellemezzük:

Szeresd hazádat és ne mondd.

A *Himnusz* első sorában a királyok Istenéhez fordul. A nemzeti egység és hatalom egyik legősibb és legerősebb

érzelmi alapja; fajunkban: a hazaszeretet benső, elválaszthatatlannak látszó egybeolvadása a királytisztelettel, melyet ebben az összetételben és ilyen fokban csak az angoloknál találunk. Nemzeti érzésvilágunknak ezt a jellemző mozzanatát is, azt a viszonyt, melyben királyunkat látjuk, látni kívánjuk: a *Fóti dal* felköszöntője öltöztette elmúlhatatlan szavakba:

A legelső magyar ember a király!

De mindezt, ennek a sajátos magyar hazafiságnak egész nagy és mégis egységes hangulat körét, erejét és mélységét, keservét és lelkesedését, borongását és tüzét, együtt mindezt, minden magyar időkből és minden magyar időknek, a Svaiban fejezte ki. Ebben foglalta örökre élő és ható igékbe nemzeti etikánknak legfensége-sebb kategorikus imperativusát, melynek költői körülírására nem kisebb szellem vállalkozott, mint Arany János:

Hazádnak rendületlenül,
Légy híve, ó magyar.

Vörösmarty a magyar erkölcsi életnek legnagyobb költői mestere.

IV. Mikép lett mesterünnké? Hogyan, miféle befolyások között alakult és fejlődött érzés- és gondolatvilága; hogyan ért és bontakozott ki költői lángelméje, mely elmúlhatatlan képekbe öltöztette s elfeledhetetlenül hatalmas és édes szavakba foglalta, a mi lelkében élt? A költő gyermek- és ifjúkoráról elég számos és megbízható adatunk van s egész pályájáról oly kitűnő életrajzunk, a Gyulai Pálé, mely a maga nemében első irodalmunkban. Ezekre támaszkodva, röviden és nagy vonásokban igyekszünk megfelelni a föltett kérdésekre.

Vörösmarty Nyéken s utóbb Velenczén, a hová atyja

mint haszonbérllő költözött, majd a ciszterciák székesfehérvári gimnáziumában, hol öt éven keresztül tanult: csöndes, rendszerető, szorgalmas fiú volt. Egy kissé magába vonult, de nem zárkózott; kitűnő tanuló, de nem könyvmoly. Úgy tudjuk, hogy atyjától örökölte komolyságát és erős munkakedvét, anyjától érzékenységét, képzelődésének eleveenségét és nemes, részvevő hajlamát. E kettős örökség képezi alapjellemét lelki valójának. Az ember, a mint él: az egyszerű, komoly, igénytelen polgár és tudós; életemódjában, pályájában, kötelességei végzésében, barátai társaságában és a közéletben semmi rendkívüliség: csöndes, vidám és munkás. De kívül a világon, magányában: egész gazdag érzés világa hullámlásban, fölverve a képzeletnek eleven tündérségei. Mikor «megjön az éj, szomorún feketednek az ormok s az élet eltíyugszik»: hálójába ejti lelkét a merengés s szárnyára kapja az elragadtatás. A szeretett s annyiszor megénekelt magány csöndjében és homályában, épen ezektől, a szenvedély eleven, csatázó erejére kap, világa csodás képzetek omló változataival és káprázatos színeivel telik el s beszéde a zenének édes hatalmával szólal meg. Íme atyja: Vörösmarty az életben; anyja: Vörösmarty a költészetben. Lelke e két felének van egy összefoglaló, egységesítő mozzanata: a tiszta és szigorú erkölcsi eszme, mely az élet kerékvágásában feltűnés nélkül szerény komolysággal haladó Vörösmartyn ép úgy uralkodik, mint a költőn, ki feltámasztja a múltat, elbojyong a tündérek világába, átröpüli a mindenséget és elbájolja az egész magyar világot.

Lelkének örökölt kettősségét különben fejlesztette az élet is. Alig került Fehérvárról a pesti egyetemre, elvesztette atyját; testvérei szétszóródtak, anyjából pedig

az a «szegény asszony» lett, kinek szűkös sorsát lefestette abban a költeményben, mely a humor gyöngédségére nézve páratlan. A korai kenyérkereset gondja, a fiúi kötelesség gondja, az instruktor munkájának és felelősségének gondja, de meg a szegény deák és nevelő helyzete is: csak szerénységét, igénytelenségét, komolyságát fokozták, Perczel Sándor, tolnai földesúr házához került nevelőnek előbb Pestre, majd Börzsönybe, s egy évi megszakítással nyolcz esztendeig maradt ott. Perczel Mór, a hős honvéd-tábornok és Perczel Béla igazságügy miniszter, tanítványai voltak. Itt fejledezett belső, költői világa, még pedig annál erősebben, minél inkább el kellett zárkóznia vele. A jobb napokban atyja taníttatta hegedülni az öreg Pátikariustól, de rég abban kellett hagynia, s a leczkéből lelkében talán csak egy kép maradt, a rég elfeledett nótákból hattyúdala: a *Vén czigány*. A zenének búcsút mondott; de a költők olvasásába mindjobban és jobban bele mélyedett. A legelső deákosaink voltak: Baróti, Bajnis, Virág, eredeti verseikkel és klasszikái fordításaikkal Vergilből és Boráéból. Az *Aeneis* és az ódák. Egy istenvezette sereg hányatásai és hős küzdelmei, hogy hazát alapítson magának és utódainak: erkölcsi például mutatva föl egy, belső romlástól fenyegetett késő kor előtt; azután a nagy eszméknek, nagy alakoknak mély és lelkes kultusza: ezek az első komoly és nagy benyomások, melyeket a költészet világából kapott. Első irodalmi barátja: Virág Benedek, kinek lelkében eladdig legbensőbbben olvad össze a klasszikái és a magyar szellem. Minél komolyabban gondolkodott s minél neme-
sebben érzett Vörösmarty: annál mélyebben kellett mindennek hatnia rá. Ébredő költői lelke Pesten és Tolnában jókor megkapja táplálékát az emberi szellem

újkori nagyjaitól: Shakespeare-től, Tassótól, Goethetől és a többiektől, s bennük a képzeletnek és érzelmeknek, gondolatoknak és motívumoknak, színeknek és hangoknak végtelen gazdagságát.

Olvasmányaival és tanulmányaival egy irányban hat reá az élet is. Éveken át reménytelenül és némán szereti tanítványainak testvérét: Perczel Etelkát. Míg az életben észre sem szabad vétetnie vonzalmát, a szép és szelíd leány sugalló műzsája magányos óráinak. Minél kevesebb külső jelét volt szabad adnia szerelmének, természetesen annál mozgalmasabbá teszi belső életét, annál inkább át- meg átfonja annak minden mozzanatát. A kedves képe ott van költészete első tíz évének lírai és epikai motívumai között. A *Szánakodótól az Elhaló szerelem* méla keservének gyönyörű strófiáiig, 1822-től 1833-ig, e történettelen, néma viszony s e gazdag ábránd sugallja egész szerelmi költészetét. Epikájának bájos nőalakjaiban mind Etelka képe él: a deli Hajna, kit a tündérség nem hódíthat meg, de az élet boldogsága vár; a nyájas Etelka, kit a vihar elkap, de megpróbáltatása után megmenekül; a bús Ida, ki már az élet csalódásának hervadó virága; végül a szegény Enikő) kit irgalmatlan végzete letipor: mind az ő képe; tán sorsa is, a költői lélek sejteiseiben? Ez az érzés szolgáltatta a színeket is Vörösmartynak *Zalánban* és *Szépiákban* a völgyiség tájainak képéhez, melyet szerelmének emléke aranyoz be.

Hát a közélet mily benyomásokkal táplálja nemzeti érzését? A század két első évtizede, különösen a második, melyben ifjúvá fejlett, egyike volt történetünk szomorú korszakainak: Metternich kormányának kezdete. A francia háborúk végén az esztelen gazdálkodás által majdnem koldussá tett nemzetet szabadságában és nemzetiség-

gében is tönkre akarta tenni ez a kormány. Mintegy egyesítette a Lipót és Mária Terézia rendszerét, az erőszakét, és a gyámkodását, de amannak bátorsága, emennek jóindulata nélkül. Vissza akarja fojtani, elnyomni és elaltatni a nemzeti életet s kiirtani a szabad gondolatot. A csak 1790-ben biztosított alkotmány félretéve, az országgyűlés kapui bezárva, legszentebb nemzeti és emberi jogaink az erőszakoskodó királyi biztosok, rendőrök, kémek, könyvvizsgálók kezén sikkadnak el. A vármegye gyűléseken lobban csak fel itt-ott a nemzeti érzésnek egy-egy szikrája; de a nemzeti erő fogy, a kitartás lankad, a remény foszlik. Alom kezdi öldösni szívünket s a bécsi kormány 1821- és 22-ben eljöttek látja az időt, hogy leplezetlen törvényszegéssel, országgyűlés nélkül kivetett vér- és pénzádóval nyíltan szétépje ősi szabadságlevelünket.

De Magyarország, melyet már-már halottnak tartottak, ha másutt nem, élt még a költők szívében, és innen vala föltámadandó. Élt Virágében, Kazinczy éban, Berzsenyiében, Kölcseyében, a Kisfaludyakéban, a még ismeretlen Katonáéban s az ifjú Vörösmartyéban. Az élet épen lazult sivárságában hevítette legerősebben azokat az érzéseit, hitta föl leggazdagabban azokat a képzeteit, melyek hazájáról éltek lelkében. Éltek ősi örökségül, gyermekkorá benyomásaiból Fehérvárott, az Árpádok városában és temetőjében, öreg barátainak bús panaszaiból s társainak heves kifakadásaiból, múltunk irodalmi emlékeiből, melyek közül Zrinyit és Mikest szerette legjobban. Minél kevésbé nyilatkozhattak meg ezek a benyomásai: annál mélyebbre hatottak és annál gazdagabb belső fejlődésnek indultak; minél hátrább szorította őket a külső élet, annál uralkodóbbá lettek a belső-

ben. Hatalmuk, uralmuk enyhíti a titkon szerető szívkeservét, míg ez nemzeti érzésének azt a, fensége mellett is gyöngéd melegségét adja meg, mely hazafias költészetének egyik jellemző vonása.

Így alakul és fejlődik Vörösmarty belső világa annak a költészetnek tartalmává, mely a magyar szellemnek egyik legnagyobb dicsősége.

V. Vörösmarty, a mint lelkének költői világa ekképen kifejlődött: költőnek is érezte magát s korán, még deák- és egyetemi jogtanuló korában kereste az alakot, melyben megnyilatkozzék. Verseket ír, nagyobbára annak az erkölcsi pathosnak, baráti nyájasságnak és enyhe érzelmességnek nyelvén és formái között, melyre első mesterei, a deákosok és németesek tanították. Legszívesebben az antik lírai formákban ír; de hamar megérzi, hogy ezek az alakok és ez a hang lelkének gazdag tartalmát és eleven mozgalmait nehezen tolmácsolhatják. Amilyen kis helylyel beéri az életben, oly tág teret kell hódítania a költészetben. Képzelete és érzelmei túlradnak a hagyományos és divatos lírai formák zárt körén. Költői indítékainak gazdagsága, különösen nemzeti érzésének szenvedélyes ereje nem tud beilleszkedni Kazinczy költői elméletébe, s szívéletének finom fényhomálya hiába keres hangot és színeket a klasszicistáknál. Csak bizonyos összefoglaló tömörség, mely legáradóbb beszéde közt is képeiben és vonatkozásaiban helyenként mindvégig megjeleNIK, emlékeztet első iskolájára, a klasszikusokra. Keblében új világ támadt, melylyel át akarja hatni a régit s új hangot, új nyelvet, új formákat kell találnia neki. Az új mesterhez, Kisfaludy Károlyhoz csatlakozik, ki föloldozza a magyar költői képzelet szárnyát, a nemzeti élethez kapcsolja feladatait s egyszersmind a nagy mo-

dern irodalmakhoz törekvéseit, meggazdagítja tárgy-, képzet- és hangkörét s a voltaképeni irodalmi életet az ország szívében az Auróra-körrel megteremti. 1824-ben letette Vörösmarty az ügyvédi vizsgálatot s két évvel utóbb elhagyta a Perczel-házat, hogy Kisfaludy körében Pesten egészen az irodalomnak szentelje életét.

Már akkor minden mívelt és jó magyar ember ismerte *Zalán* költőjének nevét. Korábban írt lírai költeményei közül legmélyebben és általánosabban a *Kis gyermek halálára* hatott, melynek gondolatai úgy szárnyalnak, mint a galambok, enyhe szellőt verve a bánatra. *Fehérvár* ódájában első nagy eposzának szenvedélyes érzelmi motívuma csendül meg: támaszszuk fel a múltat, hogy ébreszsze föl a jelent. Ezzel az époszszal, *Zalán futásával*, 1825-ben egyszerre kora költészetének élére lép. Az érzület, melyből fakadt, mely átrezgi s a melyet visszhangoztat bennünk: alkotja legerősebb költői varázsát. A nemzet lelke szólal meg Vörösmartyban. Az áldatlan, romlással fenyegető napokban, a mi még a jobbaknál nemzeti érzés: lelkébe látszik összegyűlni s ott találja meg azokat a képeket és hangokat, melyek az egész nemzetet képesek vele megilletni. A forrongás, melyet a törvénytelen rendeletek néhány megyében keltettek, így a Vörösmartyében, Tolnában is, s a melynek következése az 1825-diki országgyűlés egybehívása volt: *Zalánból* a költői eszme és szó hatalmával sugározza be az egész országot. Űzi a nemzeti éjjel álmát, hogy megindítsa a munkát; fölveri a szégyent, hogy megfogadjon benne az erős akarat; földézi a múltat, hogy megteremtse vele a jövőt. A honszerzés hősi véráldozatának képeivel a kötelességre emlékeztet: hogy meg kell tartanunk a hazát, neki és érette élvén. A magyar nemzeti epika nagy

triásza mind ebben a gondolatkörben él. Alkotásaikkal, a *Zrínyiászszal*, *Zalánnal Buda halálával*, melyek, mind sötét napokban születtek, nemcsak a játsszi képzeletre hivatkoznak, hanem a nemzet lelkére, hogy fenyegetett sorsának belső intézésében részök legyen. Zrínyi: a régi hősiséget, Vörösmarty: a nemzeti érzést, Arany: a ki-alvó hitet akarják föltámasztani. Ha értékre nem mérjük is össze őket, a nemzeti életre való hatása tekintetében kétségkívül Zalán áll első helyen. A honalapító Árpádra mutatva, beviszi a szívekbe annak az új honalapításnak lelkesedését, melyet elnyomatásunk és elmaradásunk szükségessé tett s a melynek öt év múlva Széchenyi adta pro grammját.

De hát költészetnek milyen a *Zalán*? Az alpári ütkö-zet előzményei és lefolyása, a szívekben és a tettekben, az égben és a földön: ez a tárgya. Forrásai: Anonymus, néhány újabb történetíró, de legnagyobbrészt a költő képzelete. Szellemében, tárgyának és alakjának választásban különösen két író hat rá: az époszíró Aranyos-rákosi Székely Sándor, kinek példája a nemzeti mondára vezeti s a hexametert választatja vele formául, meg a tudós Horvát István, kinek fantasztikus lelkesedése és rengeteg tudása sugallójává és vezetőjévé lett az egész magyar költészet ez *epikai évtizedének*, 1822—1832. A mondai anyag kevés, a mithologia néhány tudomá-nyos föltevés, a történelmi és régiségtani adatok bizonyta-lanok: mindennek hatását érezzük az eposzban. Erezzük, az epikai szerkezet természetes szabadságának ellenére is, a cselekvény szétágazását, igazi összefoglaltság nél-kül; érezzük, hogy túlságosan nagy részét képek töltik meg történet helyett; érezzük, hogy hőseit inkább cso-dálja és szereti, mint jellemzi. De mindamelltt nem is-

merünk ily lényeges hibákkal költői művet, mely oly bizton és kétségtelenül éreztetné velünk a nagy költő erejét és hatását, mint *Zalán*. Érezteti képzeletének áradó gazdagságában, festéseinek megragadó hatalmában és eleveenségében, az egészet átható érzületének mély varázsában s különösen nyelvében. Az érzület, melyet fest, beszéltet, áraszt és sejtet: majd hősi ódáknak és himnuszokban szárnyal, majd elegiákban és heroidákban búsong; előhangja ezt a csodálatos, majdnem példátlan lírai közvetetlenséget adja meg epikai és drámai részeknek is. Két kedveltje: Zrínyi és Mikes látszanak összeolvadni benne, legalább lelkök alapvonásával: a hősi fölemelkedéssel és a nemes borongással. Mily megható a két világ, melyet megnyit előttünk, a mint szemben látja és érzi egymással: a tettek világa, melyben ember ember ellen, s a szívek világa, melyben az ember sorsa ellen küzd: a dicsőség és a lemondás világa. Az elégikus képek szebbek, mint a hősiek, a szívélet rajza vonzóbb és változatosabb, mint a közé; de a harcok keménységében, iszonyában is, föl egészen Hadúr és Ármány égi háborújáig, a hevült képzeletnek megrázó ereje nyilatkozik, melyet a meghatottságnak egy-egy szava a halál előtt fokoz hatásátban.

Ezt a tartalmat Vörösmarty csodálatos nyelve avatja fényes művészetté. Mi e nyelv titka? Csak találgatni és magyarázgatni lehet; megfejtése a lángelméket szülő Gondviselés rejtelve marad. A mint Vörösmarty hazaszeretete a sajátlagos magyar hazaszeretetnek minden jellemző vonását egyesíti magában: úgy nyelve is nemcsak a legszebb, hanem a legteljesebb magyar nyelv. A népi és irodalmi, a régi és új nyelv gazdagságát, erejét, báját, az eredeti nyelv géniusz hatalmával egyesíti s fordu-

latainak merészségében, képleteinek ezernyi új vonatkozásában, színeinek páratlan ragyogásában és hangjának rezgésében: mégis a legegényibb. Képeinek ezeréihez százhúrú hangszere, van. Mint e hangszernek, a magyar költői nyelvnek legnagyobb művésze, voltaképp ő maga töltötte be teljesen és dicsőén azt a feladatot, melyet híres ódájában *Liszt Ferencz* elé tűzött. Ő hódította meg igazán a hexametert, mely a görög világ óta általa érte meg legnagyobb diadalát. Az ő géniusza oldotta meg a nyelvújítási harcz ellentéteit is.

A lírai hasonlatok megható bája s a hősi képzeteknek magukkal ragadó röpte: ezek fő szépségei többi epikai műveinek is, a nagyobbaknak úgy, mint a kicsinyeknek. A szimpatikus érzés varázsa, melyben alakjai megjelennek, talán nem egészen objektív költészet a régi iskola értelmében, de mély és igaz költészet. Ennek fényében ragyog *Cserhalmi, Szépiák, Eger*. Mindegyikben a heroikusnak az elegikussal való váltakozása, az elbeszélésbe erősen benyomuló lirizmus: Szent László csatabárdjának félelmes csapásai közt zendül föl a kún ifjak szerelmes epedő éneke; Ugod vak, féltő szenvedélyének tombolásába belehangzik a költő boldogtalan szerelmének melancholiája; az egi hősök kegyetlen küzdelmeit Leila főgő sovárgásának és a szegény Ida bús hervadásának képei és hangjai szakítják meg. A *Romban*, a hazaszeretnek hatalmas epikai allegóriájában, a legzordonabb fenség képébe a szerelem és családélet bájos idillje szövődik. Az utolsó köztük, 1831-ből, a *Két szomszédvár*, Sámson Tihamér tragédiája, mely költői eszméjének tiszta erejére, szerkezetének kerektségére, hatásának művészi fokozására, hangulatának komor mélységére mind felülmúlja elődeit. Legművészbiben nyilatkozik meg befeje-

zésében Vörösmarty szellemének az a sajátossága is, hogy a heroikusból egy-egy pillanatra átczikázik az érzelmesbe. A zordon fenség képei a legétheribb finomságú érzelmi kihangzásba olvadnak: Tihamér katasztrófáját a szépség keltette gyöngéd megindulás zúdítja fejére. Az érzelmi élet festésének ez a bámulatos finomsága a *Szép Ilonkában* aratja legszebb koszorúját. A leányszív szüzi tisztaságú szerelme, panasztalan lemondása, néma virághullása soha egyszerűbben és meghatóbban kifejezve nem volt, de a végzet hatalma sem megdöbbenőbbben, mint a magyar költészetnek ez egyik legelső remekében. Balladái, költői elbeszélései, életképei, komorak és vidámak, mind e dús és eleven képzelődés, e bűvös szimpatikus érzés, e nemes életfelfogás s e minden hangban művészi nyelvtelenség alkotásai.

VI. Vörösmarty mint ismeretlen tanuló került a Perczel-házhoz s mint a nemzet koszorús költője távozott onnan. Megszerzett ügyvédi oklevelének használatára nem érzett hajlamot; inkább írónak sietett Pestre Kisfaludy Károlynak és barátainak körébe. E körnek ő volt legnagyobb költője, s a mester halála után, 1830 óta, vezére is. A következő esztendőben meghalt a «szent öreg», Kazinczy Ferencz is, s innen kezdve egy negyedszázadon át az egész nemzet Vörösmartyt vallja irodalma fejének. Az akadémia mindjárt alakulásakor, 1830-ban rendes tagjának választja az ifjú költőt, ki mint nyelvész és kritikus, főleg magyar nyelvtudományi és dramaturgiai munkálkodásában vezető részt vesz. Szerkeszti 1828-tól 1832-ig a *Tudományos Gyűjteményt*, majd 1837-től 1843-ig, Bajza és Toldy társaságában, az *Athenaeumot*, melylyel rendkívüli befolyást gyakorol a magyar költői irodalom, de az egész közművelődés emelésére. 1843-ban

alapít családi tűzhelyet, nőül vévén Csajághy Laurát, kinek «gyöngynél és drágakőnél maradandóbb nászajándéka»: *A merengőhöz* című költemény volt.

Vörösmarty költői munkásságának mindkét felében, 1832 előtt és után, melyeknek elseje inkább epikai, második inkább lírai, állandó hévvel és szívós kitartással keresi a drámai babért: *Salamontól*, melyet még Börzsönyben 1821-ben írt, a *Czilley és a Hunyadiakig*, 1844-ben. Shakespeare-t szereti és tanulja mindenek fölött; de, bár az érdek drámai feszítésére, színszerűsége láthatólag törekszik, sem valóságosságának erejében, sem drámai hatásosságában követni nem bírja. Mondai és történeti színműveinek, különösen az *Áldozatnak* és a *Marót* bánnak inkább egyes jelenetei, lapjai hatnak a fényes dikció áradó erejével és zengő szárnyalásával, mely nemes felfogásának nemes felindításra törekvő tolmácsa. De drámái között is van egy tündérajáték, melyet Vörösmarty az Árgirus királyfinak ponyvára került régi meséjéből alkotott: a *Csongor és Tünde*, mely a maga nemében nálunk első és páratlan. 1831-ből való ez is, mint a *Két szomszédvár*; abból az évből, melyben Vörösmarty génusza, úgy látszik, legdúsabb termékenységében forrott s legintenzívebb és gazdagabb fényében ragyogott. Toldy Ferencz «hibás, de lángelméjű mű»-nek nevezi; előttünk a lángelmének oly fénye sugározza be, melytől már alig vesszük észre hibáit. Az élet nagy kérdésein tündő reflexió mélyebben talán csak az *Ember tragédiájával* jelent meg költészetünkben, költőiben soha. Az Éj fenségesen sötét igéivel mintha Michel Angelo Éjjele szólalna meg. A költői érzésnek szinte teljes hangköre zeng e bűvös játékban; szenvedély és humor, lemondás és elszántság, gyöngédség és tréfa, szeszélyes szövedék-

ben és ragyogó színekben játszik, s oly hangon nyilatkozik meg, mely a magyar költői nyelvnek legfényesebb diadala.

Lírájának, melyben legnagyobb s a melylyel legmélyebben és legállandóbban is hatott nemzetére, uralkodó motívumait már érintettük. Száz hangja van e lírának, de költőjének mégis egy jellemző hangulata. Egyénibb és nemzetibb, hogy sem a klasszicizmus mithológiai képzet körétől el ne szakadna; egészségesebb és komolyabb, hogysen a német szentimentalizmusból ki ne bontakoznék; hatalmasabb, hogysen ezen az útján egész költészetünket magával ne vinné. Az úgynevezett általános emberinek és a nemzetinek Kazinczytól fölvevett ellentéte, épúgy mint a nyelvharcz, költészetünkre mindmáig az ő szellemében oldódik meg, midőn a nemzetit ı czélt, eszmét, alakot emberileg is legértékesebbnek érzi, követi és követeli. Egész valójának az a kettőssége, szülei öröksége és az élet nevelése, melyre főntebb mutattunk, motívumain, tárgyain, képein is szembetűnőleg megérzik. Az élet mindennapi kötelességein, mozgalmán, zaján túl, a magányban lett költővé: a *magány* és az *álom világa* költészetének is leggyakrabban visszatérő, legkedveltebb indítéka. Szíve itt melegszik föl, gondolatai itt hevülnek át. Tűnődései az emberi lét és haladás kérdésein rapszodikus hevületbe ragadják; általában szívesen hajlik reflexióra, de gondolatait szívének melegén érleli és fantáziájának szárnyán bocsátja útra. A dal egyszerű, üde, röpke hangjának is mestere; de lelke lírájában is, mint eposzaiban, többnyire elragadtatva szállong vagy borongva méláz, sőt e két hangulatot művészileg köti vagy vegyíti össze. Képei és szavai ép oly nagy mint gyöngéd szívet nyitnak meg előttünk, a mely örök hullám-

zásban dobog, küzd vagy sóhajt az emberiségnek, a hazának és önmagának jogaiért és méltó boldogságáért. A haza új alapítására *Zalánban* kondul meg a harangszó. Az 1825-diki országgyűlés már megnyitja a nemzeti érzésében újra ébredt Magyarország reformkorát, melynek politikai és társadalmi vezére Széchenyi, költője Vörösmarty. A nemzeti erő kifejtésében, az alkotmány biztosításában, majd demokratikus alakításában, a művelődési és gazdasági élet fejlesztésében, a nagy ezél lelkes szolgálatában munkához látunk: intézményekben, áldozatokban, tettekben, gondolatokban és szenvedésekben haladó munkához. Országgyűlésről országgyűlésre, sikerről sikerre törünk előre. A régi dicsőség nem késik már a múlt éji homályában; sugara a jövőben is megcsillan. Magyarország lesz! A nemzetet átjárja a munka, a küzdelem, az emelkedés öröme és láza; de meg-megdöbbennek a bizonytalanság sejtelve s benne a régi rémképek. Vörösmarty a nagy Széchenyi zászlaja alatt s kezét fogva barátjával, az ifjú korában szintén írónak készült Deák Ferenczczel: a kor vezető eszméinek és forrongó érzés világának tolmácsa. Hazafias ódáinak, himnuszainak, elégiáinak, aposztrofáinak, intelmeinek az egész hazát bezúgó hangjaival magasztalja a dicsőket, erősíti a küzdőket, bátorítja a csüggedőket, korholja a közönyösöket és maradiakat s a legmagasztosabb áldozati tüzzel, egy nagy költői szív lobogó lángjával engeszteli a végzetet. De megengesztelhetik-e ő és nemzete? A jelenből a letiport lengyel szabadságharcz rémei, a múltból Kákóczi, Bercsényi és Mikes árnyai szállonganak körülötte. A nagy nemzeti munka nemcsak munka, hanem egy sok százados küzdelem folytatása az ellenséges hatalmak ellen. Széchenyivel együtt a költőt is

meg-meglepi a szorongó sejtelem, hogy nemzetének nagy erőgyűjtését küszöbön várja a megpróbáltatás. A lelkesedés tüzes óráit a kétség borongása váltja fel: valósággal a jobb kor vár-e ránk, vagy a nagyszerű halál? Lelkének ezt a vívódását hit és kétség között fejezi ki a *Szózatban*. Egyetlen lírai költeményéről sem tudjuk, hogy oly lassan, oly soká ért és készült volna, egy egész esztendeig, mint ez a nemzeti ének. Egy kor hangulata szülte, de e hangulatban a magyar léleknek teljes és örök nemzeti érzése: büszke önérzete, égő fajszeretete, törhetetlen jogérzete, a régi dicső emlékeknek elragadtatása, balsorsának mélységes gyásza és magához való hűsége. A reform-kort bezárta a forradalom s az új világnak új nagy költői jöttek: Petőfi, kit atyai szívvel fogadott és támogatott Vörösmarty, azután Arany, kinek ő ítélte oda legelső koszorúját. A korok eszméi, törekvései változtak és változnak; de az a nemzeti lélek, melynek hazafi-érzését legbelső valójában és teljességében megnyilatkoztatta a *Szózat*, nem változik meg soha. Ezért maradt meg a mi költői imádságunknak és meg fog maradni utódainkének is.

Költőjét az 1848-iki országgyűlésre Bácsbodrog megyének almási kerülete követévé választja s a kormány a kegyelmi szék bírójává nevezi ki. De a forradalom katasztrófája romba borította nemzeti életünket s a romok Vörösmartyt is eltemették. Megváltozott a külső világ, melyben derűs komolysággal haladt és végezte napi munkáját; itt nem volt többé munkatere, meg: változott belső világ az a tündérvilág, melyben életének szebbik felét leélte. Képzeteének gazdagsága és érzelmeinek elevensége e szörnyű napokban csak kétségbeesésének lehettek forrásai. Falura vonult; ősmundáink

énekese a regéknek egyik legősibb színterére, Keveházára, azután Baracskára és szülőföldre, Nyékre s gazdálkodni próbált egy kis bérletben. De meg volt törve testileg és lelkileg. Shakespeare-bőli *Leart*, a koronájától megvált agg király tragédiáját fordítgatja s néhány keserű költeményt ír. Az *Ember életében* megírja sorsának elegiáját, a *Vén cigányban* még egyszer átczikázza szelleme az emberi és nemzeti élet egész nagy tragédiáját, háborgó lelke egy vigasztaló sugarat követel magának és népének: azután behunyja szemeit.

Pesten, a hol gyógyulást keresett, 1855 november 19-én, ugyanabban a váczi-utczai házban halt meg, melyben huszonöt évvel azelőtt Kisfaludy Károly halottas ágya mellett állott.

VII. Vörösmarty a *Cserhalomhoz* írt *Utóhangban*, a világművészet legszebb elegiáinak egyikében, írja e sorokat László harcainak költőjéről, magáról:

Őt hamar a sors erős vas karja lehúzza örökre,
 És benövik sírját a vad fák ágai; akkor
 Még ki fog emlékezni felőle? ki tudja, hogy ott is
 Megfáradt ember hamvára nehézkedik a domb? . . .
 Nem tudják; de ne is tudják · csak az ősi dicsőség
 Híre maradjon fenn s unokánk tettekre hevüljön!

A legmélyebb megindulással érezhetjük Vörösmartyban a költőnek és embernek nemes összhangját, ha e sorok mellé idézzük azt a nyilatkozatát, melyet Petőfire vonatkozólag tett: «Nem szeretnék úgy meghalni, mint az ország első költője.» Nem álmodik költői nevének, hírének jövőjéről, sőt szívesen lemond róla; csak eszméi érjenek diadalt. Mily kivételes hang ez a nagy költők karában, idegenben és nálunk egyaránt! Zrínyi, Csokonai, Petőfi a dicsőség fényétől besugározva látják nevöket és

költészeteket a jövő távolában; Vörösmarty a feledés rögei alatt a magáét. Lelkének ez a teljes és mély beolvadása az eszmébe, még pedig a nemzeti eszmébe, melynek életét, lángelméje kincseit áldozta, személyiségének ez a kész odaszentelése a köznek: talán legmélyebben és legnemesebben jellemzi egész valóját.

Nagysága igazán beolvadt, alkotólag olvadt be nemzeti életünkbe, melynek erejét, hűségét, kötelességeit, eszméit és céljait oly velőkéig ható erővel és oly szívet hódító tűzzel hirdette és hirdeti máig. Beolvadt, irányozva, példát mutatva költészetünkbe, melynek mindekkorig legelső nyelvművésze; az eszmék, hangok és formák leggazdagabb és legváltozatosabb körének tolmácsa; nemzeti irányú fejlődésének egyik nagy alapvetője; értékére nézve, a világirodalom szempontjából, Zrínyi óta az első klasszikusa. Így olvadt Vörösmarty géniusza a jövőbe. Így és itt látván őt, bizton elmondhatjuk, hogy neve és dicsősége nemcsak korának történetétől, hanem költészetünknek, sőt nemzeti életünknek egész jövő fejlődésétől örökre elválaszthatatlan.

VÖRÖSMAETY ÉS TÖRTÉNETI HELYE.¹

I

A Kisfaludy-Társaság nevében tisztelettel köszöntöm közönségünket költői előadás-sorozatunknak mai megnyitásán. A Társaságot és a vele szövetkezett művészgárdát vállalkozásukban kettős cél vezeti; de voltaképpen azt szeretné megértetni, hogy ez a kettős cél: az

¹ Bevezető előadásul elmondattott a Kisfaludy-Társaságnak 1920 febr. 15-én tartott irodalmi matinéján.

irodalmi és a nemzeti, lényegében egy és ugyanaz. A félműveltségnek és mázműveltségnek hóbortos kórságai után, melyeket ugyancsak megszenvedtünk, óhajtanok művészi tolmácsolással minél közelebb hozni az önök szívéhez irodalmunk múlt századi virágkorának nagy költőit és szellemüket.

A kivel ez a virágkorszak igazában megindul, s a ki ezt a szellemet minden magyar költőtársa között legmélyebben, legigazabban és legteljesebben fejezte ki: Vörösmarty Mihály. A nemzeti szellemet értem, különösen a magyar nemzeti érzést. Ennek a vallása nyilatkozik meg abban, hogy ha Vörösmarty jelentőségét egyetlen költeményével akarjuk megjelölni: a *Szózat* költőjének mondjuk; de ez a magyarázata a *Szózat* örök helyének is a magyar szívben, halhatatlanságának, melyet mindjárt keletkezése után megjósolt, épen a Kisfaludy-Társaság körében, a filozóf Tarczy Lajos. A nemzeti érzés is történeti fejlemény; a mint a különböző nemzetknél az alakító történeti befolyások mások és mások, nemzeti érzésük is alaphangulatában, uralkodó elemeiben, ezek összetételében és mértékében különböző lesz. A mi magyar érzésünket is ezeréves, viszontagságos történetünk fejlesztette olyanná, a milyenül szívünkben él, a milyenül egész sajátosságában a *Szózat* elzengi. Benne van rokonalanságunk, egymásra utaltságunk faji Ösztöne, hosszú és sűrű szenvedéseink keserve, elnyomatásunk szilaj dacza, hősi, dicső csatáknak komoly büszkesége, jogérzetünk energiája, bús sejtelmek és ki-kitörő lelkesedés. Íme, az egész magyar történet az egész magyar érzésben, nemzeti lelkünknek legfinomabb szövedéke, melynek összefonódó szálai mind kiragyognak Vörösmarty költészetének fő motívumából. Érzés, el-

merengés, elmélkedés, de semmi elvonás, semmi általánosság. A *Szózat* hamar megtalálta a nemzet szívét, mert egyenesen onnan van merítve: mindnyájunk szívéből, a jelen és a jövő magyar nemzedékekből.

Nemzeti érzésünket legteljesebben Vörösmarty avatta költészetté; de a mint a múlt század első felében költészetünket mind mélyebben és szélesebben áthatotta; a mint tárgyban és felfogásban, majd formákban, hangban, írásban is úrrá lett: ennek a nemzeti irányú fejlődésnek is Petőfi és Arany felé Vörösmarty volt tulajdonképpen az első nagy alapvetője. Költészetünknek mindmáig ő a legnagyobb nyelvművésze, még pedig a lángelme bátorságával és sikerével teremtő művésze. Eszmék, alakok, hangok legváltozatosabb és leggazdagabb körének mestere, a bölcselmi drámától a röpké dalig, a tragikus eposztól az epigrammaig. Világfelfogásában és kifejező erejében magyar világunknak minden költőnk között leghatalmasabb erkölcsi oktatója. A világirodalom szempontjából nézve szellemi életünket: Zrínyi után az első klasszikusunk.

Mindezt nem fejthetem itt ki hosszabb magyarázattal és behatóbb elemzéssel. Nem ez a célom; inkább csak abból a hódolatból és szeretetből szeretnék az önök lelkébe valamit átönteni, a mely az enyémben egy egész hosszú emberéleten át élt, s a melynek annyi nemes gyönyörűséget köszönök. Különböző kritikusi alázatos meggyőződésem is az, hogy költők megértetésére és átértetésére minden bő fejtegetésnél és tudós kommentárnál többet ér egy kis fogékonyság és szeretet, a tudós szónál a meleg érzés.

II.

Klasszikusnak mondtam Vörösmartyt világirodalmi mérték szerint is. Ezt a mértéket nem alkalmazták rá; nem mintha el nem bírná, sőt ki nem híná, hanem mivel az ilyen irányú vizsgálat még nem igen tört utat irodalmi tanulmányainkba, talán csak Madách-kritikánkat kivéve. Mikor én Vörösmartyt ebből a szempontból is klasszikusnak, első sorban állónak merem mondani, mélyen meg vagyok győződve róla, hogy költészetének jövője igazolni fog. A mi szerény és szegény költőnknek vannak alkotásai, melyek a világ minden költészetében a legelső sorba kerülnének; költő lelkének vannak elemei, melyekkel méltán foglalhat helyet a legkiválóbbak között; vannak költői hangjai, melyek alig találják párjukat.

Vörösmarty líráját, melyben kétségkívül legnagyobb, bizonyos hajlam jellemzi az elmélkedésre, a reflexióra. Igaz, gondolati költészete leginkább ethikai irányú vagy legalább ethikai vonatkozású, s így talán legkönnyebben lesz költészetté, de mégis csak gondolati költészetté. Vörösmartyt forgatva, hosszú sorral találunk költeményekre, melyek gondolatoktól súlyosak, melyeket gondolatok emelnek föl, melyekben gondolatok harcolnak egymással vagy a költő gondolatokkal vívódik, hogy megnyugvásra jusson. Hogyan lesznek ezek annyira költészetté, hogy minden fogékony szívbe eljutnak? A költészetet lényegében képzelet és érzés teszi. Vörösmartynak nagy és ritka adománya, hogy reflexiói mind az érzés fészkeből a képzelet szárnyán emelkednek. Elmélkedő költőt, ki annyira képzelteni és éreztetni tudná, a mit gondol, kinek reflexióit hangulat és phantasia ilyen erő-

vei hatná át, alig ismerünk. Gondoljunk csak a *A vén cigányról*, mely szinte lángol a képzelet és érzés tűzében; gondolatait mintha egy vulkán dobálná ki forró kráteréből, kénköves világításban. Vagy a *Merengőre*. Nem tudom, közeledett-e valaha, a lakodalmas verseknek három század előtti divata óta, szerelmes völegény menyasszonyához elmélkedéssel, oktatással, tanító költeménnyel? De azt tudom, hogy aggodalmában és féltésében tisztább és nemesebb ragaszkodással, melegebb és gyöngédebb szerelemmel, mélyebb és igazabb lírával soha senki, mint Vörösmarty ebben a drága költői jegyajándékában.

Vörösmartyra, már ennél az adományánál fogva, bátran alkalmazhatjuk a világgölkészlet mértékét. Ha Browning Róbertre gondolunk s arra, hogy az ő nehéz bölcseleti miszticizmusának, a mélységeket kereső s homályba tévedt gondolatainak egyenesen csak megélt« - tésére, kommentálására tudós társaság alakult: azonnal tisztában leszünk a különbséggel, az elválasztó jegygyei közte s a *Gondolatok a könyvtárban* költője között. Longfellow reflexiója már más természetű: egyszerű, világos, utat minden lélekbe könnyen találó. Képzelete, a gondolat tolmácsaiul, beszédes képeket talál: az eső napot, a lábas órát, a zsidó temetőt, melyeket melancholiájának enyhe köde borít, áttörve a megnyugvó életbölcséletnek vagy emberszeretnek egy-egy sugarával. Az amerikai költő nem is magukkal gondolataival, hanem gondolatai keltette érzéseivel keresi szívünket, de a mint gondolatai nagyobbára a mulandóságot illetik: hangulata, érzése is egészben egyszínű, melancholiájáiaak borúja és sugara újra meg újra ugyanaz. Vörösmarty a mulandósággal szemben is egészen eredeti lelket tár föl

abban a kis elégiái remekében, melyet *Útóhangul* írt *Cserhalomhoz*: nem a változhatatlanban nyugszik meg, hanem az eszme győzelmében, a közlélekbe olvadásban. De ezen túl az emberiség és nemzete sorsán tünődő reflexiója az érzéseknek milyen változatos skáláját zen-díti meg a szeretet enyelgő kedvétől a kétség sötét keser-véig; milyen sok húrú hárfá ez az ő gondolati költészete! De szabad-e Goethére gondolnunk? Goethének élet be-és lélekbe-látás a bizonyára mélyebb, mint Vörösmartyé, bölcselete hasonlíthatatlanul gazdagabb és erősebb, gondolatai dúsabbak és eredetibbek, elmejátékai finomabbak; de mindez nem ritkán inkább a kifejezés művészete, szépsége által lett költészetté. A gondolattól fölzaklatott ér-zésnek azt az áradó erejét, lelkének azt a teljes beléje me-rülését, a melylyel Vörösmarty magával ragad bennün-ket, Goethének elmélkedő költészetében alig érezzük. Másik vonása Vörösmarty költészetének, melynél-fogva külön és kiváló helyre tarthat igényt a magyar irodalom határain túl is: a különböző művészi szemlélet-módoknak, költői hangulatoknak meglepő és szokatlan vegyítése. A csodálatos varázs, melyet így ér el, a lángész hatalmára utal, mely nem sokat törődik a korlátokkal. Csak két epikai remekét idézem: *A két szomszédvárt* és a *Romot*. Az elsőben, bámulatos szépségű részletek során, végzetes párharcokról szól, melyek a gyilkos szen-vedélyeknek és véres emberirtásnak körülbelül abban a képzetkörében mozognak, melylyel az északi népek hősmondáiban találkozunk. A végén azonban mintha elhagyná ezt a vértől áztatott területet; a mint a bőszi Tihamér nemezise föltetszik Enikőben, egyszerre érez-zük, hogy a benyomás átalakul, valami újjá, e képzet-körben egészen szokatlanná, de annál mélyebbé alakul

lelkünkben. A tragédia rémségei átolvadtak az elégia borújába, még pedig maga a cselekvésnek organikus fejlődése, sőt maga a conceptio. Azt hiszem, épen ez a legmélyebb forrása annak a múlhatatlan varázsnak, melyet ez az, elsőben Kemény Zsigmondtól méltatott kis eposz áraszt. Ilyenféle forrásból ered a *Rom* benyomása is. A hazaszeretetnek ez a gyönyörű epikus allegóriája, mely tárgyában és irányzatában Horvát Istvánra utal, a mese naivságát olvasztja össze a tragédia zordonságával, az idill napsugaras képeit a végítélet sivár borzalmaival. És a mi fő, a mi Vörösmarty művészetének igazi csodája: mindebben semmi stíltelenség — csupa művészi összhang az egész.

Csak még egy vonására legyen szabad rámutatnom Vörösmarty génuszának, mely a már említettek mellett szintén méltó a figyelemre. Ez fantáziájának mindig a nagyra irányuló hajlama, mely nemcsak a nagy műfajokban, hanem a legkisebbekben is jelentkezik. A legkisebbet, az epigrammát is, képzeletének grandiozitásával és gondolatának súlyával szinte monumentális hatásra emeli. Gondoljunk *Etelére*, a *Pusztai sírra*, a *Világzajra*, de különösen *Pázmánra*. Négy rövid sor, de képek is fenséges, a mint a megtért térítőt Isten előtt mutatja be, gondolatnak is az, a mint nemzetének a tiszta világosságot, az új világ lelkét hirdeti: «Legszentebb vallás a haza s emberiség». A tanító versecske nála valóban líraivá lesz, édestestvérévé az ódának, a lélek tolmácsává, mely gondolatban és érzésben a fenségnek legfelső régióiba száll, megrendít és fölemel. Ha hozzájuk foghatót keresünk, valószínűleg vissza kell mennünk egészen a Görög Anthológiáig. Vörösmartynak valóban nemcsak csodálatos zenéjű verse kel versenyre a görö-

gökkel, hanem ezekből a kis remekekből sugárzó vagy lövellő szelleme is, melyek tör hetién erejük és messze világítók, mint a gyémánt.

III.

A minek már Vörösmarty a magunk költészete fejlődésében mutatkozik, az ő magyar irodalomtörténeti jelentőségét kitűnő tanulmányok egész sora fejtegeti, élükön Gyulainak méltán híres életrajzával. Tájékozódhatunk belőlük a mély és sok ágú befolyásról, melyet nyelvével és versével, epikai felfogásával és példájával, lírai gazdagságával, drámai dikciójával költészetünkre gyakorolt. De egy kérdés még itt is feleletre vár. Az ő pályája és munkája milyen viszonyban mutatja általában a költészetet a nemzeti közélettel? Nyomon kísérhetjük ugyanis úgy a külföldön, mint különösen magunknál, hogy a költészet jelentősége a nemzeti életet tápláló és mozgó szellemi erők között most ezzel, majd meg amazzal a mozzanatával tűnik elő s egészben egyre emelkedik, egyre tudatosabbá lesz. Mi része volt tehát ebben a fejlődésben Vörösmartynak?

Balassi Bálinttal a költészet a magyar katona-lelket-, tehát az ősmagyar lelket szólaltatja meg: azt, a mi az ő egész korában a nemzet életére legfontosabb volt. Zrínyinél is valami hasonlót találunk, de eszményibb fokon: az ő hatalmas költészete mintegy megszenteli a nemzeti érzést, mikor a hitnek magasztos régióiba emeli. Besse nyeinél, Voltaire-nek hűséges csatlósánál, először szólaltatja meg az új világ lelkét és azt a tanítást, hogy nemzetül is e lélek által kell újjá születnünk. Vele benső összeköttetésben Kazinczynál a költészet egész nemzeti

művelődésünk, csiszolódásunk alapvetőjéi és irányzó-jául törekszik hatni. Kisfaludy Sándornál a hagyomány őre és védelmezője. Az egész nemzeti életnek uralkodó erői közé teljesen, elismerten, a maga grandiozitásában a költészet Vörösmarty által lép. Az ő költészetében s abban, a mely az ő példájára nyomába lépett: az egész nemzet lelke dobogott. A nemzet egész életében, törekvéseiben és munkájában ható lélek sugallotta ezt a költészetet és ilyen sugallatot vett tőle. Ebben áll Vörösmarty és iskolája hazafias költészetének különbsége az egykorú német szabadságlírától, Freiligrathtól és társaitól: ezeké, legjelesebb termékeiben is, radikális pártköltészet, mely egész természet szerint ellen-lírárt is hitt ki; Vörösmartyé nemzeti költészet, egy kor törekvéseihez, eszményeihez, emlékeihez fűződik ugyan, de úgy, hogy majdnem száz esztendő óta minden magyar szív költészete.

Attól kezdve, hogy a halálharangot kongatták felettünk, végigkíséri Vörösmarty költészete nemzetünknek egész történetét a múlt század első felében. Ugyanaz a lélek, mely a magyarságot álmából fölébresztette, munkára hitta, küzdelemre bátorította, dicsőségre vezette s kétségbeesésében vigasztalta: ugyanaz a lélek sugallotta. költészetét. A *Szigetváran* már szinte a lemondással indul, Berzsenyi fatalisztikus ódájának visszhangjául. A szinte rejtekező, de az ifjú jurátusban öntudatra ébredt nemzeti léleknek egy jajszava ez a vers a «tehetetlen korból,» melyet egy, a *Korcsokhoz* intézett fiatalkori kísérletében így jellemez: «Ébredő napunkat fellegek üzik kietlen éj után». Néhány esztendő múlva, a húszas évek kezdetén a bécsi udvarnak újon kovácsolt békóira mutatkoztak a keserűség első jelei. Hogy az

ellenálló vármegyék dacza a nemzeti öntudatnak egyetemes ébredésére, a nemzeti erő megmozdulására, a nemzeti munka megindulására, a nemzeti jövő megalapozására vezessen, Vörösmarty fújja meg a nagy riadót a *Zalán futásában*: a fenyegető honvesztés árnyékában a magyarság lelkébe veti a dicső honszerzés képét. Az első látható jelektől lánggra lobbant nemzeti lélek szólal meg benne azokról, «a kik meg tudtak, halni a hazáért», azoknak, «a kik nem tudnak már érte csak élni is». Ez a költői ébresztő nemcsak szellemi kincsesházunknak, nemcsak irodalomtörténetünknek, hanem politikai történetünknek is jelentős mozzanata: harangszava a nemzetünket újjá teremtő, újra nemzetté avató nagy reformkornak, melynek apostola, Széchenyi, már közeledik a közélet arénájához.

Az új élet megindul, s folyik harmadfél fényes évtizednek serény munkájával és elszánt küzdelmével: a nemzeti lélek tolmácsaiul a politikai, szónoki, költői lángelméknek egész csapata áll elő. A harcot, melynek megvívására boldogabb nemzeteknek megvolt idejük és megvoltak pihenőik, nekünk egyszerre kellett vívnunk három homloktéren, három ellenség: Bécs, a nemzetiségek és a magunk hátramosztói ellen. Csoda-e, ha a nemzet lelkét meg-megszállja a válság érzése, mely Széchenyi nagy lelkét oly végzetesen elborította. A küzdő magyar közléleknek ez a félhomálya: egy jobb kor felé közeledünk-e vagy sírunknak tartunk, a harminczas évek hangulata fenséges és örök kifejezést talál a *Szózatban*, örököt is, mert hisz a mi szerencsétlen nemzetünk egész története a válságok története volt s úgy látszik, az is marad. A mint azután a munka és küzdelem hevében a nemzeti érzés egyre izzóbbá lett; a mint az újjáalkotás művében

lassan bár, de mégis csak folytonosan előbbre jutottunk; a mint az osztrák reakciónak ellenünk kovácsolt haditervei egymásután kudarcot vallani látszottak; a mint különösen a nemzeti szellem a felszabadítandó népi erőben kimeríthetetlen tartalékát érezte: a bizalom folyton nőtt, erős hitté szilárdult, a jövő mind biztosabbnak és ragyogóbbnak tűnt fel. A negyvenes évek ilyen közhangulatának már Petőfi a tolmácsa; de fejlődésében, a múltból kialakulásában, úgyszólván nemzet-psychikai valójában és szent komolyságában Vörösmarty szólaltatja meg. Az árnyak már nem váltakoznak a fénynyel, de a költőnek már bízó lelkén mégis csak át-átsuhannak. *A Liszt-óda, Fóti dal, Honszeretet, Himnusz, A sors és a magyar ember, Jóslat* — ebből a lélekből, ebből a forradalom előtti lélekből szólnak.

De elkövetkezett a nagy összeomlás: a reform-kor fényes munka-éposza véres tragédiában végződött Világosnál. Úgy látszott, mintha eljött volna «a nagyszerű halál», a «vérben álló ország», a nemzet-temetés. Vörösmarty tagadta, hogy jóslata bevált; de testileg-lelkileg összeomlott. A nemzeti érzésnek kínokban vonaglása, a kétségbeesésnek cikázó villanásai, a mindenéből kifosztott lélek siráma jajong a *Vén cigányban*; de jellemzően fölsívít a «remény nélkül való reménye», a lemondásra való képtelenség is. A kényuralom legnépszerűbb költője kétségtelenül Tompa volt, mély és nemes fájdalmát Arany is mesterien fejezte ki: de a nemzet vérvő lelkének legmélyéből mégis a *Vén cigány* van merítve, ennek a léleknek ez a legremekebb költői emléke.

íme Vörösmarty költői génusza a magyar nemzeti léleknek félszázados történetében. Nemcsak kifejezi egész mélyében és teljességében, hanem fölkelte, ösztö-

kéli, irányozza, lelkesíti, gyászolja és vigasztalja. Reform-korának Széchenyitől sugallott s mindvégig jellemző vezéreszméjét: az emberi és nemzeti haladásnak egymásba kapcsolását, ő formulázza legtalálékosabban és leghatározottabban, hirdeti *Pázmánnyal* az egekből s éneklé a *Fóti dalban*: «Minden ember legyen ember és magyar». Nemzetünk történetének ezt a, talán legdicsőbb korát, végzetes sorsfordulataival, végigkíséri költészetének orgonaszava.

IV.

Vörösmarty, a mint fel van jegyezve róla, indulatosan tagadta, hogy a forradalom bukásával az a «nagyszerű halál» következett volna el, melyről a *Szózatban* jövendőt mond. A mit meg a feltámadásról, a még egyszer elkövetkezendő ünnepről szól a *Vén czigányb&n*: az inkább az egész nemzetnek elnyomhatatlan életösztönéből hangzik, mint valami külön költői látásból. De már *Deák Ferencz* hatalmas jellemképe gondolkozóba ejt: 1845-ben mintha húsz évre előre látott volna, mintha a későbbi Deák, a «vér nélkül győző», alkotmányunk visszavívója, az európai Washington, tűnt volna fel ihletett szemének. Azonban van egy költeménye, még valamivel korábbról, melyben a *vates* sugallata méltán és határozottan megdöbbenhet. Nemzetének sorsa iránt, mely szívét leghevesebben dobogtatta, mintha megnyílt volna szemének a jövendő. Mintha egy késő, késő nemzedékhez szólana, melynek mai aggastyánjait is ő csak gyermekeknek láthatta, a következő század boldogtalan magyarságához, minden gondolatával, valamennyi szavával épen ehhez. Ehhez a nemzedékhez, mely úgy érzi, hogy nemzetének vére és verejtéke hiába hullott ezer

esztendő óta. Kifosztva mindenéből, elárulva mindenkitől, világra szóló hősiségében megalázva, alacsony latroktól megcsúfolva, legnagyobb fiától megfosztva, honját nem lelve a hazában, meghasonolva és kétségbeesve ül ezeréves hazája romjain. Ajkán a reménység szava, de szívéen a halál lehellete. Feléje zengenek, a majdnem százados múltból, Vörösmarty *Honszeret* etének versszakai:

Te még oh honfi, ébren állj,
Remélni, tenni hő,
Mig a honból, kin lelked függ,
Van egy darabka kő.

S hol honfi hunyt, e szikra ég
Fenn a sírhalmokon.
Balszázadoknak éjén át
E lángban él a hon.

S midőn sötét lesz a világ
És minden tűz kiég,
A honfiszívben fenmarad
Égy élő szikra még.

Oh honfi, őrizd e tüzet,
S ne félj, ha vész borul:
E szikra fényt ad és hevet
S ég olthatatlanul.

Vörösmarty, a jós költő, 1843-ból ezt mondja nekünk.

ZALÁNTÓL A KÉT SZOMSZÉDVÁRIG.¹

(Vörösmarty művészi fejlődéséhez.)

Vörösmartynak körülbelül tíz évre terjedő éposz-írói pályája a *Zalán futásával* kezdődik s a *Két szomszédvárral* ér véget. Nevét az első emelte a hír szárnyára s az utolsó-tól nyerte legteljesebb és leghervadatlanabb babérját.

Zaibanban, a fiatalság hevével, ki akarta fejezni lelkének egész ideális tartalmát: költői álmódoszásait, szívbeli sóvárgását és hazafiúi bánatát. Jelszót írni a nemzeti törekvések táblájára s emléksorokat titkolt szerelme sírkövére. Munkás képzelete s hevült érzése tiszta és gazdag forrásainak érezte mindegyik motívumát s ép

¹ Megjelent a *Budapesti Napló* 1896. évf. 128. sz.-ban.

oly kevéssé volt ereje egyiket vagy mindnyáját alárendelni valamely tisztán költői eszmének, mint a szó igazi értelmében összeolvasztani. Így esik az eposz kétfelé: egy külön szerelmi történetre, mely bájos elégiák és daloknak szinte lírai közvetlenségű szövedéke, s egy^r hadjárat rajzára, melynek elbeszélése fenséges hősi ódák sorában folyik. Mintha az egész inkább líra lenne, mint eposz: olvasás közben inkább magunk előtt látjuk s közelebb érezzük magunkhoz Vörösmartyt, mint Árpádot vagy Etét. Az újabban divatba jött lírai eposz ez, a szigorúbb tárgyi költészetből való kiválásnak legelső fokán.

A költő mintegy álmoképnek mondja az egészet híres előhangjában, mely épen oly mély és tiszta kifejezése a nemzeti hangulatnak a reformkor hajnalhasadása előtt, mint küzdelmei közt utóbb a *Szózat* vagy az új alkotmányos időnek a *Széchenyi-óda*. Álomnak, mely érzéseinket képekben játszátja előttünk s régi és új, könyvekből és életből szerzett benyomásainkat összevegyíti. Az egész eposzban valósággal sok van az álom szaggatottságából, összefüggetlenségéből, sok van elmosódó voltából és határozatlanságából. Mi magunk is, a mint tarka álmainkból az ébredésünk után, nem egymásból fejlődő jeleneteknek, nem okszerűen összetartozó s egységgé alakuló eseményeknek sorát, hanem csak egyes, szívreható hangoknak, ragyogó, vagy finom színezetű képeknek emlékét őrizzük meg. Ha *Zalán* hatásáról intéznek hozzánk kérdést, a részletekkel kezdjük és végezzük feletünket. Árpádról és Zalánról alig emlékezünk meg; csak Ete és Hajna, Anti páter és felesége, Laborczán és Csorna tűnnek föl emlékezetünkben.

És a kor élete, melyet fest, élet-e igazán, annak, bár széles ecsettel festett, de határozott, jellemző és eleven

vonásaival? Igaz, a történeti kutatás, melyet használnia kellene, kezdetleges, a feljegyzések és emlékek fogyatékosak és homályosak, a nyelvahagyomány és rege szálai vékonyak. E vékony szálok nem lesznek a költemény szervezetének véreivé, melyeket a költő ereje az egésznek éltető elemével töltene meg. A hún világ feltámadt és él előttünk Aranynek genialis analógiája által, melylyel a magyar pusztá mai életét átvitte Etele korára. Vörösmarty csak egy álmodott mithoszt kever álmodott hőseinek álmodott harczaiba. Egy vidékre visz, mélyen kopár és zordon bérczek vonulnak el végek érhetetlen sorokkal; fejkön villámoktól terhesen vagy a napsugarak olvatag fényében, köd- és felhőalakok, melyekben haragos isteneket és szerelmes tündéreket kell megismernünk; lábuknál bájos oázok, itt rózsaligetek a szerelmeseknek, ott szomorúfüzek sírjaik fölött. Mennyi elragadó hely, mennyi hatalmas kép, de minden összefoglaltság, a valószínű minden jellemző vonása nélkül! Nincs egyetlen pont, a honnan az egésznek közös benyomásáról számot adhatnánk magunknak. A valószínűnek, bár csak az eposz ideális valószínűségének, benyomása távol marad. Jelleme, egész varázsa Böcklin fantasztikus tájképeire emlékeztet: ilyen ég és föld, ilyen bánatban gyászoló és ilyen ábrándban tündöklő természeti kép nincsen csillagzatunkon; de a képzeletnek ilyen szárnyalása, a hangulatnak ilyen égő bensősége, a színeknek ilyen megragadó mélysége is csak kevés választott lélek és kéz alkotásán. Bizonyára vannak rendkívüli szépségei Vörösmarty első eposzának, melyek azonban az egészből kiszakítva s szemelvényekül egy kis anthológiába szerkesztve össze, többet nyernének, mint vesztenének. Kívül esik ezúttal feladatunkon: külön foglalkoznunk e szépségekkel.

Inkább alapfogyatkozásaira utaltunk, egy, még kiforratlan nagy költői tehetség első, áradó megnyilatkozásának természetes fogyatkozásaira, — hogy utolsó eposzában, a *Két szomszédvárban*, ne csak költői szerencsét lássunk, hanem költői megértést, költői megizmosodást, költői fejlődés bizonyosságait.

A különböző benyomások, a lelki életnek különféle mozzanatai által határozott határozatlanság szétfoszlik, mint a köd, s összhangos ábrázolásban egységes kép tűnik föl előttünk. Vörösmarty előtt már tisztán költői czél lebeg s határozott költői eszme inspirálja őt. Nem ezer és ezer verssort írt, itt búsongva, ott lelkesítve, most szerelmi ellágyulásban, majd harczi tűzben; hanem egyetlen költeményt alkot, melynek megrázó véghatása természetesen fejlik mindazokból az érzésekből, melyeket lelkünkben, elbeszélése folyamán felhullámoztatott. A nélkül, hogy képzelete veszítene gazdagságából, ragyogásából és nemes bensőségéből: az érzések és képzetek, melyek benne rajzanak, önkénytelenül meghódolnak költői eszméje uralmának, készen és szabadon szolgálják s e szerint rendezkednek, sorakoznak és érvényesülnek. A népnek költői hagyományai, melyeket tanulmányozott, nemcsak külső fejlődésüknek mesés alakzataiban hatnak már rá, hanem gyökérszálaikkal elvezetik a földhöz, melyből származtak s hosszú életüknek, csodás fejlődésüknek erejét nyerték: a természet, az élet, az emberi szív valódiságához. Megérti valamennyi műzsának közös titkát: az eszményítésben jellemezni a valót s a jellemzően valóban keresni meg az eszményit. Megérti és hasznára fordítja. E haladásban együtt fejlik ki jellemző és szerkesztő tehetsége, a jellemeknek valószínűbb s így egységesebb felfogásával a cselekvés össze-

foglaltsága és igazsága. E tekintetben a *Szép Ilonka* sa *Két szomszédvár*, mindegyik a harminczas évek elejéről, Vörösmartynak egész tárgyi költészetében legfelül áll.

Belső világa gazdag érzelmességéből, mely nyelv-géniusának káprázatos hatalmával első fellépésekor elragadta nemzetét, a tíz éves fejlődés alatt semmi sem ment veszendőbe. Lantjának egyetlen húrja sem szakadt el, csak összhangosabb zengetésöket találta meg, a költői feltalálásnak és kidolgozásnak azt a harmóniáját, a melytől a hatás egysége, teljessége és mélysége függ. Mint egykor az Árpád harczeitől szóló énekekben, úgy Sámson Tihamér zordon történetében is megtalálhatjuk Vörösmarty költői egyéniségnek minden elemét, de nem külön, hanem összeolvadva, nem bontva, hanem támogatva a költői egységet.

Az *elégia* a lírának a tragikai hangja, itt is fülünkbe zeng; de hatalmasabban, a tárgyi világ valódi tragikai felfogásában, az emberi lélek legmélyebb feljajdulásának változatául. A *nemzeti érzés* fellobogó lángja is özemünkbe csillan: gyászol a belső villongások, pártharczok és vérengzések jelenetein s jól esik neki, ha a külső ellenen nyert dicsőségnek, a morvamezei diadalnak, egy sugarát vetheti a sivár képek köré. Ismét hatalmas tárgyi ábrázolásban a magyar hazafias költészetnek ősi indítéka, mely Tinódi óta máig oly sok változatban jelenik meg. Mellékesen egyenes kifejezést is ad neki a *Két szomszédvárban* Vörösmarty, midőn a Sámsonok és Kaldorok ősi gyűlölködését festi, mely békében ártalmát, gyanúját forralta s fékét vesztve tört ki

ha kivált a csendtelen ország
Népfogyató harcát maga ellen vitte, — siralmas
Megszakadás lévén örök átkú sorsa magyarnak!

Lelkesedése is él és nyilatkozik benne a hősi iránt, egy pillantással a magyar vitézség diadalára, melyet a «bécsi Rudolfnak» szerzett a «dühös Ottokár» ellen; véges-végig pedig az önfeledt szenvedély erejének, elszántságának, halálmegvetésnek művészi vonásaiban, egy szóval igazán tárgyiasulva. Első, boldogtalan *szerelméről*, ez eposz írása előtt körülbelül öt évvel, 1827-ben tesz utoljára említést Zádor előtt. De csak izgalma, reménye, vágya aludt ki szívében; emléke folyton, most is inspirálja. Egyenes kifejezést is keres még a *Szépiákban*; de az eposz alaki hagyományainak megfelelő módon, mintegy csak élőhangú. Nem töri szét többé hevével a tiszta epikai formát; de ama bájos nőalakok között, melyek mind Perczel Etelkának eszményítő képei, egy sincs nemesebb és meghatóbb, mint Enikő. A finom és gyöngéd vonások, melyekkel képét a negyedik énekben megfesti, nem «az ifjúság tündérlő keheméivel» múló, hanem «a legszebb lélek által maradó báját» emelve ki: mind a múlton megrengő szív édes meghatottságát tolmácsolják.

Íme az ifjú Vörösmarty érzés világának legjellemzőbb mozzanatai, a férfinak legkiválóbb alkotásában. De nem rohamos, összevegyületlen áradatban, mint tíz évvel azelőtt, hanem mint egy uralkodó érzésnek egybeolvadó elemei. Ez pedig azóta kifejlett *művészi érzése*. Szándékosan éltünk e szóval, mert a mit ki akarunk vele fejezni, legalább is annyira érzés, mint a mennyire tudás. A költői eszmének hódítása testi-lelki valónkon, mely megdobogtatja szívünket, elfoglalja gondolatainkat és megeleveníti képzelődésünket. Többi érzéseink, a műalkotás folyama alatt, mind alája rendelik magukat, az ő irányában keresnek érvényesülést, az ő céljait szolgálják s az ő módján törekszenek kifejezni magukat. Így lesz uralkodóvá

Vörösmartyn, mikor a *Két szomszédvár* megfogamzik képzeletében, ez a már kifejtett művészi érzés, nem elnyomva, hanem magába véve föl mind a többit. Egy tragikai eszmének minél tökéletesebb, minél egységesebb, minél jellemzőbb, minél elevenebb kifejezésére használja föl érzés világának szubjektív vonatkozású elemeit. De mind ott van; valamennyinek látjuk nyomát, hatását költeményében: a kép, a melyet alkot, ezektől kapja hangulatának erejét, színei ezektől nyerik mélységüket. *Nagy érzések nélkül nincs nagy epikus; de e nagy érzéseknek művészi jegyelme nélkül sincs.*

ARANY NEMZETI ÉRZÉSE EPIKÁJÁBAN.¹

Van-e, a ki nem találja természetesnek, hogy Arany ércz-alakja csöndesen és mélázva ül talapzatán, míg a magyar epika múzsájává eszményített Piroska koszorút fon neki, Toldi pedig, lábaihoz telepedve fegyverzetében, őrzi dicsőségét? El tudnók-e képzelni őt szónokolva, izgatva, riadót verve, harc tüzeiben égve?

Pedig az ő méla lelke és csöndes pályája, ha mélyebben tekintünk belejük, küzdőtér képét mutatja lelkünk előtt. Küzdelem terét, melyen évtizedeken keresztül keserű tusa folyt sorssal és emberekkel. A költő szívének vércseppjei borítják e teret. A nemzeti gyász minden fájdalma visszhangzik lelkében. Küzködik a végzettel, hogy adja vissza elvesztett hazáját, elvesztett reményeit, elvesztett gyermekét, elvesztett barátját. Még őt, dicsőségének nagy osztályosát is el kellett vesztenie. Nem tud

¹ Felolvastatott a pozsonyi Toldy-körben, 1887 nov. 13-án.

megnyugodni az örök törvényben, hogy a nagynak egyedül kell lennie, vagy ha jó csillaga egy rövid órára társat rendelt neki, el kell vesztenie és egyedül maradnia. Végre *eltemeti*, elsiratja az ezerekkel együtt, kikkel a dicső társahalált halt. Melléjük temeti lelke ifjúságát. Ege beboiul s a kétségbeesés és gúny villámai czikáznak rajta keresztül. Milyen küzdelem ez, melyben fárad és roskad, hevül és vérzik, harcban az ég és föld hatalmai ellen, a meghasonlás kísértetével vívódva, a rég elhullott hősök árnyékait toborozva új hadsereggé. Az eltört, szerte heverő fegyverek nem segítettek; de van még egy fegyver, a melyben jobb perczei derültén bízik s a melyet felragad: az eszme szava, az ige ereje. Harczol hát velők. Szellemi hadának élén a biztató zászlót akarja feltűzni magasra, a hova csak ő tud emelkedni, a hol mindenek meglássák. Az erőszak nem érhet oda fel: a lángész magaslata az. A pusztulásból eredő új életet hirdetni, a kétségbeesettek vigaszát a hadak útjában, Csabában, Isten csodájában, mely csak az ideig-óráig győztes erőszaknak csoda, a tűró és hívő igaz előtt pedig Isten igazságának teljességében való megnyilatkozása.

E sokat szenvedett, ez a mélyén folyvást zajló szív, ez a mindig érzései által ihletett képzelet epikai alkotásai-ban, főleg és kivált ezekben, hagyta ránk pályájának örök emlékeit. Olyan műnemben, melyet tárgyasnak nevez a széptan s abban különböztet meg, hogy a költő nem a maga belső világát fejezi ki benne, hanem a külsőt. Képzeletének kiegészítő, alakító, csoportosító, bonyolító, megvilágító munkájában: ennek alakjait és viszonyait. A lírikus Aranyt megszoktuk az üstökös uszályának nézni csak; a csillag tündöklő fényével az epikus ragyog szemünk előtt. Ha egy szobrász három ágú babért nyújtana

neki, alig habozhatna a felírásokra nézve: *Toldi, Buda halála, a balladák.*

Az epikust pedig egész más adományainál fogva szokták dicsérni. A képzelet gazdagsága, a jellemzés igazsága, a világ eleven festései, az előadás tiszta tárgyiassága: íme az epikus tehetség leggyakrabban emlegetett, érdemei és erényei. De mind e tehetségeken túl, mindezeknél mélyebben nem hiányozhatik még egy, elemibb és hatalmasabb, mely mind amazokat sugallja, vezeti, irányozza, s egyedül teszi képessé művészi alkotásra: a költői érzés. Az érzésnek rendkívüli fogékonysága. Ez ad életet alakjainak, igazságot meséinek, hatást előadásának. Nem mintha mindazon, a mit elbeszél, fest, felmutat, szükségkép magának keresztül kellett volna mennie; mindazt, a mit tolmácsol, önmagánakis úgy és mindenben éreznie. De ki kell fejlődve lennie fogékonyságának minden iránt, a mi emberi. Mi ez a fogékonyság? A fejlett és fejletlen, tudatos és tudattalan, kinyílt és szendergő érzések sokasága, teljessége. A lelki szervezetnek kiváló finomsága és mozgalmassága, mely gyakori és mély hullámlásban van, s a mely a megfelelő hatásra hullámlani képes és kész. Mindannak, a mi az emberi szívet meghatja, mozgásba hozza, elragadja: rezgésbe kell hoznia szívét; találnia itt valamit, a minél fogva megindítja. Az érzésvilág törvényeit magában tanulnia ki, a lelkesedés, szeretet, bánat és csalódások iskolájában, hogy a jellemek százféle változatai között bizton mutathassa torz vagy fenséges alakulásait; hogy személyeit ajakukon és tetteikben igazán és elevenen fejezhesse ki. A szem, mely élesen képes felfedezni az emberi érzések és tettek összeköttetését, kétségkívül első sorban lelkének kiváló fogékonysága által lát.

Arany, ki az érzésnek oly gazdag világát rajzolja, oly igaz és természetes hangját találja meg, oly biztos indítékaiban és oly következetes fejleményeiben: rendkívüli mértékben bír az epikusnak lírai adományával. Az általa festett életnek gazdag érzésvilága, ennek természetessége és igazsága: a magáénak felelt meg. Jobban mondva: ebből keletkezett. Érzékenysége valóban jellemző vonása szellemének. Minden, a mi érinti: emberek és viszonyok, képek és helyzetek, köz- és magánéletének eseményei: élénken és mélyen megrezegtetik lelkét, s a keserv vagy tréfa, humor vagy melancholia, enyelgés vagy maró kétely hangulatai közt hullámoztatják. Mély keserűségének érzelmi nyilatkozásai ép oly változatosak, a mily sok színben játszanak ama könnyebb felindulások, melyekbe szemlélődése és reflexiója ejti. Az ifjúkor szívvilága gazdagabb másnál; de az érzések oly köreiben, melyek a költészetben ritkábban vagy egyszínűbben jelennek meg. hasonlíthatatlan bő: a férfikornak és öregségnek mily .gazdag érzésvilágát tárták föl kisebb versei! A mint gyöngülő szemei elől enyésznek a külső világ színei és vonalai, belseje annál élesebb vonalakban, annál gazdagabb színekben nyilatkozik. Minden sora visszavezet egy nagy lélek világához, de a leggazdagabb sugártörésben. A *Tölgyek alatt*, a *Pesti liget*, az *Epilógus* s az 1877-diki margitszigeti gazdag aratás az őszi virágoknak oly üde, dús, színes bokrétája, melyhez e rémben alig hasonlíthatunk valamit. A régi fogékonyság ez, melyben új érzések fogannak, nem kevésbbé mélyen és gazdagon, mint egykor; a régi költészet, «*csak hangköre más*».

Az érzés e rendkívüli fogékonyságával egyesül nála szemérme. Valami sajtáságos tartózkodás világ elé vinni magát. A szerénységnek és büszkeségnek az a keveréke,

melyet férfiúi léleknek nevezünk. Az ifjúnak jól áll a lelkes kitörés, jól áll a búsongó panasz is; a férfi rejtegeti a pillanatnyi fölindulásokat, szilárd lelkének megrezzenéseit. Mintegy fölöttük állónak képzele magát s boszús, ha nem tudja elhallgatni; a gúnynak, iróniának, humornak költői álarczát ölti magára. Aranynek e férfias szemérméből foly szerelmi költészetének eltűnése, s az *Őszikék*, az a gazdag kincs, melyet aggkora meghatottságainak, ellágyulásainak emlékeiből gyűjtve és fiókjában rejtegetve, hagyott reánk örökségül. A rejtett érzés nehezen fogy, lassabban enyhül. Maga is el-eltűnődik: *«mért sebeit rejtegetni: szégyen-e a fájdalom h* Keserűen panaszolja egy csonka és rejtegetett versében *mz örök belső vérzést»*; de nem tehet másképp. Ez a sajátsága is az epikust szolgálta és gazdagította. Az érzés szemérme: az érzések magába zárása. A mi meghatja, a mit érez: magába zárja; keletkezésében, fejlődésében, árnyéklataiban megfigyeli; hullámozásában kiismeri. Csak ritkán foglalja a maga lelkét kifejező énekekbe; gyűjti és ápolja, rejtegeti és halmozza, hogy annak idején egy-egy epikai alkotásában, változtatva és alakítva, de az igazságnak lehető erejével tárgyiasíthassa. Érzésvilágának ez elzárt elemei, vonásai, töredékei lassanként a világ képétől sokasodnak, rendezkednek, módosulnak és jelennek meg. Küzdelmeiről hallgat ajaka, míg elzárt keble teljes tartalmát az emberiség küzdelmeinek megható képébe olvasztja. A levert nemzet énekesétől dalt kíván az erőszakos hatalom: keserű fölindulása a *Walesi bárdokban* keres kifejezést. Atyai szívének szeretetével, melylyel elhalt leányát vette körül, emlékezésének egész fájó hevével, melynek lírai kifejezése 1866-ban töredékben maradt; Toldi boldogtalan Piroskáját árasztja el.

Hogy érzékenysége által gyűjtött, szemérme által elzárt érzései ilyen módon tárgyiasulhatnak, így sugallják epikáját, még egy tulajdonsággal kell bírniok: a mélységgel, s ebben az állandósággal. A benyomásoknak valóban érzésekké kell lenniök s mélyen hatniok, hogy zártságukban el ne foszoljanak. Arany a legmélyebb érzésű ember és költő volt. A nagy sebek, melyeket élete küzdőterén kapott, oly mélyre hatottak szívében, hogy egyiktől sem tudott kigyógyulni. Mindegyik halálos volt: az egyik, mely a hazafit érte, megölte ifjúságát; a másik, mely az atyát sújtotta, megölte nyugalmát és reményeit. Minden viszonya: tisztelete, szeretete, barátsága örök. A szeszélyes és nehéz természetű Petőfinek talán csak ő az egyetlen barátja, kivel való viszonyát felhő sohasem árnyékolta be. Arany viszonyait csak a sír szakítja meg; sőt még az sem. Petőfi, Juliska élnek neki; amannak mintha végig kezét szorítaná, elköltözött gyermekét mintha végig fájó szívében pihentetné.

De az epikus: a sajátlag nemzeti költő, a nemzet komoly énekese. A nemzeti eszme az, melyből ihletét meríti, a nemzeti erő és nagyság, mely eltölti lelkét, a nemzeti jellem, melyet kifejez, a nemzeti érzés, mely hat benne s a melyre hivatkozik. Költészetének a nemzeti jellege, valójának legerősebb, legszorosabb összeköttetését illeti nemzetével. Ennek nemcsak múltó törekvéseivel, pillanatnyi eszme- és érzésáramlataival, hanem egész mivoltával, múltjával, jelenével, érzésének és gondolkodásának állandó és jellemző sajátosságával. Aranyt kiváló mértékben ez az egész, teljes, örök magyarsága teszi nagygyá. Petőfi szenvedélyes, lángoló, lázas magyarsága a forradalmi kor magyarjának bizonyára legelragadóbb költői megtestesülése; de nem ez a teljes, örök magyarság.

A magyar géniusz mindannak színével, a mi benne mély és állandó, egy és örök, Aranyt ajándékozta meg legteljesebben. Kell-e fejtegetnünk, hogy a legmagyarabb lelkű költőnknek érzékeny, zárkózott és mély érzésű szíve mennyire együtt dobogott nemzetével? Mennyire együtt örült és sírt, remélt és gyászolt, remegett és áldozott, élt és halt vele! Mennyire egy volt vele, mennyire neki köszönte ihletét és neki áldozta lángszellemét!

Az első nagy vihar, mely Arany lelkén átrohant s teljesen felforgatta azt: a hazafi fájdalom volt, a forradalom bukásán. Ez a csapás osztja mintegy két felé egész lelki életét s egész költészetét. Tiszta szemmel, derült arczczal, ragyogó tekintettel kereste előbb eszményeit. A költeményben, melyet első helyre tett versei között (*Télben*), így köszönti múzsáját:

Deríts szép álmokat, örökzöld tavaszról,
Oh költészet, nekem!

Múzsája meghallgatta: örökzöld tavasz volt az, a mit szemei elé varázsolt s a mely az ő ifjú szemeinek tükre által halhatatlan képekké szövődött. Tavasz, melyben a méh zümmögi gyöngéd románczát, az ifjú Toldi vívja első párbaját, Szécsi Mária és Vesselényi szíve szerelemre dobban, Bózsa királyfi és Tündér Ibolya tréfás és komoly csodadolgai megesnek; tavasz még az is, melyben a vén Toldi utoljára emeli fel a nemzeti czímer becsületeért buzogányát: az agg szív végső lelkesedésének új tavasza. Az érzés ifjúfrissesége, a felfogás tiszta derűje, az enyelgő tréfa és gyöngéd megindulás enyhe sugarai, az életnek egészséges és vonzó színei s éles és nyugodt körvonalai, az egyszerre szív naivitásának s a fényes szellem művészetének bájos harmóniája. Az enyhe tavaszi levegő

meleg és tökéletes tisztasága az alföldi síkon. Ebben a légkörben tekintgetett szét; «nézte, mi szép van égen, földön».

Az ágyúk füstje borítja be elsőben e nyílt és derűs eget, a honfiúi aggodalom köde szállja meg e verőfényes mezőket, kardok csattogása, puskaropogás, paripák dobogása dúlja föl e tiszta harmóniát. A költőnek csendes, tiszta, derűit világa oda van: szíve együtt dobog a hazáéval s ez lázban lüktet. Ismeretlen érzések támadják meg: hevesek, izgatók, emésztők, minőkhöz lelki szervezete nincs szokva; felforgatják egész valóját s átalakítják látóhatárát. A harmóniás lélek fenekéig felzaklatva sóhajtja az *Álom-valóban*.

A kétségbeesés az én reménységem!

A nyugodt és tiszta szemek tűzben égve s mégis homályba borulva esdenék a *Válság idején*:

Óh ha most valaki egy sugárkát adna!
Bár a látás után szívem megszakadna . . .

Az életnek kedves valóságosságában és egyszerű elevenségében elfogódott lélek előtt megjelennek az első árnyak, kiket élete végéig, balladáiban és lilájában, oly sokak követtenek. Ez első árnyak a rodostói temető felkelt halottjai, kik eljönnek unokáikat harcra buzdítani. Közelpenek feléje a pusztá rémei is; de ezektől még megmenekszik, a rólok szóló dal félben maradt.

A katasztrófa végkép beborítja lelkét. A lantot is le akarja tenni, mert:

Oda vagy, érzem, oda vagy
Oh lelkem ifjúsága!

Reménye nincs. Alélt hattyú gyanánt várja magára a halált. A régi Arany valóban oda van; de hazafi fajdal-

mából új költő születik. Az idill műzsája, ki eddig vezette, elszáll mellőle s gyászos testvérére, a tragikai múzsa kezére bizza kedveltjét. Itt válik el pályájának két fele: a vidám és a naiv, — a bús és szenvedélyes. A mi egyikből a másikba átjátszik: amott a jövő sejtelme, itt a múlt utórezgése.

Arany elsőben csak azért látszik visszanyerni munkakedvét, hogy a képzelet vakmerő játéka, a kétely lázának és csüggettségének izgalmai, a gúnynak önkínzó torzítása által minél mélyebben merüljön szent fájdalomába. A harmóniát, az élet zagyva képeinek egy-egy tiszta, emelkedett és vigasztaló eszme alá foglalását, mely korábban keresetlen és önkéntelen fakadt lelkéből, sötét perceiben nem is keresi, mert nem is hiszi többé. Kétségbeesése nemcsak felsíró kitöréseiben keres utat magának; de gyötrelmes, kaczagó ironia leplebe borítja be szemei előtt a világot, a nagyságnak és szerencsétlenségnek világát. íme a *Furkó Tamás* furcsa töredéke és terve, mely a forradalmi szájhősöket akarta gúnyolni; maga írja, hogy «sírnia kellett s abbahagyta». íme a *Nagyidai czigányok*, a forradalom e torz eposzának keletkezése, a mint ő magyarázza:

Oly küzdelemre, mely világ-csoda,
Kétségbesett kacaj lón Nagy-Ida.

Ép annyira líra, mint eposz. Kikaczagta és kizokogta magát benne; de nyugalmát, egyensúlyát nem kapta vissza. Új tervek vonzották; de csak rövid ideig tudták lekötni. A képzelet alakjait minduntalan szétriogetták az emlékezés rémképei. Újakhoz meg újakhoz tért; mind gyöngék voltak. Ez időből való sok elkezdett töredéke: «a sok kerített óriás fenék». Lírai sóhajokban

kellott széttördelnie fájó lelkét. Egy későbbi kis töredékében énekl:

.... Romba dőlt oltáridon, hazám,
A honfi legszentebb könnyével áldozám,
Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom,
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon!

A sebe nem szűnik meg fájni soha, de idő múltán legalább kevésbé égő. Az ég boltja nem derül ki többé teljesen soha; látásai és sejtelmei nem hagyják el; fölzaklatott érzései az emberi szenvedélyek vészes hánykódásához, a pusztulás képeihez vezetik. A költészet egyik tragikai műformájához tér: a balladához. Ennek lesz mesterévé. A félhomály, melybe cselekvényei burkolva vannak, az ő lelkének hangulata; a szenvedélyek szűk szavú nyilatkozásai az ő érzéseinek természete, s e nyormott kornak fél-szavakkal, célzásokkal sejtető kénytelensége. Egészen magából indul e műformának. Mikoelső balladáját írja, saját nyilatkozata szerint, nem látott egyet is az északi balladákból. 1853, 54, 55 és 56: balladásévei. A végzettel és szenvedélyeinkkel való vészes küzdelmeink képsorozata: mind visszautalok arra a tragikai hangulatra, mely Arany szívét a mi nemzeti tragédiánk lezajlása után elfoglalta. Rejtettebb vagy egyenesebb vonatkozásoknak sincs híján. *V.* Látóban a nemzeti visszahatás és idegen erőszak, *Török Bálintban* a hazaszeretet rabja, *Both bajnok özvegyében* az üldözés és nyomor, mint az erkölcsi nagyság bölcseje, *A walesi bárdokb&n* az erőszak tehetetlensége a szellemmel szemben, a háromszor kezdett *Szondi két apródjában* a honfiúi feláldozás fenséges példája áll megrázó képben előttünk. Mindenütt a kérlelhetetlen nemezis.

Az apródok éneke már 1856-ból való. A költő az erő-

szakon, a balsors és ármány erőszakán túl megcsillant ja benne a reményt, az eszme diadalában. Képzeteiben a múlt a jelenhez kapcsolódik, eszméi összeköttetésbe jutnak vele, alakjába átjátszik ennek képe a nélkül, hogy meghamisítaná amazt. A nagy epikusok e tulajdonsága kiváló mértékben megvan Aranynál. A nemzeti életet egészében fogja fel. A múltat nem a jelen által meghamisítva, hanem a nemzeti tulajdonságok, erények és tévedések által, benső kapcsolatban látva ennek mozgalmival. Abban a nemzet életének, törekvéseinek, küzdelmeinek oly jelenségeit látja, melyek az egymást űző századok folyamán új alakban ismétlődvn, a költő által felidézett emlékek tanulságul jelenik meg. Így jelenik meg Zrínyinél a keresztyén és nemzeti eszme új összeolvadása; így Vörösmartynál, ki a haza megszerzésének képeivel inti kötelességére nemzetét, hogy védje és tartsa meg a hazát.

Arany is, mikor nagyobb epikai alkotásokra gondolt, érezte is, tudta is ezt: tudta, hogy az eposz nem múlhatta korát oly korban, melyet a nemzeti gondolat tölt el. A költészet legnemzetibb ága ez. Nem múlhatta korát nálunk, kik csüggedtségbe merülve tengettünk. Nem kellett-e megszólalnia az eposz múzsájának, mely a képzetet az emberfölötti határáig ragadja s az emberi erő csodás hatalmának képeivel, eszméi győzelmeinek festéseivel hatja meg. A költészetnek szüksége van ezekre a tárgyakra s az emberiségnek, a nemzeteknek szükségük van erre a költészetre. A megpróbáltatások napjaiban visszaálmodjuk boldog gyermekkorunkat s megvigasztalódunk édes emlékeinél. A nemzetek is a csapások súlya alatt fogékonyakká lesznek gyermek-emlékeik iránt. Megemlékeznek mondáikról s szívükbe fogadják

regéiket hős eleikről, régi dicsőségükről, az istenek segítségéről, a dereknek és igaznak győzedelméről.

Az ellazult kornak, melynek szívét álom öldöste, Vörösmarty támasztotta föl az éji homályban a régi dicsőséget. Ki támasztja föl a forradalom utáni szomorú évek csüggedt magyarjának? Arany lelkének nagy álmaiba szövődni kezdett a regés hajdan képe. Már egyszer szólott *korához* a múlt emlékeivel. Toldiban a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal és szabadság első mámorát élvezi. íme nemzetének képe a negyvenes években: anyagi és szellemi erejét összeszedve ifjúnak érezte magát ez is s a népek versenytereié sietett. De hol a kép, mely a tragikus küzdelem sebeiben sínylő s bilincsbe vert nemzet szívébe a fölemelkedésnek, vigasznak, hitnek egy drága sugarát lopja?

A harc, melynek dicsőségét sirattuk és gyászát nyög-tük, történetünknek úgyszólván egész folyamán átvezet, msssze, messze, egész ősmundáink homályába. Ezeknek legnagyobb hőse, Etele diadalmasan küzd meg nyugot hatalmaival. De utóbb elbukik ő is. Népét a feltámadt germán hadak egy szörnyű csatában ölik le és szélesztik el. A székelyek, e maroknyi magyar faj, Erdély bércei közt húzódik meg. De utóbb Csaba unokája, Árpád megjő s visszafoglalja örökét. A világnak, egész világunknak pusztulása volt az is, a mit megértünk, mint Krimhilda csatája. A szent romokon kívül semmink sem maradt. Rabok lettünk és elszéledtünk. De nem jönnek-e, biztatva felénk, mintegy a hadak írtján, nagy őseink dicső árnyékai? Nem él-e a magyarok Istene? A szegény székely századokig várta a szabadítót s utol-jára is megérkezett az.

E nemzeti gondolat, ősmundáink e sugárfénye vezette Arany lelkét, a kétség és hit hányatásai között, annak érzetére, hogy a költőnek, a nemzet papjának, meg kell gyújtania a feldúlt oltár lángját. A húnmondák-ból egy nagy eposz tervét szötte, melyből csak a *Buda halála* jelent meg 1864-ben. A mű tragikai hangon végződik. A testvéri harcz, hirtelen fellobbanás, a sors és saját elbizottsága által fenyegetett nagyság képe. A mint Etele előttünk áll, megölt testvére holttesténél: körülötte ármányos cselszövők, a lég visszhangzik egy boldogtalan asszony átkaitól, fölötte a haragvó Isten fellegei. Érezzük a pusztulás szelét, mely mindent el fog söpörni. A költői hatás mély; de a kiengesztelődésnek egyetlen sugara nélkül.

Hátrahagyott munkáiból ismerjük meg kompozícióját. 1853-ban csak Csaba eposzát tervezi. 1855-ben már a trilógiából dolgoz ki részeket. Ekkor írja Tompához, hogy «a hún regéből egy magyar Sahnámét kell dolgozni». 1881-ben összevonva kísérli meg a második és harmadik részt. E töredékek szépségeire nem kell utalnom. Csak az legyen kiemelve, hogy általok világossá lesz Arany lelki világa, mikor eposzának terve megfogant, világossá lesz csonkán maradt kompozíciója, egész célzata, gondolatmenete. A Csaba-mondában foglalt vigasztaló motívum volt a mit belőle kifejetni kívánt. A szorongatott és megváltott székelység, a melyen lelke borongott. A hadak útjának fénye, a hová szeméit vetette. Sejtelmekkel, látásokkal tele szelleme az ősi naiv néphit képzelgései-be olvad. Együtt látja szent László megelevenült ércszobrát, mely századok múlva magyarjainak megmentésére támad, s az elesett hún vitézek árnyékait, kik az égbolton maradékaik védelmére siet-

nek. *Szent László* legendája együtt készül *Csaba* első tervével 1853-ban; a motívumok rokonsága szembetűnő: az ős-mithosz átjátszik a keresztyén legendába, a pogány hőskor a lovag-világba. Mind a kettő pedig a jelenbe. Nemzetének küzdelme, mely csak nemrég szemei előtt folyt le, világ csodája volt; ki ismerte az erőt, mely nyilatkozott benne? Isten csodája lenne-e, ha a hősök lelke még egyszer föltámadna és diadalra vezetné?

A nagy mű töredékben maradt. Jellemző, hogy elkészült *a Buda halálával*, e tragikai koncepczióval, mely megoldatlan komor disszonancián végződik. A többiekből is csak a tragikai hangú énekekkel: a vészes jóslatokkal, melyek Etelének adatnak, az ellene szőtt ármányok rajzával, azután meggyilkoltatásával és elsír at ás ával, Mi költ királyné panaszával, melynél a naiv és tragikus soha művésziiben összeolvasztva nem volt s mely Arany egész költészetének kétségkívül legfényesebb lapjai közé tartozik. A többinek csak tervvázlatát bírjuk s ennek egy részletében a balladává tömörült *Tetemre hívás* motívumát. A trilógia utolsó énekei *Csaba* biztató hagyása s a hadak útja lettek volna. De annak ígéi mindörökre némák maradtak, ennek fénye mindörökre szétfoszlott.

A nagy költő vigasztalódva szállhatott sírjába. Abban a tudatban, hogy hit, jog és erő visszaszerezte nemzetének igazait. De nem fejezték be küzdelmeit: a magyar szellem harczát megerősödése ért, teljes kifejlődéseért. Oh mikép víhatnók e harczot, mikép remélhetnénk diadalt, hogy megszerezzük a magyar szívnek és magyar szónak mind a földet, melyet őseink vére a magyar hatalomnak szerzett meg, — mikép hihetnénk győzelmünkben mi, kicsiny unokák a hadak írtjának legendája nélkül; ha támogatni bennünket a magyar égen

ott nem ragyognának, segítve törekvéseinket s leverve elleneinket és a közönyös báméskodókat, csillagkoszorusan a magyar szellem elhullott hősei, élükön ő, a nagy, a halhatatlan!

MIKOLT, ARANY CSABA-TÖREDÉKÉBEN.¹

Arany Jánosnak egy kevésbé ismert s behatóbb figyelemben és méltánylatban nem részesült töredékéről szólok. Az ő gazdag költői kincsházának egy gyémántdarabjáról, melyet már kiköszörült, de befoglalatlanul s beillesztetlenül hagyott. Tudjuk, hova szánta; de a nagy kompozíció gyémánt külön, magára maradt. Azonban fénye oly erős, tüze oly mély, mindenek fölött pedig színjátéka olyan új és szokatlan varázsú, hogy benyomásához hasonlóra a költészetnek legváltozatosabb, leggazdagabb kincstáraiban is alig emlékezem. Az éneknek épen ez a sajátos jelleme az, mely a *Hátrahagyott Iratok* megjelenése óta számtalanszor vonzott vissza hozzá. Sokszor olvastam át, de egyszer sem oly mély fölindulás nélkül, melyet csak akkor érzünk, mikor egy új gondolat eredeti hangulatát egy nagy költő művészete tolmácsolja; mikor abba a magasságba ragad bennünket, mely szárnyalásának legfelső határául kiméretett.

Hún eposzának tervével Arany, tudvalevőleg életének egész második felében, harmincz évnél tovább foglalkozott: 1850-től haláláig. Kétségtelenül a forradalom utáni szomorú viszonyok hatása volt az, a mely a kor két epikusát — Vörösmarty már húsz éve búcsút vett

¹ Megjelent a *Budapesti Szemle* 78-kötetében, 65-75. l.

az eposztól — ősmondáinkhoz vezették: a beteg Garayt a hét vezér regéihez. Aranyt pedig a hún mondákhoz, melyek a magyar faj isteni védelmének és föltámadásának képeiül jelentek meg lelke előtt. Nemzete halálos sebben, letiporva és reménytelenül vonaglott. Hamvadó hitét és ernyedő erejét mivel táplálhatta volna jobban és méltóbban a költő, mint a nemzeti lélek ezer éves álmainak s ezekben ezer éves hitének költői hangoztatásával, hogy, ha hívek maradunk, őseink szelleme folytatja értünk a küzdelmet, s ha összeszedjük magunkat, a magyarok Istene visszavezet az ígért földjére. A hún mondák közül Arany képzelete eleinte csak azokkal foglalkozott, melyek e gondolattal szorosabb kapcsolatban vannak: Csaba mondáival, a ki Krimhilda világcsatája után honavesztetten futott népével, s míg az elesettek árnyékaival a levegőben folytatták a germánok és hunok örök harczát, fiait megeskette, hogy visszafoglalják az elvesztett hazát, a mit késő unokája, Árpád, be is váltott. Nem tudom, hogy még a *Buda halálának* tragikai gondolata is, az erőben és sikerben való elbizakodás nemezise, nem fűződik-e, talán öntudatlanul, egy fekete szállal a forradalom emlékéhez? Annyi bizonyosnak látszik előttem, hogy a hún regék képeinek sora Arany lelkében Világos képével indult meg, s bizonyos tipologikus kapcsolatban maradván a közelmúlt és jelen viszonyaival, mikor a költő, a nemzeti lélekből a nemzeti lélekhez biztató szóltában, koncepcziójának végfej le menyéül Árpádra és a honfoglalókra mutatott: újonnan való nemzeti föltámadásunk képével zárult be.

A hún eposzt folyton tervezte s kidolgozásához, hosszabb-rövidebb időközökben, négyszer fogott hozzá. Először, *Csaba* címen, 1852-ben vagy 58-ban s «ez időből

valók a legi égibb maradványok, melyek alexandrinekben és még egészen az első *Toldi* népies hangján vannak írva»); mindössze egy ének s még kettőből töredékek. Ezeket félre téve, Arany az egészet újra kezdte dolgozni 1855-ben, még pedig nibelungi versekben. Ekkor már trilógiát tervezett, *Etele és Buda, Bika és Ildikó s Csaba királyfi* címekkel. Elkészült az első részből másfél, az utolsóból negyedfél ének s a gyönyörű *Előhang*. Ez az előhang, melyet kisebb verseinek 1867-iki gyűjteményébe is fölvelt, nem nibelungi sorokban, hanem alexandrinekben zeng, még pedig a magyar tizenkettesnek már ama choriambikus lejtésű fejlesztésében, mely utóbb Aranynak legkedvesebb és legművészibb rithmusává lett. Egészen az ötvenes években följegyzett tervvázlat alapján, de a kidolgozott részek mellőzésével, 1862 elején harmadszor vette elő a költő a munkát. Újra az alexandrinekhez tért vissza s a *Buda halálának* nevezett első részt körülbelül egy év alatt befejezván, az akadémia Nádasdy-pályázatának koszorújával közre is bocsátotta. De- a munka innen kezdve, majdnem húsz évig pihent. Halála előtt egy esztendővel, 1881-ben látott a folytatásához, *Csaba királyfiban* úgy látszik, össze kívánván foglalni a korábban két részre osztott anyagot. Elkészült összesen két énekkel s a hún királyfi képe örökre elszállott szemei elől.

A töredék, melyről szólni akarok, az ötvenes évek közepéről, a nibelungi strófás második dolgozásból való, melynek pontos beosztása és részletes tervvázlata is megmaradt. Az előzményekből elég a következőket idéznem. Etele, ki kedves nejének, Bikának halála óta öt évig szerelmet nem ismert, új nászt ünnepel egy szép királyi szüzzel, Mikolttal. Jó kedvében még régi feleségé-

nek, a Rika miatt elüszött Ildikónak is megbocsát s meghívja lakodalmára. «Az el is jó, de titkos boszúval szívében, s fiát a trónon szeretné látni, mit már bizonyosnak vélt vala s mitől Csaba most megfosztotta. Atilla kegyétől távolabb érzi magát, mint valaha. Mikolta a kedves nő, Csaba a kedves fiú. Nem tűrheti boszúját. Vele a ködsüveg, mely látatlanná teszi. Azt tevén fejére, látatlanul bemegy a hálóterembe és megöli Atillát, — így a gyanú fiatal vetélytársán lesz.» Ez a *Csaba királyfi* első énekének tartalma, a költő kivonatában; s az itt elmondottakhoz kapcsolódik *A menyasszony ébredése* című második ének.

A szörnyű tette fölérez Mikolt s a gyilkosságot észre-
 vevén, sikoltozásával fölveri az őrséget, a szolga népet,
 a főket. A rémhírt ég és föld meghallja. A riadás elhat a
 főemberekhez s Zoárd, Bulcsú, a táltos és a kádár fák-
 lyákkal a palotába sietnek. Döbbenve állnak meg az ajtó-
 ban: a király vérében fekszik az ágyon: csak ember volt
 tehát! A megdöbbenésnek ez az egyszerű és természetes
 kitörése újra, mintegy nagyító lencse mögé idézi Atilla
 alakját: ime nemcsak a köznép, nemcsak katonái, ha-
 nem főemberei is kételkedtek benne, hogy hozzájuk ha-
 sonló, múlásra szánt ember-e; többnek, nagyobbak,
 hatalmasabbnak tartották. Most emberi véget érve, egy
 másik ember kezétől meggyilkolva, holtan hever előttök.
 Mikolt, a menyasszony, mellette föl sem tekint a zajra,
 zokogva sír külön s gyöngye teste remeg, mint fűvön a
 harmat.

Nem tűrheté ezt Bulcsú, kivonta pallosát,
 Emelte a királyné fejére nagy vasát.
 De visszarántva Zoárd: «megállj, embertelen!
 Megállj, — kiált, — ez asszony, nem látod? büntelen!»

Még egy szót sem hallott tőle; semmit sem tud a gyilkosság részleteiről és a gyilkosról; tudja, hogy a királylyal egyedül volt Mikolt a teremben; de látja, hogy ez az asszony büntelen. Sőt csodálkozik rajta, hogy Bulcsú is nem látja ezt épen úgy, mint ő. íme e kis vonásban Arany, a jellemzés mestere. Egy szóval sem írja le a királynét; nevének első említésekor, az előbbi énekben is csak annyit mondott róla, hogy «szép királyi szüz», ezúttal sem többet, mint hogy zokog és remeg. De hogy Zoárd az iszonyatnak és fájdalomnak kitörő vérszomját visszafojtja Bulcsúban; hogy büntelennek látja Mikoltát, mielőtt hallaná bizonyágtételét: a mi szemünk elé is oda varázsolja gyöngé alakját, mindazokkal a vonásokkal, melyeknél fogva mi is ártatlannak látnók. Előttünk áll ijedtségtől reszkető üde szép testével, értetlen, de nyílt tekintetével, könnyben ázó, nagy őszinte szemeivel; zavara nem a bűnös, hanem a gyermeké, ki csak annyit tud, hogy valami iszonyú történt vele. A szemmel látható ártatlanság. Csak figyelmeztetni kell rá, már a le-sújtani készült Bulcsú is annak látja. Csak az erős és határozott benyomásról hallottuk Zoárd egyetlen szavát, s alakját képzeletünknek a költő által megindított sora tisztán és élesen megrajzolja előttünk. A szó igazi értelmében semmi rajz, semmi leírás; de épen az ilyenek a költészetnek talán legfinomabb, mindenesetre leghatásosabb rajzai.

Mikolt tehát ártatlan. Látják a fő emberek valamennyien, de hát akarnák hallani, hogy mint esett. A szegény királyné bátorodva szólani kezd. Elmondja, hogy neki tudni kellene a dolgról, mert a teremben vele senki más nem volt. De mély álomba esett: öljék meg, ő a vétkes! Csak annyit tud, hogy egyszer nyöszörgést

hallott, kinyújtotta balját s keze vérbe halt. Egyébre nem emlékezik.

«Miér' kellett az éjjel álomba esnem így!
Mindég oly ébren szoktam szunnyadni ós nem így:
Testvéreim között a tenger zöld szigetén,
Király atyám lakában, legébrebb voltam én.

Hárman valánk testvérek: én, Mírha és Lele,
Mi hárman egy terembe szoktunk fekünni le,
Fekünni, de az álom sokáig elkerült;
Jaj is volt a leánynak, ki tán elszenderült!

Hányszor megloptuk ágyán a szunnyadó Lelét,
Csiklandva pávatollal arczát vagy kebelét!
Minő játszás, nevetség támadt köztünk ezen!
Éjjél titán ha ért ránk álom, nagy nehezen.

De én nem látom őket, édes testvérimet,
Többé velők nevetnem, játszódva, nem lehet;
Azt kérdenék: Mikolta, hát férjed hol vagyon?
Szegény, miér' aludtál mellette oly nagyon?

Kinek lennél, Mikolta, e földön már neje?
Miféle gyászt viselnél Atilla özvegye? —
És e beszéd úgy fájna, úgy fájna majd: tudom:
Jobb nékem is urammal elmenni egy után!

Csupán a tisztességet kérem ma tőletek,
Hogy, bár méltó vagyok rá, most meg ne öljetek,
Hogy Etelét kcsérnem önként szabad legyen,
Mint hű özvegy, ki önként ura után megyén.»

Mily természetes, megfelelő, épen ahhoz az alakhoz illő beszéd ez, melyen Zoárd első pillantásra meglátta a gyermek ártatlanságát. Már Bulcsú is látja, érzi, tudja s épen ő, ki az imént kardját emelte rá, hajol le vigasztalólag föléje. Biztatja, hogy Isten az éjjelt álomra rendelé; a királyné nem bűnös. Kár volna fölálodnia szép ifjúságát; de ha vére hull is Etel fölött: ennél szebb tisztelet nem érheti e világon, melyet nevével be fog tölteni.

A másvilágon, lábához simulva, híven fogja szolgálni a királyt. Mikolta örvendve szentelte magát az áldozatra s mosolyogva nyújtotta gyöngé karját a fő táltos felé. Torda elvezette, lilium-fehérbe öltözteté s elrejté, hogy halandó szem a király temetéseig ne láthassa. Eddig az ének, mely után ugyan e résznek ugyanebből a kidolgozásából még másfél ének maradt ugyan, de Mikoltnak neve nem fordul többé elő s a szerencsétlen királyné bájos gyermek-alakja mindörökre eltűnik szemeink elől.

Nem tudom, ez a néhány idézet és ez a rövid kivonat, melyben különben lehetőleg ragaszkodtam a költő szavaihoz, adhat-e tiszta fogalmat az egésről, s ha nem is gyakorolja, legalább megérteti-e hatásának sajátzerűségét és mélységét? Ha nem, könnyű hozzájutnunk a tárgyalt éneknek szó szerinti szövegéhez, mely Arany hátrahagyott verseinek gyűjteményében olvasható.

Miben áll már ez éneknek az az újszerű művészi eszméje s ezzel kapcsolatban az az eredeti hangulata, melyet főntebb érintettem s a mely a vele való foglalkozást nemcsak élvezetesnek, hanem esztetikai tekintetben tanulságosnak is ígéri? Gyümölcséről a fát, hatásáról a ható okot, benyomásából a jelenséget: a modern esztetika legbecsesebb tanulságait inkább lelki életünknek, mint a tárgyi világnak vizsgálatából nyerte. A hangulat, melybe a menyasszony szörnyű ébredése ragad bennünket, tragikai fölindulás: megdöbbenés, félelem a nagyság bukásán, mely szédítő hirtelenséggel történt; a léleknek dzon rögtöni és megzavaró borúja, melylyel a végzetnek egyszerre fölöttünk termő fekete felhői árnyékolják be; de a szánalomnak egy sugara is megcsillan benne a szerelem ölen eloltott királyért s árván maradt nemzetéért. Körülbelül a tragikai érzések, élesen ellentétes képek

által s a bukás váratlan gyorsasága, a katasztrófa óriás kiterjedése által fokozva erejünkben. De mégis érezzük, hogy valahonnan a részvétnek, a vonzalomnak, a szeretetnek erősebb árja szakad ez ismert s az élet és művészet körében sokszor átélt fölindulásunkba, melynek valamely új szint ad, némileg jellemében módosítja. Meg kell keresnünk s meg is találhatjuk mind ez érzelmi mozzatok forrását, melyek az ének hatásában megfigyelhetők és fölismerhetők.

A világtörténet órája kong, melynek hangját úgyszólván az egész emberiség szorongva hallgatja. Atila meghalt. Milliókat illet, milliók élet ér de két illeti a kép, melynek leplét a költő szétvonja szemeink előtt.

... A világ négy sarka megrázkódott belé,
A csillagok ijedten futkostak lefelé,
A szolganépek arcán halálszín látható,
S a hún szívek keserve, — az nem kimondható!

A világ egyik fele, az elnyomott, a rémhírnek első, megfélemlítő benyomása után föllélegzik; a másik pedig, a hódító, elborul. A hún világhatalom: ő maga volt; birodalmának sorsa: az ő nagyságához, erejéhez, életéhez kötve. Ennek sejtelve milliók szívében támad föl: a szolga népekében a szabadulásé, a hunokéban a bukásé. Egy ember fekszik előttünk tehetetlenül, némán, holtan, kinek csak teteme előtt lesz környezőinek lelkében bizonyossá, hogy: ő is csak ember volt. Nekünk már megmagyarázta a költő, hogy nemcsak emberi vége bizonyítja ember voltát, hanem az a nemezis is, mely íme teljességre jutott. Az ő mélyebb belátása szerint egész pályája tragikái, melyre Atillát nagysága és emberi gyarlósága sodorták. Ez a gyarlóság, hirtelen haragjával, kegyetlen vérszomjával, Buda meggyilkolásával meg-

sértette a kijelentett isteni akaratot, mely a világ uralmát maga-mérséklésének föltételéhez kötötte. Arany írja második tervvázlatának elején: «A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, pjtete oda sodortatik, hogy bátyját, Budát megöli. Nagy tulajdonai s a látszó igazság bocsánatot nyerne nekí a népnél; de az isteni nemesis ily könnyen ki nem engesz-
telhető.»

Atila jóslatot kap, hogy Bikától született fia, Csaba lesz az, a ki elenyészendő birodalmát helyreállítja. Ebből következik a kedves fiú anyjának megkülönböztetése; ebből meg a mellözött Aladár anyjának, Ildikónak féltékenységé, ármányai, száműzetése és boszúja: Atila halála. Íme a tragikai okozatosság, a mint előttünk megnyilatkozik s a tragikai érzéseket fölgerjeszti lelkünkben. De a költő tervének ismerete nélkül is, maga az a véres kép, melyet vázoltam, a világhódító halála, a ravatallá lett násznyoszolya, a földön «tóval sötétlő alutt vér», a fáklyák világa a környezettel és mind azzal, a mit történeti tudásunk, mondai emlékezéseink és izgatott képzeletünk hozzá fűz: tragikai jellemű és hatású. A négy sarkában megrázkódó világ megrendít bennünket is.

Ez a kép az, melyből hangulatunk fő árja foly, de nem az egész. A véres nászágy mellett egy fiatal nő áll, föl sem tekintve, zokogva, remegő testtel: előbb halálos gyanúval fején, utóbb halálos elszánással ifjú szívében. Még csak bimbó, gyönge testű gyermek, kinek «fehér öle anya nem volt». Oly igaz ártatlan, hogy képe eloszlatja a nehéz gyanút, mely reá nehezedik. Minden körülmény az ő bűnösségére mutat és sehova másfelé; de a hún vezéreknek csak rá kell nézniök, hogy inkább higyenek a megfoghatatlanban, mint öt vádolják. E szép gyerme-

ket a tengernek egy ismeretlen szigetéről hozta magának feleségül a fél világ királya. A szerelemnek az a barbárabb keleti formája köti hozzá, mely ura szolgálatával teszi boldoggá az asszonyt, annál boldogabbá, minél nagyobb urat szolgálhat. Kezdetlegesebb lelki életű népek azt, a mit mi szeretetnek, hálának, engedelmességnek, tiszteletnek mondunk, közös szóval fejezik ki (Müller Miksa említi a havai *alohát*), bizonyosságául annak, hogy ez érzések szétágazását sem ismerik határozottan. Az ilyen női szerelemnek ethikai jellemét inkább a gyermeki ragaszkodás adja meg, mely Mikoltában oly költői kifejezést talál. Sok ország és sok nemzet trónjának zsámolyán, urának édes szolgálatában tölteni életét: ezt álmodta, mikor végzete ma fölriasztotta álmából. Alig érezte a szerelem mámorát s íme magával temeti urának sorsa. Meg kell halnia így, a mint van, ifjan és szépen, mert ugyan kinek lehetne Atila után felesége, hogyan gyászolhatná más-képen őt? Földön képzelt jövőjének képeit Bulcsú átjátszsa szemei előtt a másvilági életbe:

Rövid az út, királyné, mely visz uradhoz át,
Rövid nap serlegébe töltesz kámot, bozát,
Midőn szilaj csatáktól, vadászattól pihen,
Te, lábához simulva, szolgálod őt híven.

Mikoltnak könnyáztatta szemében mosolygás fénye kel; menni készülvén, a táltos felé nyújtja karjait; s előttünk öltöztetik föl fehérbe, halotti ruhába.

Az életnek és a költőknek tragikái meséiben épen nem ritkák az olyan kombinációk, a milyennel itt találkozunk: az ártatlanság és védtelenség, a gyermek, a szűz, a nő, kiket sorsuk a tragikái hős pályakörébe sodor, s a kik általa vagy miatta pusztulnak el. Ilyen Artúr herczeg *János királyban*, Kordélia Learben, Porcia

Caesarban, Klärchen *Eymontban*, Placidia a *Kegyénekben*, a fiatal Rostow gróf a *Háború és békében* s némileg Dóra a *Zord időben*. Szomorú és kikerülhetetlen sorsuk a tragikai végzetesség megrendítő érzéseit erősíti bennünk, de egyszersemind némi megindulással enyhíti borzalmát, midőn a szenvedés pillanataiban látjuk őket s igaz tisztaságukat, lelkek szépségét tetőpontján, a megpróbáltatás tűzének fényében szemlélhetjük. Részvétünk kíséri őket, a tragikai érzelmek egyike. Ez a szánalom nem a hőst illeti ugyan; de a tragikai cselekvény szerves elemeiből fejlődik s a tragikai hatás egységébe olvad. Így történik ez a *Menyasszony ébredésében*, Mi költ alakjával és sorával is. A koronás tölgygyel, melybe villám csapott, elpusztul a reá kúszott virág is.

De azt mondtam, hogy ez nem kivételes benyomás. Annak a fölindulásnak pedig, melyet Arany költeménye kelt, van valami szokatlan, valami kivételes jelleme, mely a gondolatnak és kifejező képének újságára, szokatlanságára, kivételességére mutat. Érezzük, a részvét itt gazdagabb árban ömlik s a vegyületben dúsabbnak mutatkozik, mint a hogy tragikai fölindulásainkban megszoktuk; s hogy midőn a katasztrófát képzeletünk előtt sejtelmesen nagyítja, ugyanakkor érzésünkben szokatlannul meg is enyhíti félelmességét. Úgy látszik, a költő ezt a hatást különösen azzal az új és eredeti gondolattal s művészi megvalósításával éri el, hogy a tragikai katasztrófát a pusztító körébe került naivitással világítja meg. A világrendítő eseményt egy mesteri tükröződésben tünteti elénk, abban, a mint egy naiv, gyermekleg lélek mutatja: Mikolt, ki a test és lélek egyszerű, természetes bájában önti ki fájalmát, fejezi ki csodálatát, búcsúzik kis emlékeitől és készül ura után. A naivnak, a gondol-

kodás és érzés gyermeteg, ártatlan egyszerűségének ilyenmű bevonása a tragikai hatás motívumaiba: ez az, a minek Arany költeménye sajátos varázsát köszöni. *Julius* Caesarban, a nagy katasztrófa küszöbén, Shakespeare is megüt egy kedves, naiv hangot: a philippii csatát megelőző éjjelen, közvetlen Caesar lélekjelenése előtt, ilyen motívum a kis Lucius szíveskedése a halálra szánt Brutus körül, dala és elszunnyadása. De ez egészen mellékes, futólagos, epizodikus természetű s inkább csak arra való, hogy Brutusnak gondokkal terhelt, álomtól került, kísértetekkel népes éjjelét némi ellentétesség hatásával tüntesse föl.

Mikolt szerepe nagyobb, alakja és sorsa beszövídik Atila tragédiájába s benyomása tisztán fölismerhető a tragédia hatásában. Urának halála, a világnak megrázódása körülötte e szegény, kedves, hű lelket is fölforgatja, egészen az életről való lemondásig. Es mi került elő mélyéből? A tenger zöld szigetének, évődő testvérek enyeltégeinek, vidám tréfálkozásának, gyermekjátékainak emléke. A korán elszunnyadó Lele, a pávatoll, az ingerkedő nevetség között töltött esték! A reá váró örök éjjel küszöbén Mikolt együgyű lelke ezeket a nap-sugaras emlékeket veti föl s hozza vonatkozásba a jelennek rémes pillanatával. Nem mintha nem érezné, mi történt, de csak naiv lélekkel érezheti s ennek kevéske tartalmából idézheti föl, a mit bolygó képzelete hozzá kapcsolhat. Elaludt, mint otthon Lele szokott. Mily édes esték voltak azok; de hát hogy is tudott most elaludni? Mennyivel mélyebb és meghatóbb igazság rejlik a gyermeteg okoskodásnak és képzeletnek e játékában; mennyivel jellemzőbb és hatásosabb ez a néhány játszi szó; mennyivel igazabban nyilatkozik bennök komoly

és egyszerű elszánása a halálra: mintha érzelmes vagy pathetikus iramokban törne ki. Egyszerű eszével és szívével egyszerűen természetesnek találja, hogy meg kell halnia s nem jajgat, hanem pillantása búcsúzóul életének egy verőfényes emlékére szökik. És más felől, mily rémes, félelmes világot vetnek éppen ezek a gyermeteg képek a vérében heverő királyra, az ő óriás alakjára és kialudt életének emlékeire, melyeknek nyoma mindörökre ott van a világ történetében.

Mikoltnak erről az óriás alakról, nagyságának tényezőiről, hatalmának mértékéről talán nincs igazi fogalma, hisz egy kis sziget partjai határolták eddig egész látókörét; de kétségkívül meg van benne teljes érzése. És ennek az egyszerű, hamisítatlan érzésnek tükrében mily sejtelmes nagyságban mutatkoznak a meghalt király alakjának körvonalai! Mikolt ha nem tudja is tisztán, de érzi, hogy ki volt s hogy «esése mily esés». Egyetlen szóval sem magasztalja, nem dicsőíti, nem siránkozik utána csak egyszerűen a nevét emlegeti. Atila! Ki az a földön,¹ a ki utódja lehetne, bár hol, bármiben, bár csak az ő szívében is? A gyermek bámulata ez, mely csak a szóbeszédből, a hírből, a mások, mindenek bámulatából alakul s nem is tudatosabb képzetekhez, hanem csak a névhez kapcsolódik. Nem tud magyarázni; de hisz éenki sem magyaráz és senkinek sem kell magyarázat. A legőszintébb és legnagyobb bámulat az ilyen a nagyság előtt: éppen ebben a naiv bámulatban fogannak és általa alakulnak a mondák hősei, óriásai," félistenei. Így jelennek meg a leghatásosabb nagyítással Atila alakjának arányai e kis, gyermeteg agyban és szívből s általa a mi képzeletünkben.

Éppen a király nagyságának érzete az, a minél fogva

Mikolt a maga felelősségét is óriási nagyításban érzi. Oldalán nem lett volna szabad elaludnia; örködni kellett volna fölötte. Elszunnyadására valóságos büntudattal gondol s Bulcsú vigasztaló szavaira sem nyugszik meg, hogy: «Isten az éjét álmra rendelé». Fél, hogy hazatérvén, testvérei majd azt találják kérdezni tőle: «szegény, mér' aludtál férjed mellett oly nagyon?» Ettől a kérdéstől, igaz együgyűségében, úgy reszket, mint a halálos ítélettől. Nem, inkább elmegy önként ura után. Világosan érzi, hogy meg kell halnia; hogy Atilla halála eltemette őt is. Cziczoma, érzélgés, panasz nélkül készül a halálra, melynek borzalmát el is oszlatják előtte a másvilági élet képei, hol urát, lábához simulva, szolgálhatja tovább. Lehetne-e Atilla halálának végzetességét meg lehet óbban éreztetni, mint a fölfogásnak e naivitása, az érzésnek e panasztalan megadása által? Mintegy természeti vésznek tűnik az föl, mely ellenállhatatlan erővel pusztít s a melynek csak megadhatja magát, a ki sodrába került, ellene nem szegülhet.

íme Atilla és bukásának képe Mikolt naiv lelkének tükrében. A kettő: a világ urának s a szegény gyermeknek alakja és sorsa együtt hat bennünk, az ellentéteknek közös hatásba olvadó erejével. Az egész eposz naiv színe is mennyit nyer igazságban és erőben, midőn épen legmeggrázóbb mozzanatát képes a naivság módján a legigazabban és legerősebben fejezni ki. Aranyt, a kompozíció mesterét, ez az ének a koncepczió genialitásában mutatja be. Élete megáldott óráinak egyike volt, melyben alkotta. Talán magára gondolt, midőn Bulcsúval azt mondatta Mikoltnak: «örül, mikor dalában említi a *hegedős*».

ARANY JÁNOS HAZAVÁGYÁSA.¹

Mai szép ünnepünk tárgysora emlékbeszédet igei Arany Jánosról. A mit azonban én ez alkalommal mondani szeretnék, az csak annyiban emlékbeszéd, mert a költőnek azzal a drága emlékével foglalkozik, melyet szívének legmélyén őrzött haláláig s a mely életterveit vezette, legkedvesebb ábrándjait hímezte s költészetét is mindvégig sugallva, lírájának egyik uralkodó motívuma volt. Ha ennek a fényes költészetnek lélektanát legrövidebben akarnók megjelölni, általában azt mondhatnók, hogy Arany az *emlékek költője*. Epikája a nemzeti emlékek, lírája a maga emlékeinek költészete, ellentétben dicsőségének nagy osztályosával, Petőfivel, kit minden életbenyomása azonnal költői visszahatásra hangol s a történeti emlékek mindig csak a jelenre vonatkozásukkal bírják énekre. Arany ellenkezően alig él a jelenben; csupa múlt, a mi körülveszi; újra épített állomások a nemzet múltjából, repkénynyel befutott romok a magáéból. Hogy ezt a költészetet, erejében és üdeségében, emlékek inspirálhassák: az emlékeknek kétségkívül a legmélyebb érzések maradványainak kell lenniök. Arany életének tartózkodó csöndje és félénk szemérme valóban a legmélyebb érzéseket rejtegeti, olyan mélyeket, hogy még az ő költészete is csak később, csak későn, csak emlékeknek mer megfelelő hangot keresni.

Érzéseinek mélységét tanúsítja tartósságuk. Minden szívbeli viszonya, örökös volt; családi érzése az öveihez, barátsága feleihez, csodálata a nagyok iránt, hűsége ve-

¹ A bihariak Arany-ünnepén 1920 nov. 27-én tartott előadás.

zéreihez: mind a «holtomiglan, holtodiglan» jegyében született és élt. A lélektan azt tanítja, hogy érzéseink általában maradósabbak, mint képzeink, melyek magukkal hozták őket. Arany érzései mind túléltek tárgyu-
 kat s teljes erővel és hűséggel őrzik, ölelik emiéköket. Petőfi neki nem is halt meg; álmában újra meg újra megjelenik s emléke, a csodálat és szeretet glóriájától övezve, folyton folyvást, még «harmincz év múlva» is, véges végig inspirálja költészetét, s nem Petőfi ismeretlen sírjába, csak Aranyéba temetkeznek. Mikor Juliska leánya elköltözik, atyai fájdalma égőbb, hogysen kifejezni bírná; de atyai szeretete gyászában is nem marad-e meg lelke élő erejének, mikor a «róla vetett árnyék» másfél évtized múlva a *Toldi szerelme* hatodik énekének halhatatlan versszakait sugallja? De Aranynak nem is csak személyes viszonyai mutatkoznak szívében ilyen természetűeknek, hanem még irodalmi vonzalmai, hogy úgy mondjam: szellemi kötése is. A kiket megszeretett, a kiknek örömeiket és tanulságokat köszönt, azoknak képét nem halaványítják el lelkében más világ és más kor: lábaiknál marad második gyermekkorában is, a hova az elsöben, még félszázad előtt telepedett. Görög és római klasszikusai nem kerülnek sutba az iskolának elhagyott küszöbén, hanem tovább kísérik a deákat oktatásukkal és példájukkal az élet iskolájába. Költői világuk fényével, melybe gyermekemlékei szövődnek, bevilágítanak az öregkor pihenőjébe. Kisújszálláson kezdi az *Aeneis* fordítását; élete delelőjén kritikai vizsgálatát és vonatkoztatását Zrínyire; agg napjaiban zengő verseinek új tanulásával foglalkozik. Sohasem teszi le kezéből Homérját és Horatiusát, Aristophanesét és Plautusát. Így ugyanó, a ki a magyar népi szellemnek első igazi kép-

viselője epikánkban, egyszersmind talán az utolsó, igazán klasszikái míveltségű költőnk.

Mikor az Akadémia palotájának első emeleti homályos sarokszobájában a félvak, öreg és beteg költő idézgette emlékezetébe vagy olvastatta magának kedves deák-klasszikusait, bizonyára megdobbant a szíve és szünetet is tartott a *Tristiák* híres sorainál: «Nescio, qua natale solum dulcedine cunctos — Ducit et immemores non sinit esse suos». A szülőföld varázsa! Arany lelkében sohasem tudott elszakadni szülőföldétől, ép oly kevésbé, mint elvesztett barátjától és leányától. Láta folyton álmában, ihlete képzeletében. Kívülről nem érzett soha otthont, eem Nagykőrösön, sem Pesten; szinte száműzöttnek érezte és tekintette magát életének egész második felében; látó és vágyó képzeletével végesvégig ott tanyázott a bihari rónák között. Oda vágyott s ez a vágy lírájának legélelénkebben rezgő és legpanaszosabban zengő motívuma. Lelki világának legnemesebb húrjai: hűsége és szerénysége zengenek bele s Szalontáról való költői emlékezéseit ez teszi oly mélyen megilletőkké. A hova gondol s a minek emlékképe táplálja sóvárgását: egy kis nádfödeles viskó, melyben született. Nem áll többé; csak a helyét mutatják egy teleknek a belső végében; olyan szűk, mintha nem is város végi viskó lett volna, hanem csak valami pásztorgunyhó.

Aranyt nemcsak a szülőföld egyetemes varázsa vonja Szalontára: az a feledhetetlen és eltörülhetetlen kép, gyermekkori emlékeink képe, melyet mindnyájan lelkünk legmélyén hordunk, s a mely átüt minden későbbi élet benyomásunkon; a mi a száműzött Ovidiust ott keleten gyötörte, Aranyt pedig kelet felé vonta. Nem csupán testi értelemben érezhette Szalontát szülő-

földének; de a milyen tudatosan állott szemben magával és költészetével: bizonyára költészete bölcsőjének is érezte. Nemcsak magyarrá, hanem költővé is ez ringatta.

Gyermekkori benyomásai, melyekkel szülőföldre vette körül, egész sajátos költői világának legősibb, legfinomabb és legjellemzőbb gyökérszálai. Népiességének ritka történeti színe, felfogásban, képekben, nyelvben, az Alföld egész területén jóformán csak itt születhetett. Itt, a hol maga a város elrendeződésében szinte őstörténet: a mint körben telepszik az óriási piacz központja körül, a hogyan a városokba kényszerült nomádság a hajdankor óta elhelyezkedni szokott. Itt, a hol a Csonkatorony, környező halmok, pörösködő armálisok mind történeti emlékeket őriznek s a különben történeti érzékére nézve igen fogyatékos alföldi magyarság épen e töredékének regéket súgnak, melyekkel költő fiát megihletik s költészetének útját így bölcséjében kijelölik. Itt, a hol a tiszta magyarság és puritán kálvinistaság közösen fejlesztik és ápolják a férfias öntudat büszke szemérmét. Itt, a hol a nép komoly és tréfás beszéde hangzatosságában megőrizte gyökerességét, régiességét, Arany költői nyelvének, úgynevezett népiességének épen jellemző színét. Ez a kötelék is odafűzte és odavonta a költőt. Vágyott haza, gyermekemlékei közé, a költői érzésnek olyan hevével, mintha nem is csak pihenőt, hanem új sugallatot várt volna, talán azzal a hittel, hogy múzsjája oda jobban ismeri a járást, ő is odavaló.

Nyomon kísérhetjük, hogy Aranynak ez a nosztalgiája hogyan kíséri végig egész költői pályáján, attól kezdve, hogy a forradalom után Szalontároi előbb Kőrösre, majd egy évtized múlva Pestre szakadt. Az érzés maga színében módosul a költőnek haladó és súlyosodó korával;

alakítják az életbenyomások is, a nélkül azonban, hogy akár irányában, akár erejében módosítanak. Mindjárt a köröei évtized legelején írt *Pusztai fűz* szubjektív allegóriájából kicsendült a keserűség, a «sivatag pusztába» vetett költő keserve, világának elborulása, ihletének foszlása; az ő szívébe vág a pihenőt hasztalan kereső vándor átka: «Soha ki ne zöldülj, soha ne virágozz!» 1853-ból való a *Vágy*, melybe már az elmúlás gondolata is besuhan, még pedig azzal a képpel: a «hosszú út» képével, melyben utóbb ismételve jelentkezik. De még ekkor pihenőt, jó pihenő óhajt és remél az utolsó út előtt:

Nőjjetek is nagyra, kicsiny fáim,
Szülőházam kedves rónatájin:
Hadd legyen ott jó pihenésem még,
Mielőtt egy hosszabb útra mennék.

A népdal formájában is megzendül ugyanaz a motívum, mikor a *Bujdosóban*, 1857-ből azt sóhajtja a világot egyedül járó parasztleány:

Messzi honom tája körül jaj be kék,
Azt se tudom, hegy-e az ott, vagy az ég?
Azt se tudom, eljutok-e oda még,
Vagy sose lesz egyéb hazám, mint az ég!

Még itt Kőrösön csak közelebb élt a sóvárgott természethez: a mezőn is, és talán társaságában is. De Pesten már igazán messze került tőle. Mikor az Akadémia új palotájából künn rekedt, panaszát a gúnynak és tréfának humorizáló hangján írja meg 1865-ben az *Ártatlan* dacában, nem hiúságtól sugallva, hiszen nem palotába vágyott ő. És itt, a mint szerény vágyainak képe föl-tűnik képzeletében, a gúny hangja egyszerre melancholiába halkul:

Egyszerű kunyhó ott *keleten*,
 Rakja rajongó képzeletem;
 Oda sóvárog e fáradt tetem:
 Küszködöm, várok, míg tehetem.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi,
 Jertek el Isten kőművesi!
 Rakjatok ott egy fecskefalat:
 Megpihen a költő az alatt.

Képzelete már rakja a kunyhót, melyben pihenést remél; küzd és vár, a míg teheti. Valóban még ekkor nemcsak hazavágyott, hanem hazakészült Szalontára, hol Juliska leánya férjnél volt. Tompának írja egy levelében, hogy évek óta ábrándozik a gondolattal, hogy visszamehessen Szalontára s ott mint a «maga szegénye» élhessen; erre takarékoskodik, erre kuporgat. De tervét a sors ökle kegyetlenül zúzta szét. Az *Ártatlan dacz* méla sóhajának elröppenése után alig egy-két hónappal, Juliska meghalt. Arany ebben a sebében holtáig vérzett s Szalonta felé is más érzéssel tekintett ezentúl. Tompának vallja 1866 február 18-dikán: «Tegnap indítottam lítnak az első épületkövet a *sírkő-boltból*... mely egyszerűsmind évek óta ápolt ábrándjaim *zárkövét* képezi. A hova eddig legörömostebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvását találta: most azon vidék felé e kő zárja el a kilátást.» Hazavágyásának jellegében itt a fordulat: a régi érzés nem apad el szívében, lobog továbbra is, de életcéljától elszakadva, csak költői motívum gyanánt. Tervből ábránddá, vágyból emlékké lett; de mikor már csak emléke a régi vágynak, még mindig inspirálja a magát hajótöröttnek érző költőt. Az *Őszikéknek* három költeményében is felhangzik. Az *Epilógusban*, 1877-ben csalódott szívének szent szerénységével elmondja, mit kért az élettől:

Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám,
Mely sajátom.

Azután ugyanekkor a *Pesti ligetben* elmereng a gondolon, hogy a ligetből, a mint mondja:

Mehetnék a Tiszáig is! . . .
Keletre, mint a berki szellő,
Mely a lombok közt rést talál. . .
Keletre, mint az égi felhő,
Mely ott egy kedves síra száll.

Talán utolszor az 1878-ból való töredékben, a *Hoc erat in votis* címűben, tör ki belőle kedves ábrándja:

Nézni — oh, mint egykor régen —
A mi szép van földön, égen,
Boldog első gyermekségem
Otthonos vidékeit!

Ezeket az idézeteket meg kell pótolnunk még egygyel, hogy Arany hazavágyását ne csak egész tartományban lássuk, hanem minden színében is. Utolsó versszakával a *Vásárbannak* mely szintén a késő másodvirágzás idején, a Margitszigeten született. Egy alföldi szekér emlékezteti a költőt gyermekkora képeire, a megpróbált testi dologra, az édes föld munkájára, melyre vézna és ügyetlen volt s így kellett fejét a bölcs tudományokra, barázda helyett sorok szántására adnia.

De, hogy a mezőt, az anya-természet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, — s tüzesebben vér,
Láttodra, te búzás alföldi szekér.

Íme így kíséri végig Arany nosztalgiája életének egész második felét, teljes harmincz esztendőit.

Nagy költőtársai: Vörösmarty és Petőfi is ápoltak szívükben rokon érzéseket és pengettek rokon hangokat.

Mindegyikük őrizte emlékét egy tájéknak, mely előtte a legkedvesebb volt. Mindegyikük képzelete el-elszállt oda a kedves tájakra, melynek képe előtte legdrágább emlékeinek glóriájában ragyogott szemei előtt. Elégiái hangulataikban szinte magától arra ragadta őket phantasiájok szárnya.

Vörösmartyt első szerelmének édes-fájó emléke vonta a tolnai Völgyiség, Bonyhád felé. Legelső verse, melyet gyűjteményében találunk, már a *Völgyről* és boldogtalan lakosáról szól. E szerelem emléke egy évtizednél tovább sugallja költészetét, a lírait és epikait egyaránt. Mikor költői álmaiban megjelentek Hajna, Etelka, Zenedő, Enikő, Ilonka: voltaképen mindig Perczel Etelkáról álmodott, ki kézen fogva vezette Dél völgyébe. Őt látja Hajnában, őt követi vele, ki ezért az emlékért «kedves neki főkép». A *Zalanban* megszólal ez az emlék, de mintegy csak a révedező álomnak halk hangján, hogy aztán a *Szépiák* bevezetésében mint az orgonahang, egész mélységében zendüljön föl. Ez a kis bevezetés, melyet szerelmének szülő- és temetőföldjéhez intéz, a Cserhalomhoz írt *Utóhang* mellett költészetünknek legremekebb elégiája: a mint a lemondás méla borúját az emlékezésnek meleg és fényes sugarai törik át; az érzésnek és képzeletnek ugyanaz a finomsága a lírában, mely *Szép Ilonka* bús történetét szötte. Csak a legszorosabban tárgyunkra tartozó sorokat idézem belőle:

Téged is, óh Völgyiség az idő kiragadjon-e tőlem?
 Szóljak-e mindenről, ha dal ébreszt, csak ne te rólad:
 És ha neved zendül, nagy késő korra lejutván,
 Senki ne tudja, hogy oly szentté lett tájad előttem?
 Hogy fiatalságom tündérországa te voltál?
 Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet
 Százados erdőség. . Mért kelle, miért kell

Megsiratott szép völgy! szemeimtől messze maradnod,
 Hogy soha több víg hang dallod ajkára ne keljen,
 És legyen a dalban minden szava mint szíve oly bús?
 De te nevezve maradsz, kedvemben, búmban egyenlőn
 Legkésőbb napomig.

Petőfi lantján is gyakran és végig föl-fölzendül a meleg vonzódás szülőföldéhez. Csak a legismertebb költeményeire utalva: a *Hazámban* 1842-ből, az *Alföld* 1844-ből, a *Kis-Kunság* és *Szülő földemen* 1848-ból való. Bús sóhajokat küld a kis lak felé, melyből «vágyainak sólyomszárnya» elröpítette, pedig jobb lett volna végig ott maradnia; az «arany kalászszal ékes rónaságtól» megindultan kérdi, hogy ismeri-e még fiát; a *Cserebogár* nótáján elandalodva, gyermeknek érzi újra magát. De hangja nem marad végig az elégia borújában, sőt fölhevül egész a lelkesedésig. Az *Alföld* képe, pusztáinak határtalansága val, életének szabadságával nemcsak kedves emlék gyanánt kíséri, hanem lelkének erkölcsi világába suhan át és szimbólummá alakul. Az *Alföld* két híres versszaka magában is megvilágíthatja ez érzéseke

Lenn az Alföld tengersík vidékén
 Ott vagyok honn, ott az én világom,
 Börtönéből szabadult sas lelkem,
 Ha a rónák végtelenjét járom.

Szép vagy Alföld, legalább nekem szép,
 Itt ringatták bölcsöm, itt születtem,
 Itt boruljon rám a szemfedél, itt
 Domborodjék a sír is fölöttem.

A három nagy költő találkozása a különbséget is érezteti nosztalgiájuk között. Vörösmartynál és Petőfinél a kedves tájék képe rendszerint társulás útján tűnik fel; Vörösmartyt képzeletének első szerelmesére emlékeztető alakjai vezetik a Völgségbe; Petőfi lelkében egy-egy

alföldi látogatás idézi föl gyermekemlékeit, vágyainak tanyáját. Arány képzelődésében és érzésében úgyszólván állandóan Szalontán, a Csonka-torony árnyékában él, inkább ott, mint a körösi tanári lakban, vagy az Akadémia palotájában. Szalontának és környékének képe, gyermekkorának, családi boldogságának, első irodalmi diadalának, halhatatlan barátjának, Petőfinek emlékétől besugározva, folyvást tudatának előterében. Amazokon nem uralkodik oly állandóan és határozottan a vágy, hogy a kedves tájakra kerüljenek. Sajnálják, hogy el kellett szakadniuk tőle; megáldják, mint Vörösmarty a Völgyseget, vagy lelkesednek érte, mint Petőfi a Kis-Kunságért; de komolyan nem jut eszükbe: beszöni életük céljába. Vörösmarty rajongása mindössze is költői ábránd. Körülötte hullámszanak érzések, melyek a múltba, ennek tündérségei közé ringatják, szinte nem is annyira a tér messzeségébe, mint inkább az idő távolába: az ifjúságnak eltűnt aranykorába, minden vonatkozás nélkül a jövőre. Petőfi emlékképe pedig szülőföldjének pusztáiról a költő erkölcsi fejlődésében új jelentést kap. Egyszerű emlékből annak az eszmének jelképévé alakul át, mely a költőnek egész lelki világát uralma alatt tartja, fölötte az életnek, fölötte a szerelemnek; a melyért mindent a kettőt feláldozza: a *szabadság* szimbólumává. Így lesz azután kétszeresen kedvessé előtte.

Arany nosztalgiája már igazi hazavágyás. Nagy társaiénál nemcsak szívósabb, hanem Petőfiénél talán egyszerűbb, Vörösmartyénál pedig gyökeresebb. Mintha három, elég könnyen megkülönböztethető gyökérszázból fonódott volna, melyeknek életnedvei egyenlő erővel táplálják. *Egyik*: a szülőföld, a rajta töltött gyermekkor csupa-öröm emlékeinek általános varázsa, melyben az

idő és tér szemünk előtt tűnő távolának vonzóereje rendszerint össze van olvadva. *Másik:* a természeti élet után való vágy, az ép erő uralmának, a paraszti nemes és méltó büszkélkedésnek világába való visszakivánczolás. A vézna és ügyetlen gyerek régi-régi csodálatának és irigységének lappangó tovább-élése: vágyakozás az anyaföld kebelére, a mezei munkára, a szabad levegőre, a termésben való részességnek büszkeltető tudatára. Hogy ez az elemi érzés megvolt Aranyban s haza vágyását legalábbis színezte: levelezése elég bizonyosságot szolgáltat rá, de költői nyilatkozásul is egyenesen vallja a *Vásárban*-nak idézett befejező strófája. *Harmadik* gyökere: a függetlenség vágya egy kis földdel és házzal, melyben a «maga szegénye» lehessen, kinek csak a jó Isten áldását kell megköszönnie.

íme a magyar nép lelke, melyre ezekkel a gyökérszálaival Aranyhoz hazavágyása utal. A nép fia volt s mikor elszakadt tőle, lelkének részese maradt. Egész lelki valója: képzelete, érzése, vágyai a népléleknek legjellemzőbb és legértékesebb elemeit őrzik és fejlesztik. A földhöz kötöttség nemes ragaszkodássá finomodik a szülőföld természetéhez, emlékeihez és életéhez; a földszerzés vágyát a munka szabadságának indítéka nemesíti meg. Ez az Alföld rónájáról hozott népi lelke neki magának élete útján csak csalódást termelt; de nekünk és kultúránknak drága, szinte megbecsülhetetlen értékünké lett. Arany lelkének ez a régi tartalma lett ugyanis alapjává annak a bizonyosságnak, annak a fenséges tanulságnak, a legemelőbbnek, mely Arany életmunkájából reánk és a világra sugárzik. Röviden kifejezve, hogy: *a magyar népszellem a legfelsőbb művészi emelkedésre képes.*

De oda, a hova folyton-folyvást vágyott, még holtan sem térhetett. Talán jobb is így. Csöndesebben pihenhet itt, mint rab földben. A vágy pedig, melylyel szülőföldre felé, keletre nézett: az ő költészetével begyökerezik mindnyájunk szívébe s útmutatónkká lesz, majd ha üt az óra.

ARANY MEGHALT.¹

Budapest, 1882 okt. 22.

Arany meghalt.

Ha van könyűtök, most ontsátok el!

A magyar költészet fejedelme hunyta be szemeit. Minő szemeket! Az atya szemeit, melyek édes örömben csillogva, féltő aggodalommal reszketve, áldó szeretettől sugározva nyugodtak gyermekein, népén. A költő szemeit, melyeknek isteni világosság adatott, meglátniuk nála a másnak láthatatlant. Látták a múltat és jelent, a távot és közeit: a fenségnek és bájnak, a nagyak és gyöngédnek hasonlíthatatlan képeit. A próféta szemei voltak azok, melyekben az eszméért hevülő lelkesedés lángja lobogott s belőlök a harag és gúny és fájdalom villámai cikáztak a «babiloni tömlöcztartókra». Megnyílt előttök a jövő is s rendületlen hittel tekintettek bele.

E szemek hunytak le ma s egy szív szűnt meg dobogni, melyben mindenha a nemzet érzése lüktetett. Nem volt egyetlen hangja, dobbanása, verése, mely ne édes mindnyájunké lett volna. Kicsoda szenvedett nála többet a közfájdalom napjaiban? E szívet megrepedéssel fenyegette a nagy gyász, akkora részt vett magának belőle. És a föltetsző hajnalt ki köszöntötte melegebb

¹ Megjelent a *Pesti Napló* 1882. évf. 292. sz. -ban.

és mélyebb örömmel, mint ő? Egész nemzetét szívébe fogadta: nemcsak szilaj báját és vakmerő álmait, hanem gondolatának teljes erős világát, képzeletének és érzésének ezer változatú játékait s múltjának egész fényét, nagyságát, eredetiségét. Szíve a nemzet szíve, gondolkodása a nemzet eszejárása, fantáziája a nemzet képelete, ajkának szava a nemzet hangja volt.

Ez ajk elnémult. Milyen ajak! Nem tudott ily magyar szót soha költő rajta kívül. Nyelvünk gyökeres erejét; rejtőzködő titkait s nem sejtett gazdagságát tárta föl előttünk. A mi elszórt gyöngy akad a pogány regések dalaiban, a vándor hegedűsök énekeiben, a deákok írásaiban, a nép verseiben és meséiben: az ő költészetében fölvetette lángját. Kincsesé, művészi alkotássá lett. A múlt árnyalakjaiba életet lehelt, könnyeket sajtoló, bámulatot vívó életet. Szent Lászlónak hadakozó ércszobra, melyről legendája szól, az ő költészetének jelképe. Ilyen alakok, szilárdak és erősek, örök időkív megteremtve s mégis élők, harczolók, lelkesülők, szeretők és gyászolók az ő alakjai.

Örökségül, de elpazarolhatatlan, példának maradó örökségül hagyta őket nemzetére. Kicsoda nyert valaha drágább örökséget ennél? Egy egész halhatatlan világot hagyott maga után. Az Elveszett alkotmány-tói Toldi szerelmő-ig, falusi beszélyétől az Éjféli pár baj-ig: a magyar eposz leghatalmasabb alkotásait, az óda remekeit, a ballada örök mintáit s a műfordítás utól nem ért példányait. Legjobb barátja is, dicsőségének nagy osztályosa, Petőfi, «egész koszorú» ítélte neki rögtön Toldi-jáért. Hány, ugyan hány koszorú illeti ma koporsóját? Számáljátok meg munkáit egyenkint, nem feledve ki a legkisebbet sem: annyit koszorú illeti.

Nem; még annál is több egygyel. Jusson egy bokros és fényes koszorú életének. Ha volt valaha élet, melyben a jellem érce és a szív nagysága, a lélek fensége és a kedély tiszta egyszerűsége kifejezésre jutott; ha volt valaha a szónak legkövetelőbb és legeszményibb értelmében költői élet: az övé az volt. Mint a tengerszem, úgy rejtőzött; oly kristálytisztá volt fenekéig; oly magasan állott a föld gözköre fölött; úgy ragyogott benne az égnek szent világossága.

Ne tovább. A király és a nemzet fonják már a borostyánt. Megnyílik a pantheon.

KEMÉNY, A REGÉNYÍRÓ.¹

Kemény Zsigmond, első regényének, a *Gyulai P'áhak* első fejezetében Báthori István lengyel királyi udvarába vezet. Gyulai, az erdélyi követ, Zsigmond, a gyermekfejedelem arczképét hozta és mutatja be a dinasztia fejének. Az olasz művész, kitől a kép való, «a vonalak titkos írását, az arczizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítését s azon kinyomásokat, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok, szóval a lélek befolyását a létegre, tökéletesen ösmerte». Az öreg király elkomoruult öcscsének lesütött szemű képmása előtt; nem tetszett neki s «Erdélynek sem jósolt szerencsét». A vonalokon át belátott a gyermek baljóslatú lelkébe és végzetes fejlődésébe, s az Erdélyre váró gyászos sorsot is felismerte benne.

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1914 febr. 8.

Ugyanezzel az éles, csalhatatlan, a mélybe és a jövőbe látó szemmel nézi Kemény az egész emberi életnek gazdag képtárát. Nincs festő, ki a test vonalaiban és színeiben a jellemző legfinomabb árnyéklatok iránt élesebb megfigyelő adományt, a lényegre nézve a lelket kifejező nagyobb erőt mutatna, s alig van költő, ki a lélek gyökérszárait, szövedékét, benső és titkos életét tisztábban látná s a maga heves érzésének és képzeletének világánál élesebben láttatná. A legkisebb külső megfigyelése mindig belső léleklátássá lesz; a szem, az arc, a mozdulatok neki azonnal elárulják azt is, a mit épen titkolni akarnak. Érzés, vágy, indulat, mielőtt szóhoz jutna vagy tettben nyilvánulna, az ő szemei előtt szinte természeti szükségszerűséggel vonalakban és színben már csalhatatlanul felismerszik. Rajzai valóban a Van Eyckek genti oltárképének angyalairól a művészeti kritikában sokszor ismételt mondást juttathatják eszünkbe, hogy: képökből világos, melyikök soprán, melyikük alt. E külsőben festett lélekrajzok sorát, melyekkel minden regénye bővelkedik, hatalmasan nyitja meg Báthori Zsigmond jellemképe, a mint egy fenyegető kósza hírre a vinczi kirándulásból visszamenekül székvárosába. E tétova lelkű és zsarnoki hajlamú ifjoncz még nem ismeri magát; de Kemény már ismeri; bevilágítja szövevényes valójának minden zugát s ezzel megvilágítja hősének, Gyulai Pálnak sorsát is. A fejedelem külsejéből indul ki; ebből magyarázza lelkét s ebben adja meg egész történetének nyitját.

Ezek a jellemrajzok, épen mivel a külsőben mindig az összetett, gyakran bonyolult belsőt festik, vagy legalább villantják meg: sohasem merülnek ki egy-egy feltűnő vonással, a mire a korabeli angol regény nyújt

ismert példákat. Az olvasónak nem emlékezetébe igyekszik a legrövidebb úton, hanem emberismeretének és emberi érzésének mélyeit keresi. Alakjai, sőt hősei közül is nem egy első tekintetre nem mutatkozik oly sajátosan egyesülj oly mindenektől különbözőnek; egységek, határoztatásuk lelkök elemei összetételének sajátosságában, szálai rezgésének és irányulásának módjában alakul ki. Uralkodik rajtok egy-egy gondolat, egy-egy szenvedély, mint Gyuláin a hála, Tarnóczi-nén az önző gyűlölködés, Kassai Eleméren a hűség, Eleonórán a hitvesi szerelem, Barnabás deákon a boszú, Verböczin politikai dogmatizmusa, melynek rabjai, fanatikusai, áldozatai, de sohasem tipikus képviselői. Megjelenésében ezt az uralkodó vonást a lelki összetétel, a helyzet változásai, a fejlődés mikéntje és fokozatai tekintetében száz és száz változatos mozzanat eleveníti meg és avatja valóságává. Az egyes ember lelkének mélyén, szenvedélyei születésének, fejlődésének, elhatalmasodásának okaiban, körülményeiben, módjában: ott tárulnak föl a lényeges és elválasztó sajátosságok. Ha költészetünknek másik nagy jellemrajzolója, Aranyra gondolunk: szinte szöges ellentét megvilágításában fogjuk látni Kemény művészetét és modorát. Arany, a magyar szónak legnagyobb plasztikusa, nemcsak eposzaiban, hanem még sejtelmes balladáiban is, mind egyszerű lelkeket ábrázol, minél plasztikusabban; Kemény csupa összetetteket, csupa szövevényeseket, minél mélyebben. Amaz az illatos vagy mérges virágot nyújtja, tiszta, kifejlett formáiban; emezt az illatnak vagy a méregnek forrása érdeкли: a gyökérszálakat kutatja s a talajt, melyből táplálékukat szívják. Az így rajzolt gazdag és változatos embervilág képe,

Kemény embereinek képe a sorssal folytatott küzdelemben teljesebbé válik. A mi főséges és alacsony, szilaj és vonzó, zord és simuló erő lakik bennök: valójukat igaz és teljes mivoltában ez a sorssal folytatott örök és egyetemes küzdelem fejti ki és világítja meg: a vérboszúvá izzott női hűség Eleonórában, a gyűlöletté sötétült vallásosság Tarnóczinében, a zsarnokká keményedett emberszeretet Jenő Eduárdban, az árulóvá lett igazszívűség Laczkó Istvánban, a bűnbe csalt erény Gyulai Pálban. Mert önző vagy közcélra törnek, a maguk javát vagy a másokét keresik, az eget akarnák a földre hozni, mint a szombatosok, vagy a poklot tenni itt úrrá, mint a muderrisek: valamennyien csak az emberi erő elégtelenségének képei a sorssal szemben. A szellem csalóka káprázatokba von, az erkölcs tévutakra jut, a hatalom kudarcot vall. Erőnk érzete csak elbizakodásba visz, legnemesebb érzéseink mértéktelenségre ragadnak, logikánk makacsságunknak szegődik támogatójává; még szerény rejtekezésünk árnyékában is észrevétlen örvények és szakadékok tátonganak. És itt vagy ott, így vagy úgy ránk csap a legyőzhetetlen, a kikerülhetetlen végzet s elpusztít vagy könyörtelenül kifoszt mindabból, a mi életünknek értéket adott.

Machiavelli *a végzet tudójának* nevezi Borgia Cézárt. Ez a félelmes elnevezés illenék Keményre. «Végzet-tudását», komor világfelfogását sehol nem érzékíti meg rövidebben s talán megrázóbban, mint abban a képben, mely az örvény fölött merengő Gyulai képzeletében feltűnik: «Nein hallottatok-e semmit azon ifjúról, ki rémitőn magas kősziklára mászott, hogy egy keselyfészket kizsákmányolhasson? Midőn éppen kezét nyújtá a fiak után, megérkezik az anyakesely és szárnyaival csap-

dosni kezdi őt. Szédelgett, a légben függe, vijjai, melyek a szirt vékony ágait átszoríták, zsibbadoztak a test és ütések terhe alatt. Fülében vijjongás és suham, agyában örült káprázolatok, szívében jég félelem, szeme előtt tátongó sír, egy kifürkészhetlen mélység! Egyik kezéből lefejlík a szirt, míg a másikkal a véletlen, zuhanások közt és a halál légörvényében, új kődarabokat ragadtat meg. Megint ostrom és bukás, diadalmas keselyszárny s védő szirtszeletek, megint haldoklás és remény! Vége egy széles kőlapra ereszkedhetik le és mentve van, de barna fűrtéi megöszültek s az ifjúból agg lőn».

Ez a félelmes keselyű ott lebeg Keménynek egész világa felett; sötét szárnyaival csapkod, éles körmeivel tép. Mindenki rettegi, mindenki szabadulni szeretne tőle, és senki sem képes. Könyörtelen és kibékíthetetlen hatalmát nemcsak valamennyi meséjében példázza, hanem utalni látszik rá legkedvesebb hőseinek, alakjainak kiválasztásával és jellemzésével is. Szereti különösen a szellemi élet magaslatairól idézni őket képzelete és képzeletünk elé: költők, államférfiak, tudósok, a vallásos élet hősei. Első közöttük mindjárt a boldogtalan Camœns; őt követik a sorban a tudós Oryulai Pál, a térítő jezsuita Mikes Móricz, a reformátor és zsoltáriró Pécsi Simon, a jogtudós Verbőczy és a költő Elemér deák, kinek énekei hazaszerte zengenek. Még az ő elméjük éle is tompának, lelkesedésök erőtlennek mutatkozik életünk keselyűjével szemben. Széchenyi tragédiáját Kemény látta a tragikai peripetia és katasztrófa bekövetkezése előtt. Azután kedves optimistái, élükön a nádorból «magyar kadivá» siklott és megmérgezett Verbőczivel, Fernando kanonok, a két öreg Deák-testvér, a Mikes-ház népe: gyermekes bizakodásuk vértje mint zúzódik

össze! Ne feledjük el a sors babonás kutatóit, a csillagjósokat és jóvendőmondókat: Pécsi Simont, a próféta-Kádárt és Farkas Istvánt. Egy nagy lidércnyomás az egész világon, melyből mindenki a maga módján menekülni törekszik. Ezernyi oknak abban az összefonódó láncolatában, melyet sorsnak nevezünk, a babona hínárba visz, a bizakodás hályogot von a szemre, az erény gyakran védtelenebb a bűnnél, az elme csak új meg új tévedés hínárjába csal, míg «a tömkelegből csak a kárhozat ösvénye vezet ki». Hányszor nem segít még a, lemondás sem! A balvégzete előtt már meghátrált, álmairól való lemondásba menekült Tarnóczi Sárának az lesz halálos ítéletévé, hogy titkos szerelme viszonzott at ásat megtudja. A tehetetlen emberi akarat és a kibékíthetetlen sors viszonyát, a mint Kemény lelkében borong, megrázóan, szinte hasonlíthatatlan költői erővel tolmácsolja Gyulai naplója, mely «egy nemes szív véérébe hullatott méregcseppekkel van írva», és töprengése a kikerülhetlennek látszó bűnnel szemben, ezek a csodálatos lapok, melyeken a gondolkodásnak gyötrő megfeszítése és a zaklatott érzés kínja játszanak össze.

Nemcsak a számító vétek, hanem a rövidlátó, makacs, vagy ferde útra csalt erény is kiszolgáltat bennünket kaján sorsunknak. A gonosz Keménynél önmagát öntudatlanul, de föltétlenül megsemmisítő erő, másokéval együtt mindig a maga vesztén is dolgozik. Tarnócziné képmutató imádsága átokká fordul nemcsak a mások, hanem önnön fejére; Barnabás deák bős dűhe elpusztítja Elemért, de magát is hóhérekzre juttatja; Kassai szívtelen kapzsisága és gyűlölete bukásba kergeti Pécsi rajongóival együtt önmagát is. De a bal végzetnek Kemény tragikumában, mely oly megdöbbentő erővel és

következetességgel sújt a nemes célú ballépésekre és a megtévedt erényre, nem ez az egyetlen, nem is a rá nézve legjellemzőbb forrása. «A bűn gyakran épen azon nedvből szívja táplálékát, melytől a büszke erény virít», mondja a nyomorult szárdisi angyal. Az ő legsajátosabb tragikai alakjai épen abba a pokolba jutnak, melynek útja jó szándékokkal van kikövezve. A tragikai szabadesés törvénye, mely szerint a bukás annál gyorsabb és súlyosabb, minél magasabbról történik, nem az aristotelesi magaslatra, a hatalom polczára utal nála, hanem erkölcsi jelentésével ostromolja szívünket és képzeletünket. Félelmissége, hogy a mindnyájunkkal, gonoszokkal és jókkal, kicsinyekkel és nagyokkal közös emberi gyarlóság az, a minél fogva teljesevésbe megy. Szemünk gyöngesége, elménk korlátoltsága, érzéseink makacssága, erőnk fogyatékosága, a minél fogva áldozataivá leszünk. E költői világnak legkiemelkedőbb ormai Montaigne szavait visszhangozzák: «A legfenségesebb lélek is csak gyarló». A vallásos dogma eredendő bűnről beszél; Kemény költői dogmája: az eredendő gyarlóság. Bélyege s ebben a fenyegető veszedelem árnyéka valamennyi személyének homlokán ott sötétlik, mint Tintoretto *Keresztről levételének* alakjain a rémes fekete folt.

Kemény nemcsak ezzel a tragikai fölfogással, hanem a megfelelő mély tragikai érzéssel nézi és mutatja költészetében az életet. Sötét, vészszel terhes felhők borítják és villámok járnak, a látszólagos esetlegek, véletlenek forrágai között. A humornak bágyadt sugara csak ritkán és halaványan csillan ki a felhők közül, inkább csak az öreg és apró gyermekek világában, mint a két Deák, Pista és Dani bácsi rajzában, a Szerelem életének elején, a boldogult Tarnóczi Sebestyén átalakult

emlékében, Naprádiné és Mikes Mihály viszonyában s a csavargó hegedűs kocsmai hazudozásaiiban; Keménynek egész költészetében alig egyebütt. Lelkébe nem talál utat igazán a mosoly; könnyel, lemondással, csalódással, vonaglással, jajszóval van tele. Nemcsak az egyesek katasztrófái, melyek rendszerint magukkal ragadják a pusztulásba egész családjukat és környezetüket, hanem a nemzeteknek egyetemes, nagy, vészes válságai is elejétől végig szinte bűvös erővel vonták magukhoz képzeletét. Sebestyén király afrikai romlásán s vele Portugália bukásán és a mohácsi vész okainak vizsgálatán kezdi; azután a szombatosok rajongó felekezetének rémes pusztulását írja meg; utolsó regényének, a *Zord időnek* Buda eleste a történeti középpontja, melybe egy-két vonás mintha a szeme előtt lezajlott forradalmunk tragédiájának emlékéből szökkenet volna. Mennyi leverő kép, kiábrándító tanulság, mily komor, vigasztalan hangulat! Mintha Pécsi Debora a mi megzaklatott szívünkéből venné kétségbeesett jajszavát: «Oh Isten, mily nyomorult ajándévkod az élet!» Valóban ez a világ végtelen messze esik attól, a minék a költészet a magát jellemezni szokta: «Floret odoratis terra iucunda rosis.»

Es mégis a pesszimizmusnak ez a hatalmas költészete, az erőszakos borzalmaknak és méla hervadásoknak e világa csodálatosan vonzó, sőt megbűvölő hatással van reánk. Vonz és megbűvöl, még pedig nemcsak költői erejével, képzeletének és érzésének hevével, jellemrajzainak példátlan mélységével és élességével, meséinek érdekességével, műveltségének, tanulmányainak tensőségével. Van valami benne, a mi nemcsak zordon világfölfogásának egyoldalúságát s művészi erejének rendkívüliségét érezteti, hanem ellenállhatatlanul vonz hozzá,

sőt melegít és fölemel. Valami véges-végig a költő szívéből, melylyel a mienk összedobban, még pedig szeretetben dobban össze. Mi ez? Kemény emberszeretete. Költészetének talán ez a legfontosabb és legmélyebb problémája: a pesszimizmus mint emberszeretet. Nincsen egyetlen lapja, mely meg ne győzne róla, hogy komor világfölfogására jutott elméjét szíve vérezve követi.

Ez a szubjektív mozzanat nem átmelegíti, hanem áthevíti egész költészetét. Érdekesen és szembetűnő módon nyilatkozik meg mindjárt első regényének, a Camoensről írt *Élet és ábrándnak* nemcsak hangja izgatottságában, hanem szinte balladás formájában, jelenetezésének, be rendezésének izzó, szökellő, képzelgető szaggatottságában. Ez a szubjektivitás dobog szinte lüktető erőszakkal személyeinek keserű tünődéseiben, vergődésében, mintha csak magát, a saját belső küzdelmeit tárná föl. Mintha a sötét Kényszer előtt együtt rebegné az «oltáráldozat» Tarnóczi Sárával imádságát: «Add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; add, hogy ne gyűlöljem azokat, kiket szeretni tartozom; add, hogy higgyek az erényben.» Ott van Keménynek ez az emberszeretete a hitben és gyönyörűségben, melylyel a balsors leste jót, a nemest mutogatja, szinte dédelgeti az emberszívben, melylyel a két Elemért és a Mikes fiúkat, Dóra rejtekező szerelmét és a szombatos Klárát, Czeczilt, a kis énekesnőt és az áldozatra szánt Sárát, a csalódott Elizt és a többieket kíséri, ha már meg nem védheti. Ott a lelkiismeretnek elnyomhatatlan hangjában, mely a tévelygők és meg tévedtek lelkében olyan rémesen kong, mint a félrevert harang. Ott az elnéző kedvtelésben, melylyel néhány bájos nőalakjának, Báthori Zsófiának és Pécsi Deborának végzetes szeszélyeit festi. Ott a részvétnek szűk szavú,

de mély komolyságában, melylyel a megtévedt igazak végzetének betöltet hirdeti. Ez az ő emberszerető pesszimizmusa, mely, igaz, csupa áldozatokat lát, de az áldozatokkal «ott van szíve a gyászpadon».

Kemény érzelmi hevének ki éreztetésére érdekes és tanulságos összevetnünk az ő pesszimizmusának költői hangját a Madáchéval. *Az ember tragédiájáé* lényegében is enyhébbnek látszik az övénel, mert hiszen minden csalódás és bukás után mutat menedéket új törekvésekben, még az utolsó, legborzalmasabb pusztulás után is az isteni kegyelemben, míg Kemény csak a lemondás mentsvárát ismeri, sőt ádáz keselyűje olykor még erre is lecsap. Alig tudok modern költőt, kinek képzeletében a kolostor, Eleonóra, Ceczil, Dóra és. Frangepán menedéke, olyan fontos helyet foglalna el, mint ő nála. A mi pedig a költő szubjektív érzését illeti, melyben Madách drámája és Kemény regénye fogant, ennek az érzésnek nyomát nemcsak a koncepczióban, hanem az előadásban: kettejük között igen szembe-tűnő a különbség. A gondolatoknak és érzéseknek sokszor szinte lázasan lüktető dialektikája mellett, mely Kemény egész stíljének jellemét adja meg, Madách előadása, néhány részlet kivételével, egészben hasonlíthatatlanul nyugodtabbnak, sőt hűvösebbnek tetszik.

A heves érzések, melyek Kemény személyeinek ajkáról, de az ő szívéből hangzanak, gyűjtják föl és hevítik izzóvá képzeletét. A lángelmék közül is talán csak az elvonuló, magányos, zárkózott életűeknek lehet ilyen eleven, gazdag, izzó képzeletük, azoknak, a kik voltaképp csak ebben a maguk teremtette világban élnek igazán. Ne csak meséire gondoljunk Keménynek, melyek a milyen egyszerűeknek látszanak vázlatban, olyan mes-

terien, néha szinte mesterkéltén szövevényesek motívumaik tömegében és lánczolatuk kapcsolódásaiban; a szórakozottságáról és feledékenységéről híres költő képzeletének világában a legapróbb mozzanatokra hihetetlenül figyelmes és gondos s emlékezete ennek a világnak minden, legjelentéktelenebbnek látszó mozzanatára nézve is bámulatosan erős és hű. Képzeletéről lévén szó, ne is csak előadására vonatkozzunk, melyet a képeknek toduló tömege néha annyira eláraszt súlyával, hogy szinte nehézkessé és fárasztóvá tesz. Kemény fantáziájának legjellemzőbb eleme: fényszóró forrásának az a sugara, mely átvilágít a testeken. Behat a lelkek életébe, belső mozgalmaiba, drámáiba; áttör izzó kohóik ajtaján.

Ezzel az erejével, főként mikor a borzalmasra való hajlamát szolgálja s olykor szinte erőszakoltnak látszik, nemcsak megvilágít, hanem akárhányszor megfélemlít. De lélekelemző szemének szolgálatában, egész sorát alkotja, szövi meg vele a drámai jeleneteknek, melyek megrázó erőre a világgöltészet leghatalmasabb képeivel vetekszenek. Képzeletének ez a drámaisága hasonlíthatatlan erővel lüktet össze a sceneriában, személyeinek rajzában, az ütköző szenvedélyekben, a belső és külső küzdelmek képében. Kell-e emlékeztetnem például a gyulafehérvári kormánytanácsra, mely az ősz Kendi szavaira vérbíróssággá alakul; Zsigmond fejedelem kigyó-játékára a leleplezéstől rettegő Szofroniával; az árulóvá lett «szárdisi angyalnak», Szőke Istvánnak első találkozására feleségével; a balázsfalvi szombatos gyűlés véres fejletlenségére; a mikesvári fejedelmi lakomára; Izabella királyné búcsújára Budától és a többiekre?! Kemény híres monológjai is mind kis belső drámák. Heves fantáziája, mely a szombatosok között, János

Jelenéseinek csodavilágában szinte otthonosnak érzi magát, szívesen siklik át a rémletesbe s jellemzően árad át személyeire is. Mind képzeletük uralma alatt állanak, ennek csábító erejével járják tragikus útvonalakat, sok közöttük a mániákus, kiket vezető gondolatuk a kényszerképzetnek tébolyító hatalmával szédít és ragad egészen az örületig.

Ez izzó hevület, e drámai erő mellett Kemény képzeletét kétségtelenül jellemzi bizonyos érzéki vonás, mely nőalakjainak rajzában, sóvárgóinak és erőszakosainak ábrándképeiben s szerelmi viszonyainak jellemében nem egyszer tűnik szemünkbe. De ezzel ellentétben nem hiányzanak hangja, színei, képei a legtisztább, legeszményibb szerelemnek megindító ábrázolására sem. Hogy Kláráról, Dóráról, Elizáról hallgassak, csak Izabella királyné és Frangepán Orbán szerelmére utalok, melynek még «szó sem véthet»; lehellestzerű gyöngédségre, melancholikus bájra alig tudnék bármit is hasonlítani az irodalomból az ő viszonyukhoz, melyet Kemény képzelete az egész ország sorsára fontossá tud tenni.

Az ország, a közösségnek sorsa, a mint az egyesek lelkéből alakul és az egyesek lelkét alakítja: ezt a kapcsolatot a legszorosabb bensőségében érzi és tolmácsolja Kemény. Fantáziája, a mily lázas készséggel szolgálja borús világnézetét és emberismeretét: ép oly eleven tolmácsa tört énet bölcsélet ének és tanulmányai egész kincsházának. Ugyanazzal a gazdagsággal és biztonsággal, a melylyel Eötvösből a vallás- és állambölcséleti, a lélektani és etikai eszmék tolnak: olyan dúsan és elevenen él és nyilatkozik Keményben az emberiségnek egész történeti világa, a politikai és vallásos, a tudományos, irodalmi és művészeti egyaránt. Az ismeretek e

rengetegére, összefüggésük biztos át értésére, a történeti életviszonyok szövevényébe és egységes lelkébe látás mélységére való utalás nélkül hiányos lenne Kemény művészetének bármily vázlatos képe. Ennek pillantásnak csodás élességéről nemcsak szorosabb értelemben vett történelmi és politikai munkái, hanem történeti regényei is tanúskodnak, még pedig egész koncepcziójukban és részleteikben egyaránt. Ő ezekben is nemcsak az egyes emberi lelkeknek, hanem az emberiség történeti lelkének is nagy bűvara. Csak két példát említek a sok közül. Azt a mély és ragyogó elemzést, melylyel még költői szárnypróbálgatásának korában, az *Izabella királyné és a remets* töredékének elején a XVI. század egész átalakult és forrásai szerint megjelölt világfölfogását jellemzi, megvilágítván vele hőséneket, a barátnak lelkét és pályáját. Azután a fiatal Frangepán Orbánnak a szorongatott budai koronatanácsban mondott beszédét, melyben, Salamon Ferencz ide vonatkozó történet-filozófiai fejtegetéseit megelőzvé, Kemény költői munkában adja először egész törökvilági politikánk-nak és küzdő vezéreszméinek legmagasabb szempontú kritikáját.

De ő nemcsak történet-filozóf, hanem a szónak legigazibb értelmében történeti költő. A történelem megfigyelt változásait, kiismert erőit, kielmélt eszméit eleven emberekben, eleven képekben vetíti szemünk elé. A *Zord idő* legelső lapjain leír egy dobokavármegyei völgyet, az éjtszakának ráereszkedő borújában, Szent Lászlótól kezdve különböző korok emlékét őrző váraival, udvarházaival, kolostoraival: eszméltető és képzelgető hatására, egész perspektívájára mélyebb történeti tájképet, melyben a tér és idő képzetei ily varázsos erővel

játszanának össze, alig ismerek. Nagy művésze Kemény annak a költői synchronistikának, mely az egész emberiség életén bizton és könnyen tekintve át, a nagyvilág egykorú távoli nagy dolgainak röpke fényét vagy árnyékát egy-egy kis emberi élet útjára veti. Báthori Zsigmond olasz és spanyol komédiásainak elbeszélései Meyer Konrád Ferdinánd művészetét juttathatják eszünkbe. Kemény nemcsak tudja, hanem érzi, látja a történetet, benne él. Távlatainak természetes nagyító, eszményítő benyomását, midőn a múlt eszméit, érzéseit az egyesek szívében dobogtatja, a valóságnak eleven, képzelhető és elhithető hatásával kapcsolja össze, az örök emberiben mutatván az örök változást. Ez az ő történeti költészetének közelhozó és megelevenítő művészete.

És mily tiszta a felfogása, mily gazdag a leleménye, mily kiapadhatatlan a képzelete az egyes korok sajátos külső képének és belső valójának feltüntetésében! Az uralkodó eszméknek, a tolongó érdekeknek, a jellemző törekvéseknek, mindig egyesek pályaképében érvényesítve, mely kibélyegzett vonásaival határozza meg egy-egy kor külön életét. A múlt nála nemcsak dicsőséges és küzdelmes múlt, hanem annyiféle múlt, annyiféle élet, a hány külön korához fordul. Még fölületesebb szem előtt is világossá lehet, milyen élesen választja el a Báthoriak korát a Rákócziakétól, *Gyulai Pálét* az *Özvegy és leányától* s a *Rajongókétól*. Amott a visszavonulni látszó török hatalom némi szabadabb mozgást enged, de titkos ármányait vészesen szövö, szemben a prágai udvar jezsuita cselszövényeivel; az ellentétes erők hatása nemcsak a politikában, hanem a felfogások, vallásos képzelgések, szokások, babonák szédítő tarkaságában is érvényesül. A renaissance tudósaival, komédia-

saival, csillagjósáival, tornáival, fényelgésével utolsó napjait éli; de önzése és erőszakossága annál jobban féktelenkedik. Rákóczi György erdélyi világán már a harmincz éves háború vallásos hevülete és a török nyomás uralkodik. Színe egészben patriarchálisabb és egyszerűbb, politikájára és társaséletére a kálvinista puritanizmus nyomta bélyegét, titkoltabb önzésével és nyílt felekezeti zsarnokságával. Íme, ez az időben szomszédos két történeti élet, jóformán az apáké és fiáké, mily élesen, szinte egymásnak fordulva különül el az ő átható tekintete és megelevenítő képzelete által szemünk előtt. Valóban e történeti költészet, a mint Kemény megértésében és megérziként és ében előttünk áll, nemcsak elevenebbnek, hanem szinte igazabbnak látszik magánál a történetírásnál.

Magva, igaz, Keménynek komor igazsága, a mint a francziák nagy lélekrajzolója, Balzac, a boccaccio-i *Contes drolatquesban* a történeti életnek úgyszólván komikumát festi: Kemény ez élet tragikumának költője. A nemzetek is úgy akadnak meg és úgy bonyolítják be magukat, erényeikkel és gyarlóságukkal, a sors hálójába, az okoknak végzetes szövődékébe, mint az egyes emberek. De csodálkozhatunk-e rajta? Ideálja Széchenyi volt; kora és nemzete közéletének az a küzdelme pedig, a mely legközelebről és legmélyebben érintette: a magyar szabadságharcz.

Költészetének inkább erejére és mélységére kívántam utalni, mint sokszor emlegetett alaki fogyatkozásaira. Nem bolygattam stíljének egyszínűségét, melyben, alakjainak ajakán, még az életkorok, osztályok, műveltségek különbsége is alig érvényesül, s a melyen helyenkint majd az elsietésnek, majd a fáradságnak nyomai

mutatkoznak. Nem, bonyolult szerkezeteinek egyenetlenségeit, meséi vezetésének, jelenetezésének elő-előforduló nehézkességét és kuszáltságát. De költői génuszát lényegében oly hatalmasnak érzem, mely méltán feledteti ez árnyoldalakat, s a melynek a mi szellemi életünkben, a magyar gondolat és képzelet világában, előtte nem áll senkisé. Különb is úgy hiszem, költészetének nem ezekben a fogyatkozásaiban kereshetjük ama feltűnő jelenség okát, hogy Keményt, igazi jelentőségében, a közvélemény alig érti és alig érzi. A külföldnek távoli, idegen, ismeretlen az ő erdélyi történeti világa. A magunk nagy közönségénél pedig hódításának talán az a nagy igény állja útját, melyet olvasói műveltségének és komolyságának irányában támaszt. Igen mélyre tekint és igen magasán áll fölöttünk. Költészetének megértéséhez és átéréséhez való fölemelkedésünk szellemi életünk egész színvonalának emelkedését is fogja jelenteni.

Jól tudom, hogy ez a kis áttekintés vázlatos és hézagos. Hézagait kipótolni, vázlatosságát kitölteni behatóbb, elemzőbb, részletesebb fejtegetésre lenne szükség. Kemény igazi méltatását megalapozni a lélekbúvár életrajzíró hivatása lesz; forrásainak, irodalmi vonatkozásainak kimutatása pedig az összehasonlító irodalomtörténetírás feladata. De meg vagyok győződve róla, hogy mindezek a tanulmányok minél tovább haladnak: csak költői nagyságának és eredetiségének mind biztosabb megállapítására fognak vezetni. E nagyság és eredetiség örök dokumentuma: regénye, a magyar szellemi élet kincsházának egyik legnagyobb büszkesége. Valóban a költészet lényegére, az emberi lélek rajzának mélységére és hűségére, az élet titkait kutató szív

komoly áhítatára és a képzelet monumentális ecsetvonásaira nézve mindabból, a mi csak valaha magyar nyelven íratott, a fátum nagy görög tragikusaihoz és a lelkiismeret nagy angol tragikusához semmi sem áll közelebb, mint a kettőnek misztikus összekapcsolásával: Kemény Zsigmond regényköltészete.

JÓKAI SÁRGA RÓZSÁ-JA.¹

Péczy József, komáromi prédikátor, múlt század végi irodalmunknak e legnagyobb műveltségű munkása s egyszersmind lelkes chauvinje, volt a legelső, ki magyar költői műre pályadíjat tűzött ki. Ezt az adatot érdemes kiemelni irodalomtörténetünknek. A pályázat eredménytelen maradt s maga Péczy annak a keserű csalódásnak küszöbén halt meg, mely egész nemzeti életünkre a költőink által ismételten Titusnak nevezgett Ferencz császár trónraléptével beköszöntött. Hasonnevű fia, a debreczeni történettanár, örökölte atyjának eszményeit. Ifjú korában a költészet terén is tett kísérleteket, s az első egyike volt, kik Széchenyi fellépését versben üdvözölték; utóbb egészen szaktárgyára szentelvén magát, 1837-ben egy kétkötetes magyar történelmet írt, mely különösen református főiskoláinknak és közönségünknek hosszú időn át, egész Horváth Mihályig kedvelt kézikönyve volt. E munka akadémiánk két első elnökének, gróf Teleki Józsefnek és gróf Széchenyi Istvánnak nevét viseli, lelkes ajánlással, címlapjain. A második Péczy József mintegy a maga és

¹ Akadémiai jelentés az 1891-92. évi Péczy-féle regény-pályázatról.

édesatyja törekvéseit kívánta folytatni a pályadíjjal, melyet akadémiánknál alapított a nemzeti történelemnek tudományos és költői művelésére. E díj az egyetlen hazánkban, melyhez már százados emlékek kapcsolódnak: az első Péczely-pályázat, történelmi dráma ki a, 1790-ben volt kihirdetve.

Az akadémiai Péczely-díj is, fele részében, történelmi drámák jutalmazására fordított. A Kóczán-díj alapítása után azonban az Akadémia azt határozta/hogy az alapító-levélnek világos engedélye alapján, ezentúl a regényköltészet, még pedig elsősorban a történelmi regényköltészet emelésére fordíttassék. Az új szabályzat alapján Gyulai Pál r. tag elnöklete alatt Bérezik Árpád 1. tagból és a jelentéstevőből álló bizottságot küldött ki, azzal a megbízással, hogy az 1891-ben és 1892-ben önállóan vagy folyóiratokban megjelent magyar regények közül jelölje ki a jutalomra legérdemesebbet. A pályázati szabályzat értelmében mindenekelőtt az említett biennium alatt megjelent néhány történelmi regényre voltunk figyelemmel. Csekély számukkal is, de talán még inkább egész mivoltukkal megerősítették azt a benyomást, hogy költészetünkben a múlt iránti hajlam s ezzel a költői alakítására való képesség is szemmel láthatólag fogy. Hogy ez a tagadhatatlan jelenség nem általában a tanulmányra való kedvnek, a kivételességek mellett az igazi hűség iránti érzéknek s a nemzetihez való vonzalomnak csökkenését jelenti-e: méltán gondolkodóba ejthet. Annyi bizonyos, hogy történelmi hűségről — nem a források, hanem csak a köztudat irányában — alig szólhatunk a számbavett regényekben, melyeket költői értékek sem emel magasabb színvonalra. Nem ajánlhatnók egyiköket sem jutalomra a nélkül, hogy

éles ellentétbe ne kerüljünk az alapító szellemével és szándékával, a kit főként a történet tisztelete vezetett, tehát éppen az, melynek hiánya jellemzőnek mutatkozik egész újabb, úgynevezett történeti költészetünkben. A nagyobb számú társadalmi regényekre kellett tehát áttérnünk, melyeknek sora nemcsak figyelemre méltó tehetségeknek többé-kevésbé részleges sikereiről tanúskodik, de egy valóban kiváló és értékes művel is dicsekedhetik. E mű, mely a bizottság többségének nézete szerint méltó igényt tarthat az akadémia és a nemzet koszorújára: Jókai Mór *Sárga rózsza* című egykötetes regénye, mely első ízben a Pesti Hírlap 1892. évfolyamában (108-146. sz.) jelent meg.

Midőn Jókai e könyvben a tárgyaknak ahhoz a köréhez tér vissza, mely fiatal képzeletét a *Népvilág* feledhetetlen meséire inspirálta, a magyar népélet képeihez: mintegy ifjúságát látszik visszanyerni, ennek egész jókedvével, erejével, fogékonyságával és egyszerűségével. Azzal a Jókaival állunk szemben, ki a magyar néplélek és kifejezésmódja iránti vonzalmával, nagy költői tehetségétől támogatva, prózai költészetünk egész stíljének ép olyan reformátorává lett, mint Petőfi és Arany a magyar versnek. A tehetségnek, melynek irodalmunk ezt a fordulatot köszöni, behatóbb elemzése nem találhat helyet e jelentés szűk keretében. Fővonásai és arányai mindnyájunk előtt ismeretesek. Költői erejének mértékét mi sem tünteti fel világosabban és határozottabban, mint az, hogy hatásával már nemzeti erőnk összetételének ép oly kimutatható tényezőjévé, részévé lett, mint akár a magyar táj szépségének a délibáb. Részévé szellemi erőnknek idebenn, midőn jelesebb műveiben a magyar élet eredetiségét a szerető szemek élességével

keresi, ritka képzeletének fényével világítja meg, az édes és jellemző hangnemek dús változatosságával fejezi ki és már félszázadja lankadatlan kitartással ápolja. De részévé künn is, midőn a magyar szellemnek új érdeklődőket, olvasókat, tisztelőket szerzett világszerte. Hatásának titkát legrövidebben akként lehetne kifejezni, hogy szelleme egy oly képességet ragyogtat a fejlődés legmagasabb fokán, a melyre nézve a magyar népszellem talán legkorlátoltabb: a képzelő erőét, mégpedig mutatja ennek a magyar népszellemnek egyéb tulajdonaival másként a legszorosabb, legbensőbb kapcsolatban. Mintegy magunkat látjuk benne a magunk fogyatkozása nélkül, s hajlandók vagyunk megbocsátani oly tévedéseit, melyek ezen, ránk nézve oly vonzó, szellemi alkatából következnek. A mi szívünk dobog benne, de a képeknek sokkal dúsabb sorát és elevenebb játékát veri föl, mint a milyenhez körünkben szokva vagyunk. A mi földünk, életünk, céljaink inspirálják s a magyar életnek vannak mélyebb és talán művészből képviselői irodalmunkban, de képeinek gazdagságára és elevenességére meg sem közelíti senki.

Ez a kapcsolat természetesen legszembetűnőbb és legvonzóbb azokban a műveiben, melyek a magyar nemesi, kisvárosi vagy falusi életből veszik tárgyukat. Míg magyar vonásai leleményben, érzésben, hangban a szimpathia teljes erejével hatnak, addig képzelete elé bizonyos korlátok emelkednek, melyek sem elevenességét nem akadályozzák, sem gazdagságát nem csökkentik ugyan, de túlzásainak és önkénykedéseinek útját állják. A tárgyszeretetnek az az ereje, a mely minden művészi hatásnak föltétele, körülfogja lelkünket a mese alakításának, a személyek vonásainak, a képek színeinek, a hang

humorának vagy páthosának varázsával egyaránt. Ez alkotásinak egyike, s a régiekre, a legfrissebbekre és legeredetiebbekre emlékeztető, a *Sárga rózsá*.

A történet, mely el van mondva benne, a közelmúltban játszik: a Bach-világban. De korfestő vonásai gyéren vannak s a cselekvényre és jellemrajzra igen alárendelt jelentőségűek. Mindössze is, hogy a Hortobágyon még nincs vasút s a kis folyam még vígan hajtja a malmot; az ónodi vásárra a polgári kompon kelnek át az árus népek; s a bírói kihallgatást egy «beczirker»-nek nevezett epizód-alak vezeti. A történeti szín a képeknek az idők által változtatott színe; minél közelebb állanak a képek a természethez, annál kevesebbet változtat rajtuk az idő s annál nehezebb ezt a történeti színt megadni nekik. A hortobágyi élet nem évtizedek, hanem évszázadok alatt valószínűleg ép oly keveset változott, mint maga a Hortobágy. Katonaságból szakad ide vissza a csikósbojtár, a regény hőse. Kedvesét, a csárdásleányt, hűségében ingadozva találja. Már Lacza Ferkónak is adott sárga rózsát. Régi szeretője megveti hazudozását, de hízelkedésének még sem tud ellenállani. Ez a békítő jelenet a csárdában, megfigyelő és jellemző erejével s költői elmésségével, a legszebb lapok közé tartozik, melyeket Jókai valaha írt. Decsi Sándor szerető szívében megmarad a tövis; de talán kihúzná az idő keze, ha vetélytársa, a gulyásbojtár, vissza nem kerülne a messze útról, melyre gulyájával készült. A leány is újra rabja lesz régi szerelmének s szeretné egészen magához hajlítani a csikós borús indulatját. Egy cigányasszony tanácsára szerelemitalt ad néki, a mitől a legény a halál révére jut. A tárgyaláson Klári mindent megvall s a fölépült Sándor csak hazugsággal mentheti meg.

Bár megutálja érte magát, megteszi és elfordul a leánytól. Egy pár keserű mondatában a tragikum zord szele kavarodik föl, igazabban és bat almásabban, mint az egy Violát kivéve, népi tárgyú költeményeink bármelyikében. A gyűlölt Lacza Ferkó is visszaérkezik és Sándor, mikor kedvesének még egy árulásáról megbizonyosodik, szemébe akar nézni. A legények ivás közben értik meg egymás szándékát, lovukra kapnak s a pusztai harcban a csikós ólmos botjával leüti vetélytársát, szétfújja a szelekbe Kláritól kapott sárga rózsáját és eltűnik.

Bizonyára vannak e történetnek halaványabb és gyöngébb részletei is: így a váltó motívuma kissé keresettnek tetszik s a Hortobágyért rajongó festő lelkesedése is inkább rontja mint emeli a hangulatot. De az eredeti, színekben és jellemző erőben kitűnő képek és jelenetek — a hajnalló paszta és ébredő gulya, a csárdabeli viszontlátás és kérlelés, a számadó gulyás búcsúja kereszt fiától, az ónodi vásárosok tereferéje, a lovával tanakodó csikós, a pusztai párbaj — oly sűrű sorral váltogatják egymást, hogy a hamis öltések és színtelenebb fonalak alig tűnnek föl a mesteri szövedéken. A magyar puszta élete, lakói, felfogása, érzése, nyelve a megfigyelésnek ritka erejével vannak ellesve, a képzetnek rendkívüli elevenségével szöve a hű és megkapó vonások áradatából képekké, s az előadásnak gyökeres és jellemzetes, kedves és sokszor szikrázó elmésségű módján mutatva be. Valóban ez a nyelv könnyed fordulatosságával, a népi észjárást jellemző képletes és czélozgató hajlamával, a festői tájszavak bő s mégsem mesterkelt használatával, hangzatosságával, mely néhol a rithmus hatásáig emelkedik, a mire Tóth

Ede tette a legszerencsésebb kísérletet: mindez méltó lenne a legrészletezőbb figyelemre és fejtegetésre. Jókai nyelvének tisztasága utóbbi műveiben nem oly szeplőtelen többé, mint valaha. De mintha a *Sárga rózsa* magyar, pusztai levegője nyelv-géniusát is újra ihlette volna: e könyvből újra az ő régi magyar szavának tiszta zengése szól.

De a munka főérdeme: a magyar nép lelkének a költői képzelet erejével olyan mély megvilágítása hőseiben, mely ritkítja párját. A történet indítéka a csikós szerelemfáltése, de olyan sajátos megvilágításban, mely népünk lelkének legjellemzőbb vonásait tünteti szemünk elé. Egy szenvedély gyűjtő lencséjében ott szikrázik az egész embernek, az egész fajnak egész belső világa. Keserű szilajság és büszke borongás, szembeszálló egyenesség és nehezen mozduló konokság, a férfias méltóság küzdése lebíráhatatlan ellágyulásokkal, a szavakban fukar szemérem, kényes becsületérvés és helytálló lovagiasság: e tulajdonok szövedékében jelenik meg a csikós féltékenysége. Semmi érzékenykedés, hanem inkább egészséges érzékiség, a magyar népdalnak, ha szabad ezzel a paradoxonnal élnem, *tiszta* érzékisége. Nem kell bőven indokolnom zártételemet, annyira magától következik az: ebben a nekikeseredett legényben megvan és megnyilatkozik majdnem az egész magyar népjellem. Főleg ennek okából vagyok hajlandó hinni, hogy ez a kis regény standard workjaink, maradandó könyveink egyike lesz, azok egyike, melyeknek szelleme akkor is szítani fogja tiszta költői eszközökkel a magyar érzést, mikor majd magyar sajátosságainkat mind mélyebb és mélyebb réteg alá temetik a jövőnek nivelláló áramlatai.

Az előadottak alapján a kiküldött bizottság többsége, Gyulai Pál bizottsági elnök úr eltérő véleményével szemben, ki Csiky Gergely *Sisyphus munkája* című regényét kívánta megjutalmaztatni, azt a javaslatot terjeszti a tekintetes Akadémia elé, hogy az említett évpárra eső Péczely-díjjal Jókai Mórnak *Sárga rózsa* című regényét kitüntetni méltóztassék.

AZ EMBEE TRAGÉDIÁJA.¹

Költőisége, jelentése, magyarsága.

1.

Ez idén félszázadja lett *Az ember tragédiája* nemzetünk közkincsévé. Ez a jubileum véletlenül összeesik egy százados fordulóval is: épen ama férfiu halálának százéves fordulójával, ki a bölceleti költészetet először szólaltatta meg magyarul. A nagy magyar lelkek egyik legkiválóbbika, Bessenyei György, a bécsi udvar zajos magányában, majd az álmaival népes bihari remeteségben, fáradatlan kitartással és keserű vívódással igyekezett rajta, hogy a francia felvilágosodás bölceletének vezető gondolatait a magyar vers és költői próza útján beoltsa a magyar lélekbe. Locke-ot és Voltaire-t nem is csak beléje oltani törekszik, hanem kibékíteni, ha lehet, kiegyeztetni ennek ősi hagyományaival. Elmaradt, pusztuló faja megmentésének az ő egész lelken uralkodó egó vágyában ontja a verseket, megható vallomásokot, szónoki oktatásokat, hogy az embert és nemzetét magára és feladataira, céljára és jövőjére eszméltesse. A magyar

¹ Felolvastatott a M. T. Akadémia 1911. évi közülésén.

élet fejlődésének nagy határkövét letette s életének tragikus küzdelmei után szinte úgy tűnt el szem elől, olyan észrevétlenül, titokzatosan, mint azok a mithikus alakok, a kik népöknek az ígéret földét mutatták meg. A mint egész újabb szellemi, sőt politikai fejlődésünk is az ő alakjához vezet, a nemzeti gondolatnak és a művelődés gondolatának az ő lelkében való új találkozásához: az a kezdeménye sem maradt követők nélkül, melyet bölcséleti költészetével irodalmunkban indított.

Nem maradt tanító költészetünkben, melynek története méltó önérettel mutat Csokonai hatyúénekére, a *Lélek halhatatlanságára*, a gondolat és hit postulatumai kibékítésének e költői gazdagsággal áradó kísérletére, melyben az «emberiség merész szószólója» valószínűleg először használja nálunk a napjainkban oly közkeletűvé lett «szabadgondolkodó» kifejezést. Bessenyei kezdeménye visszhangzik a regényben: csak a *Karthauzit* említem, mely egy mélyen érző és nemesen gondolkodó lélek történetének külső és belső sorsfordulataiban veti föl az élet értékének problémáját s a fantázia és gondolat dialektikájával adja költői bírálatát. A novellában *Helione*, Jósika fantáziájának ez a legsajátosabb és talán legtündöklőbb terméke, a végtelenségre törekvő szellem Isten ellen lázadásának s a női szív örök ragaszkodásának képe, mely néhány vonásával egyenesen Madách gondolatvilágára utal. Így Vörösmarty .Romjának csodás meséje is, melyben a valóra váló s mindig csak új kiábrándulást hozó álmok sorozata és a végső pusztulás még szorosabb eszmei kapcsolatot mutat Madách költeményével. De egyenesen a dráma mezején is ismételve fölmerül a törekvés az általánosabb eszmélkedésnek költői alakítására. A *Csongor és Tündének* röpke és édes

bája szinte figyelmetlenekké tesz bennünket mélységei iránt: az eszménységre törekvő emberi lélek szárnyalásának, küzdelmeinek, sorsának képe és tanulságai iránt. Az ifjúságnak hol sóvár és játszi hangján, hol szenvedélyes hevével szólalnak meg benne már azok a gondolatok az emberről, erejéről, rendeltetéséről, melyek utóbb az öreg Vörösmarty líráját szinte a húrok szakadásáig reszkettették. Czakó *Leónáját* sem hagyhatjuk említetlenül, melyben egy fegyvelmezetlen elme és megdöbbenően cikázó fantázia szinte a lázbeteg energiájával hirdeti és magyarázza az emberi élet értéktelenségét s a természetnek jótékony erejét megsemmisítésében. Bizonyos motívumokban való találkozásnál fogva is érdekes, hogy ez a rémtörténet, mit se m törődve az anachronizmusokkal, ugyanoda van helyezve, a középkori Bizáncba, a hol Madáchnak egyik legszebb képe, Tankréd és Izóra színe is játszik.

2.

A sokáig jeltelen kovácsi sír bezárulta után ép fél-századdal, most? ötven éve érkezett meg a filozóf-költő Bessenyeinek legnagyobb utóda: Madách Imre, az *Ember Próbája* után az *Ember Tragédiája*. Arany János, ki a Kisfaludy-Társaságnak 1861 október 31-iki ülésén olvasott föl először mutatványokat az ismeretlen szerző ismeretlen drámájából, így jellemzi a hatást: «Majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégyűtség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arczaín.» A nemsokára megjelent munkának a hatása is ilyen volt közönségére: az egész nemzetre. Ismétlődött az, a mi irodalmunkban eddigelé csak három

esetben történt: a *Himfy*, az *Abafi* és a *Toldi* megjelenése alkalmával; ismétlődött az a byroni hajnal, melynek szellője egy ismeretlen névvel minden palota és kunyhó ablakát országszerte megkocogtatta. Kritikusok és olvasók, Aranytól kezdve az iskolás fiúig mindenki érezte, hogy egy nagy szellem megnyilatkozásával áll szemben, hogy ennek a szellemnek ellenállhatatlan varázsa alá került, mely nemcsak az ismeretlen névre, hanem az egész magyar lélekre fényt árasztani hivatott. A hatásnak ez a rögtönössége, mélysége és egyetemessége, mely mintegy új erővel tört ki 1883 szeptember 21-én, mikor a Nemzeti Színház először mutatta be a költeményt, nemcsak a váratlan meglepetés öröméről tesz bizonyosságot, nemcsak a tárgy sajátosságának varázsáról, de nem is csak eszmei tartalmának gazdagságáról és mélységéről, hanem egyenesen költői értékéről, a költészet erejéről, melylyel eszméinek gazdag és mély világát Madách megeleveníti.

Mert míg az *Ember Tragédiájának* eszmei, tárgyi, fel-fogásbeli önállását a *Fausttal* szemben nem volt nehéz kimutatni: épen ez a pont az, a melyre nézve a legelragadottabb kritikus sem tudta egy perczre sem tekintetét elvonni Goethétől, kinél tökéletesebb harmóniája gondolkodónak és költőnek talán sohasem volt. Ez a goethei igézet és mérték érvényesül tudatosan vagy ösztönszerűen a Madách költői erejét illető ítéletekben. Legélesebben Zilahy Károlynál, ki a drámában egy mélyen gondolkodó fő megnyilatkozását üdvözli, de mint költeménytől, különösen mint drámai költeménytől minden értéket megtagad. Első külföldi ismertetője, az érdeemes Opitz Tivadar sem tartja Madách fantáziáját elégnek feladatára s híján látja annak a varázserőnek,

mely megragad és meghat. Körülbelül ilyen értelemben nyilatkozott felőle mindvégig Madách összes költői műveinek első kiadója, Gyulai Pál is: bár tisztelettel, de bizonyos, szavakban fukar tartózkodással. De még az a magyar kritikusa is, ki először írt róla nagyobb, egész könyvet tevő tanulmányt, a ki valamennyi bírálója közt talán legmagasabbra helyezi s a *Faust* irányában leghevesebben védi eredetiségét: Szász Károly azt mondja a tragédiáról, hogy «hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva; eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes búbája hiányzik». Ez a felfogás azóta átment mintegy kritikai köztudatunkba. Bölcselmi tartalmának mélységét, gazdagságát, elevenségét, eszméinek helyenkint bámulatos élességű kifejező erejét állandóan szembe látjuk állítva, mintegy meghasonlásban mutatva föl a költőiséggel, ennek rovására.

Ebben a felfogásban, nyersebb vagy óvatosabb fogalmazásaiban egyaránt, méltán tűnik föl az indokolásnak majdnem szószerinti egyezése. Mind azon a, szinte szájról-szájra adott és alaposabb vizsgálat nélkül ismételt állításon alapszik, hogy az *Ember Tragédiája* nem indít meg, nem ragad el, nem hat szívünkre. Egy értékítélet, mely pusztán szubjektív benyomásra van alapítva és ezzel indokolva, a mi különben a magyar kritikában mindig divatos volt, sohasem lehet meggyőző. De hát az *Ember Tragédiája* költői hatását illetően valósággal így volt, így maradt, így van-e ez? Nem mond-e ellent világosan és harsányan az a szinte példátlan népszerűség, melyet a költemény egy csapásra kivívott s félszázadon át máig fentartott? Az a kor, melyben megjelent s a melyben helyét kivívta, nem a gondolkodás, mérlegelés,

eszmélkedés kora volt ; magyar nemzedéke nem olyan közönség, melyet egész lelkével a gondolatok világába merülten el tudnánk képzelni. A hatvanas évek eleje, a tüntetésekkel zajló «kis forradalom» mozgalmi, a szétkergetett országgyűlés zavara, a fölébredt nemzeti erő letörésének új kísérletei : ilyen viszonyok közé köszönt be az *Ember Tragédiája* s egy nemzetet hódít meg, mely a hosszú és elnyomott keserűség, a felcsillanó remény, mindent átható lelkesedés, fenyegető küzdelmek hevülete s egy új életérzés izgalmaiban égett. Élete inkább érzésekben, mint gondolatokban lüktetett. A mű mely ilyen kort és ilyen nemzedéket meg tud hódítani magának, melyet ilyen kor és ilyen nemzedék érez a magáénak, magát érezvén benne : népszerűségét bizonyára elsősorban költői erejének, az érzés és képzelet hatásának köszöni. A gondolatok világába csak ezeknek erős szárnyán ragadhatja olvasóit.

Nem ejthet-e már ez a körülmény gondolkodóba bennünket s nem utal-e rá, hogy legalább egy futó pillantással mélyebbre igyekezzünk tekinteni s másképp formulálni a kérdést? Kétségtelen, hogy Madách nem művésze a nyelvnek, sem zeneiségének, sem festőiségének. Gondolatokat tolmácsoló, sokszor bámulatosan tömör erejének ritka birtokában van, de zengzetességének, színeinek, bájának már sokkal kevésbé. Költői nyelvünknek az a nagy átalakulása, jellemzetességben, gyökerességben, hangzásban, melyen az előző évtizedek alatt átment, alig érzik rajta s olykor szinte Kölcsey bölcselmi költeményeinek stíljére emlékeztet. Legkönnyedebb még Lucifernek egy-két női kísérőjével folytatott ironikus párbeszédében, legszárnyalóbb a szónoki részletekben Ez bizony fogyatkozás, a mint Arany is megjegyezte egy,

Tompához írott levelében; de hozzátéve, hogy: a névtelen költő «igazi talentom, az első Petőfi óta, ki önálló irányt mutat». Ha nyelvének és verselésének ez a fogyatékossága a költészetnek lényegét illetné, akkor nem érthetnők azt a benyomást, melyet Arany egy kis körre jellemez, de az egész nemzetre is s kiváltkép fiatalságára találóan. A lelkeknek olyan fölindulását, mely «kiül az arcokra», költői mű nem verheti föl semmi mással, mint költői erejével. És ha az *Ember Tragédiája* el tudta érni, még pedig a nemzedékek sorában, ezt a hatást, egyik legerősebb és legtermészetesebb eszköze nélkül is: annál kevésbé vonhatjuk kétségbe vagy becülhetjük le költői erejét és ezzel értékét.

A költői művészet lényegét keresve benne, valóban más eredményre jutunk. Ha nem iskolás meghatározásokat keresünk, ezt a lényegét legegyszerűbben úgy jelölhetjük meg, hogy az érzés és képzelet suggestiv erejével emberi lelkek életkörébe von be bennünket. Magába a költőbe elengedhetetlenül és mindennek előtt. Nemcsak a lírai, hanem mindenféle költészet hatásának ez a fő feltétele. Dantét Vergil vezette, de végéig a maga hitének, erkölcsi felindulásainak, honfi fájdalmának, szerelmének emlékei, álmái, képei között bolyongott s a *maga* lelkének poklán és tisztító tüzén keresztül a *maga* lelkének Paradicsomába jutott. A Shakespeare-kutató csak annál fogva keresheti a drámák sorozatában Shakespeare-t, az embert, mert mindnyájan érezzük bennök, az ifjú képzelet és érzés küzdelmeitől a pályavégnek verőfényes békéjéig, a szenvedélyek elviharzásáig a *Viharban*. Nem Goethe szelleme lázong-e Faustban; a miket «belerejtegetett», nem önnön szívének hosszú és gazdag életéből meri-

tette-e? Természetesen nem költői értéköket mérem össze annak a benyomásomnak kifejezésével, hogy a maga lelkét egyikök sem tárja föl sem mélyebben, sem teljesebben, a maga küzdő, szenvedő, lelkesülő, csalódó, törekvő emberi lelkét, mint tragédiájában Madách. Ha mit sem tudnánk róla és életviszonyairól: ifjúkora költői kísérletéről, mely hajótörést látszott szenvedni; politikai törekvéseiről, melyeket egy szörnyű katasztrófa némított el; a «psocul negotii s», családi tűzhelynél keresett boldogságának rombadóltéréről; a nemzeti élet új reménysugaráról, mely már derengett lelkében, mikor halhatatlan költeményét írta: ha minderről mit sem tudnánk is, bizonyára éreznők egy nagy léleknek egyéni világát benne, nemcsak gondolati, hanem érzelmi tartalmát, mozgalmait, életét. Az egész koncepczió sajátossága, az az egymásra következő ütközések hatalma, a tetteknek és álmoknak egymásba játszó váltakozása, a keservnek és lelkesülésnek helyenkint kitörő elemi ereje, a szív legmélyebb gyöngédségének különösen Éva néhány alakjában megható kivallása, a nagy megoldásnak a gondolatok világából az érzelmek világába való utalása: mindez végesvéig érezteti velünk annak a Bessenyeinek utódját, ki, mint egykor Petrarca, a *maga* Lelkével folytatott vívódását írta meg a *Holmi* dialógusaiban. Nem a szemléletből, tanulmányból, elmélkedésből elvont gondolatok keresnek itt képeket és költői formát, hanem olyanok, a melyek egy szív érzéseiből fakadtak, egy élet tisztító tűzében kristályosodtak ki s ezt a jellemeket félreismerhetetlenül magukon viselik. A gondolat mélységei még mélyebbre mutatnak: az érzés mélységeire~ Az *Ember Tragédiája* a szív vérével írt könyvek közé tartozik. A gondolatok dialektikus fejlesztésében a sajtó,

hullámozó, torlódó érzelmek dialektikája vívódik és keresi a béke révpartját. Nemigazi, nemeleven képzelet-e az, mely egy lélek világát a világköltészetnek egyik leghatalmasabb és leggazdagabb képsorozatába tudta foglalni s nem igazi, nem csodálatos költői erő-e az, a mely benne ily tisztán és mélyen éreztetni volt képes?

Ennek a szuggesztív erejű költői képzeletnek és érzésnek a tragédia valamennyi lapján élénk toluó bizonyosságai közül az idő és alkalom csak töredékes és rövid utalásokat enged. A költői szemnek milyen élessége szedte össze, a fantáziának milyen ereje színezte s az érzésnek milyen mély gyöngédsége fejlesztette ki Éva vonásait és alakját. Az igazságkeresés és kiengesztelődés legnemesebb harmóniája alkotta meg ezt a képet ilyen káprázatos változatosságban és mégis szoros egységben. A léleknek magasztosságában makacs elszánása és a lelkesedés érzéki brutalitás, a bűnből visszasóhajtó eszményiség és a bűntől visszatartó gyávaság, a föláldozás és élvezetvágy, a ragaszkodás és hiúság képei között mily finom és gazdag szövedék, melyből a legmélyebb és legjellemzőbb vonásokkal úgy emelkedik ki az asszonyi szív, mint az életnek fenntartó, nemes ereje, íme egy nagy lélek kohója, melynek tüzeiben salakjától megtisztul az arany.

E lélek költői erejének bizonyosságaiul elég rámutatnom a képzeletnek arra a hatalmas összefoglaló erejére, mely a történeti színekben, ezeknek anachronistikus igazságában nyilatkozik meg; a közbeszótt beszédeknek, különösen Péterének és Dantonének, magával ragadó szárnyalására s a dalok jellemző szépségére; a mellékalakok rajzának egyszerű és nagy művészetére, melyek egy-egy vonással meghódítják képzeletünket és emlékeze-

tünket. Madách drámaírói erejét ezek teremtésében Szász Károly is félreismerhetetlennek mondja. De különösen ki kell emelnem azoknak a tragikai helyzeteknek egész sorát, melyekben az Ádám küzdelmét és törekvéseit vezető gondolatok az emberi szívek kibékíthetetlen összeütközésének és elvérzésének képében jelennek meg előttünk. Ezek közül az egyiptomi rabszolga halála, a római és a bizánczi színek, Kepler belső tragédiája, Danton és áldozata, a falanszter-beli anya: mindez, egészen kiszakítva is az őket összefűző eszmei kapcsolatból, minden fogékony lélek előtt örökre feledhetetlenek. E kis tragédiák nemcsak a fejlődő emberi gondolat változásainak, hanem az emberi érzés örökkévalóságának képei s épen mint ilyenek nyilatkoztatják meg, koncepcziójukban és alakításukban egyaránt a költőt. Ezekhez a színekhez készültek a magyar költészetnek legkitűnőbb illusztrációi. És ha e kis remekeknek nemcsak művészi értékére, hanem kifejezésük és megfelelésük tökéletességére gondolunk: a sugalmat, mely a legnagyobb magyar rajzoló művésznek, Zichy Mihálynak fantáziáját megtermékenyítette, kereshetjük-e másban, mint Madách képzeletének erejében? De maga erkölcsi életünk szimbólumainak az a tömege, mely mindnyájunk lelkébe és ajakára az *Ember Tragédiájából* került: a halálos csók, a feltetsző kereszt, a sikoltó szív, a fűtő Luther, a székfFaragó Michelangelo, az utolsó rózsa, a kevés foka és annyi más, fakadhatott-e másból, mint a legtermékenyebb költői képzeletből? Nem költő-e, a szónak legkövetelőbb értelmében az, a ki érzésekből fakadt gondolatokra milliók lelkébe ható, szinte halhatatlan képeket alkot?

8.

Gyulai Pál egyik régibb bírálatában a költészetet «isteni kijelentésnek» mondta, «mely kibékít bennünket az élet meghasonlásaival». Ahhoz a kérdéshez jutottunk, hogy ilyen értelmű költészetet találunk-e az *Ember Tragédiájában*. Más szóval az egész magyar kritikai irodalomnak talán legtöbbet vitatott és legnehezebben megoldható problémája elé. Kibékít-e nemcsak az élet-visszásságaival, hanem épen azzal a meghasonlásba], melyet a történetnek kiábrándító tanulságaival s a tudománynak az emberiség jövőjét illető pesszimista hipotéziseivel maga ver fel lelkünkben? Balzsamot cseppent-e sebünkre vagy inkább tövist szűr bele Ádám megadásának chiaroscurójával, a dráma megoldásának a halhatatlanság és a haladás kérdéseit illető mozzanatóval? Sokan foglalkoztak, kiváló elmék, Madách költeményének ezzel a legfontosabb és legfogósabb problémájával: az álomjelenetek jellemével és a megoldás jelentőségével. Arany János és Greguss Ágost irányadó bemutatásaival s Szász Károly és Erdélyi János első részletesebb, beható fejtegetéseivel indul meg a tanulmányok sora, mely Morvay Győző irodalmi és történeti összeállításával, Palágyi Menyhért biográfiai megvilágításával, Kármán Mór etikai magyarázatával és Alexander Bernát kimerítő kommentárjával bizonyára nem ér véget. Kritikai könyvtárunknak kétségkívül becses szakaszát teszik e munkák; de épen a főproblémára nézve talán szabad folytatnom a kísérleteket olyan formulázással; mely lehető egyszerűségében minél jobban megfeleljen egy lényegében költői mű természetének. Ez alkalommal nem adhatok mást, mint röpke utalásokat és

rövid vázlatot; de hiszen az *Ember Tragédiájának* nem utolsó dicsősége az, hogy ezeket az utalásokat itt bizonyára mindenki megérti s ezt a vázlatot mindenki követni tudja.

Madách koncepcziója szerint *egy ember*, az első ember álomképekben végigéli az egész emberiség életét, még pedig külső és belső életét egyaránt. Az első, második és harmadik szín az égben, a Paradicsomban és a Paradicsomon kívül játszik, mint az egész tragédia exozicziója. A tizenegy színre terjedő bonyodalom már az álomképekben fejlődik ki. A befejező, tizenötödik szín ismét Ádám gunyhója előtt hozza a megoldást. Az egész emberiség történeti életének jellemző mozzanatait, mintegy belső tragikai fejlődés fokozatait, voltaképpen *egy* tragédiának egymásra zúduló motívumai, melyek a hőst a kétségbeesés örvényébe, a tragikai katasztrófa szélére ragadják. Ezek a történeti képek nem csupán a historizmus újraébredt szellemének sorozatos, művészi kifejezései, mint Kaulbachnak egyidejű nagy falképei a berlini múzeum lépcsőházában, nem csupán történetek ábrázolatai, hanem egyetlen történetnek organikusán összefüggő, sőt összefogózó alkotó elemei. A főcselekvény *egy embernek* mithikus, de személyes története, mely lényegében és részleteiben az egész emberiség tragédiáját tükrözi. Ennek a tételnek megállapításával kell keresnünk az eligazodást.

A mint az álomképek egyes színei egymást követik, egymásba kapcsolódnak, egy sajátos rendszer jelentkezik bennök, mely kritikánk szemét mintha elkerülte volna: nemcsak az emberiség, hanem az egyes ember életét vezető erkölcsi erőknek bizonyos rendszere. Az egoizmus és altruizmus, az önzés és közérzés váltakozása-

nak rendszere ez. Ez a két erő a természeti erők szükség-szerűségével uralkodik rajtunk és kormányozza életünket, mert nem élnénk emberi életet, ha csak magunknak élnénk, és nem élhetnénk semmiféle életet, ha magunknak nem élnénk. Minden egyes emberi léleknek ezt a két erejét egymást szabályszerűen változtatva mutatja föl Madách az egész emberiség élettörténetében. Az egyiptomi képben a fáraó a maga nagyságának, hírének, emlékének szolgálatába akarja hajtani egész világát. Utána Miltiades a haza közösségének áldozza erejét és életét. Sergiolus orgiájában a gyönyörhajhászat érzéki önössége tombol. Tankréd, hősiségével és lemondásával, a hit áldozatkész közérzésének vitéze. Kepler, a világ zajától elvonulva, a tudásban csak a maga lelkének keres kielégülést. Danton az emberiség békóinak szét-törését, a közszabadságot, a haza nagyságát és szabadságát hirdeti. A londoni szín az önérdék hajtotta emberi élet képe. A falanszter, vele szemben, az egyéniség tagadásának, teljes megsemmisítésének rendjét tárja elénk. Végre az eszkimó-jelenet megint az egoizmusnak, a szinte állativá sülyedt emberi önzésnek képével fejezi be a sort. Íme mily rendszeres, dialektikus következetességgel váltogatják egymást, egészen a két végletig, az emberiség életfolyamának egymásra, következő képeiben az egyéni lélek vezető erői. Az emberiség lelke, élete összességének fejlődő mozgalmasságában az egyes ember lelke fejezi ki magát: ez az élet a maga végtelenségében az egyes ember életének hasonmása. Az ember tragédiája: Ádám tragédiája. Alap gondolatát is ebben kell keresnünk.

A tragédia azzal indul, hogy az Úrral való meg-hasonlás fölébreszti Ádámban a függetlenség érzetét s

életét egészen a maga erejével és módján akarja végigélni, azaz csak: élni, mert a vég tudata még nincs meg a lélkében. Finom, kiváló költői tudatosságra mutató vonása a lélektani expozíciónak, hogy Ádámot nem az Úr üzeti ki a Paradicsomból, hanem a mithosszal ellentétben, ő maga, még pedig emelt fővel hagyja oda az édent. Önérzete, a maga erejébe vetett hite szinte félelmes hirtelenséggel tör ki. Első szavaiban mondja, hogy «maga lett önistenévé», sőt csakhamar, hogy «erősebb mint az Isten». A Gondviselés vezető kezét ellökvén magától, Lucifer törekszik járomba, a maga jármába hajtani. De ez a féktelen erőérzet az ő tervére sem kedvező; minden módon igyekszik megtörni az álmoképek kiábrándító sorában. Ezeknek a kis tragédiáknak a nagy tragédiában kettős jellemök van. Az egyik az, hogy Ádám törekvései sorra megvalósulnak ugyan, de ő, Lucifer rendezésében és jellemzésében sohasem a megvalósulás stádiumában látja őket, hanem mindig a sikeren túl, a bomlás és bukás képében s Lucifer, a hideg értelem kritikája folyton ennek tanulságaival ostromolja lelkét. A másik meg az, hogy ez a bukás sohasem teljes, sohasem végleges, mert Ádámnak mindig marad ereje a küzdelemnek más irányú folytatására, egészen az utolsóelőtti színig. Bánk és Petron Maxim élve maradnak bukásukban; de semmivé téve, a további életnek úgyszólván minden föltételéből kifosztva; Ádámnak, a fáraónak pedig már a katasztrófájában jelentkezik Ádám-Miltiades, ezében Ádám-Sergiolus, ennek bukásában Ádám-Tankréd, ezében Ádám-Kepler és így tovább. A bukás, egészen az eszkimó-színig, egyszersemind újjászületés. És ez az utóbbi vonás már a végső megoldás kibékítő lehetőségére is utal.

E két mozzanat épen az, a mely az eltérő magyarázatokra alkalmat adott: az álmképek jelleme, igazsága vagy csalfasága, meg a vég. Minden egyes emberi törekvésünk az emberi természetünknel fogva szükségszerű bukás csalódásába fúl-e és valamennyi a nyomorult véghez vezeti-e az emberiséget? Midőn az Úr szavára, erre a nagy kinyilatkoztatásra, Ádám megnyugszik, legutolsó szava mégis az, hogy «csak az a vég, csak azt tudnám feledni!» Igazán kibékítő, igazán megnyugtató-e ez a megoldás; «az isteni kijelentésből» kitör-e a költészetnek az a sugara, mely «az élet meghasonlásaival kibékíthet bennünket» vagy a pesszimizmus borúja elrejteti szemeink elől? Az Űr eltakarja előlünk a jövőt, a sírontúlít úgy, mint a földit. Honnan merítsünk erőt az élet küzdelmeire, sikereinek kivívására, csalódásainak és szenvedéseinek elviselésére, a jövőnek ránk súlyosodó előkészítésére, ha minden igyekezetünk biztos hajótörésnek indul s nemünk is talán a végső pusztuláshoz közeledik?

Vissza kell térnünk oda, a honnan kiindultunk s a hova az egész költemény cselekvénye és szerkezete utasít: az egyes ember életének analógiájára. A mit Lucifer a kihült nap és kipusztult föld világában, az eszkimó-színben az emberiség életének végéül mutat: az egyes emberre nézve mindaz kikerülhetetlen bizonyosság: az élet tevékenységéből kivénhedés és a halál. A tudomány jóslata csalódhatik; az egyesnek ez a sorsa bizonyos. És érme a bizonyosságnak ellenére nemcsak megfelelő erőnk van a magunk élete munkájának végzésére, a magunk és mások iránti kötelességeink teljesítésére, érdek- és eszme-harczaink megvívására, csalódásaink és szenvedéseink elviselésére, hanem mindig

nyitva szívünk a reménynek, a megelégedésnek, az örömnél, a boldogságnak is. Mi az voltaképen, a mi fenn tart bennünket; lelkünk erejének melyek a forrásai? Fenn tart a mi kis: életünk összefüggésének tudata és érzése egy egyetemes és végetlen étellel, mely a vallásos érzésben lelkünket fölemeli. Fenn tart a törekvésnek, a küzdelemnek, a munkának öröme, melyben valónk természeti rendeltetésének kielégülését élvezzük. Es fenn tart, mint erkölcsi levegőnk szívdobogató oxigénje, a szeretet, az adott és a vett szeretet, melylyel az élet, a természet és a művészet pihentet, támogat és erősít bennünket.

Az erőknél ugyanez a háromsága az, melyet az Úr, mikor a kétségbeeső Ádámot újra kegyelmébe fogadja, ajándékol az emberiség bölcséjébe helyez. Az- Úrtól elszakadt Ádám, mindjárt magára maradása után, ön erejében való elbizakodásának legelső megcsúfolásául szorongva érzi magát az *anyagvilág* óriási, megsemmisítő kapcsolatában. Mikor ép ennek kötelékeiben, a földről fölemelkedve, majd az élet természeti feltételeinek híján, végromlásra jutna: az Úr fölébreszti lelkében a *szellem* világával, a végtelennel való kapcsolatának tudatát, ebben való részességének érzését; megnyitja fülét a lelkében zengő «égi szó» hallására. «Ha legörnyesztené a percznyi lét súlya, emelje majd a végetlen érzete.» A küzdelemnek meg nemcsak sikertelenségét és csalódásait fogja érezni, hanem az «erős kar és emelkedett szív» munkájának örömet, lelkesedését, előre hajtó erejét, melyet a földre visszakívánczó Ádám az űrben maga is hangoztat. Ez a lelkesedés, mint tudomány, daczolni fog a természettel is. Végül mellette lesz a szeretetnek mosolygó és vigasztaló géniusza: a nő, a költészet, a

művészet. Mikor magában teljes tehetetlenségét érzi, hogy nem semmisítheti meg magát, mert Éva már anya: ezt is a szeretet diadalául kell éreznie. Az Úr voltaképp annak a szeretetnek szavával győzi le, melyet szívében ébresztett. Végességének kétségbeeséséből a szeretet ragadja át a végtelenben való részességének érzésébe s küzdő erejének, lelkesedésének ez fakaszt új forrást. Ádám le van győzve, de le veretesében mégis van mentve. Mi kép foglalhatják már össze mindezt, a mit az *Ember Tragédiájának* szerkezeti sajátosságáról, színeinek változó lélektani jelleméről és megoldásáról mondtunk? Azt hiszem, legrövidebben és legegyszerűbben úgy, hogy: az egyes ember életének erkölcsi erőforrásai táplálják az emberiség életét is, s a mint elegendők arra, elégségesek és alkalmasok erre is. Ha ezt a gondolatot erkölcsi tétel alakjába akarnók foglalni, a régi költői szó visszhangját hallanók benne: a ki a maga korának eleget tesz, megfelel minden idők iránti kötelességének is.

4.

Ez a következtetés talán abban is talál némi támogatást, a mit, a dráma költői jelleméről szólván, szubjektivitásáról mondtam. Az emberiség életén, Ádám «színeváltozásaiban», a költő lelke viharzik át, tör céljai felé, vérzik csalódásain, vívódik kétségei között és emelkedik ki tisztító tűzből. Egy magyar költő lelke, de — első tekintetre legalább úgy látszik, — egy vonás híján, mely egyetlen társából, egyetlen magyar költőből sem hiányzott soha. A magyar nemzeti érzést értem, melynek egyenes és világos megnyilatkozását az *Ember Tragédiája* nem tartalmazza. A magyar történelemből vett színe

nincs s magyar vonatkozása talán kevesebb, mint Dante *Divina Commediájának* vagy Camoens *Luziádájának*. Nem érdektelen a kérdés, hogy ebben a tekintetben kiszakad-é mintegy a magyar költészetnek nagy közösségéből, vagy a kutató szem megtalálhatja benne ezt a vonást is, de a művészetnek abban a, tőle követelt legfőbb tökéletességében, «mely úgy elbű, hogy észre sem veszik». Az *Ember Tragédiájának* van két helye, mely ez irányban eligazítónak látszik előttem. Sőt többnek; döntőnek arra nézve, hogy az egész költeménynek érzelmi gyökerei között, azok között, melyeket Madách szívének vére táplált: ott van hazafi-érzése is.

Az első, mikor az eszkimó-sátor előtt Lucifer az egyéni erő, nemes törek\ések semmiségét gúnyolja s Leonidas, Brutus, Luther és Napoleon mellett a «nagy Hunyadra» utalva kérdi, hogy «ha nem *méltó nép* körében jó világra, mi lesz első hőseiből a keresztnek?» Emlékezzünk csak rá, hogy a tragédia mindannyiszor, mikor a népet szerepelteti vagy emlegeti, önzését, vakságát, sülyedtségét következetesen mint a nagy és nemes egyéni igyekezetek akadályát, megbuktatóját tünteti föl. Egyetlen népről sincs, mint ilyenről, egyetlen magasztaló szava. Ez az egyetlen: a magyar méltó volt hőséhez, a mindent csúfoló Lucifer is meghódol neki. Hogy ennek a rövidke részletnek egész, Madáchra jellemző pszichológiai jelentőségét megértsük, gondoljunk arra, hogy ez a néhány sor voltaképp az egész koncepczió természetében rejlő következetességet töri meg. És ebben a jelentőségében bizonyára a legmegkapóbban és élesebben fejezi ki Madách lelkének magyarságát, a nagy költőtársától követelt «szűz és néma szeretetet».

A dráma másik helye, mely e vonatkozásában eddig

szintén észrevétlen maradt, ugyanilyen természetű. Az egyes színek elején, mikor Ádám beköszönt, az életnek olyan rendjét találja, a melyet legutóbbi csalódásában kívánt s a romlás csirái, mérgei csak utóbb ötlenek szemébe és éreztetik vele új csalódását. Egyetlen egyszer azonban mindjárt a színnek legelején, legelső szavával megütközik az új rendnek egy mozzanatán: a haza fogalmának száműzetésén a falanszter világából. A tudomány alkotta és vezette közrendet kívánt; «beteljesült lelkének ideálja; csak egyet bán: a haza fogalmát». A kitörés rögtönisége és szokatlansága Lucifernek is feltűnik. Ez az Ádám itt, akár a Horvát Istváné, magyarul beszél. Nem a legtisztább és legmélyebb magyar érzésvilágra utal-e ez a kicsiny s szinte az ő költői fejlesztésének módjába ütköző vonás? Csak két sugár, mely átszökken a nagy borúlátón, de olyan fényes és forró, hogy bizton érezteti velünk a világosság-
nak és melegnek azt az egész áradatát, melyből kitört. Tudjuk, hogy Madáchnak magába vonult, szemlélődő, érzékeny, sokszor sebzett lelke épen legégőbb érzéseit mily ritkán és futólag fejezte ki egyenesen; még fiókjába rejtett lírájában és bizalmas leveleiben is csak mintegy ki-kivillannak a bölcselkedő ironia burkából. Szeret általánosítani; de a gondolatokba szüremelés eredményeiben, jellemében, irányában mindig mélyen érző, keserű lelke vívódik, félreismerhetetlenül és szívbe ható erővel. Azok között az érzelmi motívumok között, melyekből az *Ember Tragédiájának* koncepcziója született és cselekvénye kialakult, — kialakult nemcsak a filozóf gondolatvilágának, hanem egyben a költő érzésvilágának képéül is: — ezek között az érzelmi motívumok között kétségtelenül ott van a nemzeti érzés is. Nem ép ennél

az érzésénél fogva élte-e át maga a törekvéseknek, küzdelmeknek és csalódásoknak egészen analog sorát azzal, a melyben az emberiség életefolyását tükröztette? Fogékony ifjúsága, szellemi fejlődése a reform-kor küzdelmei között folyt; az emberi és nemzeti haladás eszmeharczának izzó levegőjében; az *Ember Tragédiájának* egy megíratlan színében, melynek Ádámja Széchenyi. Madách, verses zsengeinek, a maga dicsősége kora kísérleteinek sikertelensége után, egész lelkével, tanulmányival és lelkesedésével belemerül kora közéletének hatalmas mozgalmába. A nemzeti küzdelem véres bukásra vezet s a költő a magánélet szerény munkájában és a családi tűzhely boldogságában keres új célzt és megnyugvást. A kiábrándulás gyilkos keserve várja itt is. Az *Ember Tragédiájának* terve ebben a lélekállapotában foganik meg; de akkor alakul ki és jut megoldásra, mikor az önkényuralom végén a nemzet új reménnyel új munkára szólítja fiait. És a mint kialakul, nem érdektelen szerkezeti fő motívumának találkozása sem a mondaalkotó magyar népléleknek egyik legősibb és jellemző motívumával. Ez indíték a nemzet jövőjére vonatkozó jós álom, mely a mi Emesénk meg a török Er-Togrul és Oszmán szemeire szállott s epikai évtizedünknek nemzeti érzéstől áthevített hexameteireiben is fel-feltűnik.

De mindezekben talán nem is végezhetünk a kongruenciáknak azzal a sorával, melyek a dráma és nemzeti életünk között megjelölhetők s a melyek épen Madách nemzeti érzésével világítják meg a költemény keletkezését és alakulását. Élet küzdelmei benyomásainak sorába a magyar költő és politikus nemzeti érzése bizonyára beleszövi a történet tanulságait is, s a maga nemzedékének tragikai színét a nemzeti történet tragikai

színeinek kapcsolatában látja és érzi. Ezek is csak azt az érzését és ebből fakadó felfogását verik föl, a melyet az *Ember Tragédiájában* kifejez. A törekvéseknek és bukásoknak egymásból sarjadó sorozata. A magyarság őshitét védelmezi s vaksága az új idők követelményei iránt, hűségét egész világának romjai alá temeti. A keresztyénségért harcol pogány atyjafiai ellen s vérevesztetten a császárság fojtogató hálójába keveredik. A művelődésért küzd és nemzetisége megy veszendőbe. Nyugatot védelmezi s a török igájába vagy szövetségébe szorul. Fejedelmeihez való hűségében ontja vérét és szolgaságot arat. A közszabadságért áldoz és harcol s a tőle fölszabadított erők élete ellen törnek. És a nemzet a tragikai katasztrófáknak ezt a sorát túlélte mégis. Mi tarthatta fenn? Bizonyára elsősorban és legbathatósabban nemzeti érzésének, lelkességének kiapadhatatlan ereje. Im ez a kérdés is ugyanoda vezethette és vezette is Madáchoz, a hol az egész emberiség sorsának elviselésére és küzdelmeinek megvívására szükséges erő legmélyebb és legdúsabb forrását találta: az érzéshez.

De hát a nemzeti jövő és ennek szívünkben megmegrezenő balsejtelmei? Úgy tetszik nekem, van szava erről is. Költeményének tanulsága, mely az Úr ajakán nyilatkozik meg, nemcsak a mi emberi, hanem a mi magyar lelkünknek is szól. Szólhatna-e nemzetéhez, intésül és biztatásul, igazabban, mélyebben és fenségebben, mint hogy: «Küzdj és bízva bízzál?»

ERDÉLYI JÁNOS MŰBÖLCSELETE.¹

«Népünk költője!» E szavakkal szólította meg Székács József 1842 november 30-án az ifjú Erdélyi Jánost, midőn a Kisfaludy-Társaságba bevezette. Az ungvár-megyei parasztfiúnak, ki már akkor a pataki kollégiumnak büszkesége s az ifjú irodalomnak egyik reménysége volt: néhány költeményében új gondolatok és hangok ütök meg a kényesebben figyelő füleket; gondolatok, a kor műveltségének színvonalán, de a magyar nép szívéből, s hangok az ő ajkáról. Sok jel mutatja, hogy nemcsak a politika, hanem az irodalom vezéreiből is érzik a közelgő változásokat; de alig van még sejtelmök az átalakulás mértékéről, melyen^ költészetünk a népszellem befolyása alatt néhány rövid év múlva át fog menni. Népünk költője nem Erdélyi lesz, hanem Petőfi és Arany, kiknek ő csak úttörőjök a közízlésben. De az időknél e már-már bekövetkezett teljességében ő az egyetlen, a ki bizonyosan tudja, hogy a jövő költészete a nép költészete lesz, a magyar néplélek megnyilatkozása művészelteknek egyéni ereje által. Az üdvözlétre adott feleletét, székfoglalóját, ezekkel a szavakkal végzi: «A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik; ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz a ki őt hallgassa; seregestül találand megnyílt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni a népet, az életet; beállni a tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba: ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.» Látásának

¹ Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság 1897 február 7-iki közülésén.

ez a világossága, melynél a jövő útja földerült szemei előtt, nem csupán tanulmányaiból, hanem gyermek-émlékeiből, ifjúsága édes benyomásaiból, kedélyének korai meghatottságából, lelkének költői tartalmából és vonzalmából: költészetéből lobbant föl. Nemcsak vére kötötte népéhez, hanem költölelke is: ezt érezhette Székács. Ez a költői hajlama hatotta át és vezette egész eszmélkedését. Népünk költőjéből lehetett csak és lett népünk költészetének, érzés- és képzelet világának legkiválóbb bűvárává: szellemi életünknek egyik legfontosabb mezején nemcsak ösztöngőnk és támogatónk, hanem gyakran útmutatónk ma is.

Társaságunk gyűjteményét ez év folytán gazdagította fiainak kegyelete egykori barátjától, Kovács Mihálytól festett arczképével. Ebből az alkalomból kaptam a megbízást, hogy néhány szóval újítsam meg emlékezetét kitűnő elődömnek e körben, melynek dicsőségünk legfényesebb napjaiban volt egyik első dísze.

De van-e szükség igazán erre a fölújításra? Hiszen Erdélyi János azok közé az íróink közé tartozik, kiknek emléke a legelevenebben él ma is; él nemcsak az irodalomtörténetben és irodalmi kegyeletben, hanem még mindig közvetlen és munkás hatásában; él, ha nem is a nagy közönség körében, de annál tevékenyebben irodalmi világunkban. Azok közé tartozik, kiket még nemcsak magunk fölött, hanem mellettünk, egészen közelünkben érzünk; a kikhez munkánk közben akárhányszor nem adatokért, hanem tanácsért, eligazításért fordulunk; a, kiknek kezét a magunk dolgozó kezén érezzük: most megállítják, majd tovább vezetik. Ez a kéz még erős, még meleg, még él. Emlékét fölújítani közöttünk? Hisz jelen irodalmi életünknek nem egy iránya és föladata,

még pedig a legnevezetesebbek közül, egyenesen az ő működéséből indul ki vagy legalább közvetlenül hozzá fűződik. A költészetben első híradójául annak a már-már tündező napnak, melynek fényével még szívünk és szemünk tele van: úgyszólván az első, hajnali madárszó az övé. A nemzeti léleknek legfontosabb és legvilágosabb nyilatkozásait: népköltészetünk termékeit ő kezdi össze-szerezni és első ilyenmű nagy gyűjteményünkben, most épen félszázadja, közzétenni. De nemcsak gyűjteni, hanem a szerető szem élességével átbúvárolni s a kitűnő dolgozatok egész sorában magyarázni, melyek mindenkor alapvető fontosságúak maradnak s körükben, Arany Jánosnak töredékben maradt tanulmánya, Gyulai kutatásai és Arany László értekezése mellett, irodalmunknak máig legbecesebb termékei. A hova czélt voltok, a miről álmódott, hogy ez úton a magyar nép lélektudománya teremtesse meg: abban az östörténeti kutatások némely eredményeit és föltevéseit kivéve, alig vagyunk csak egy lépéssel is tovább. Az a rokon föladat is, melyet bölcselkedőink elé tűzött s a melyre életének végső erejét szentelte, hogy nemzeti szellemünk megvilágítása céljából kutassuk és mutassuk ki történeti részességünk tényeit és módjait az emberi gondolatvilág fejlődésében: még mind megoldásra, sőt az Erdélyit követő legelső munkásra vár. Ennek úgyszólván tulajdon azt a tollat kell majd fölvennie, mely az ő kezéből a XVII. század magyar scholasztikusainak rajzával kiesett. Mindebben csak a tegnap munkása ő, részben olyan tegnapé, melynek még má-já nem derült föl.

De mindennek ellenére, egész gazdag működésének alig van oldala, melylyel oly határozottan, oly éleslátással, a fejlődés irányának oly finom érzésével és mély

fölfogásával nyúlna be a má-ba, igyekeznék ennek biztos alapot vetni, mint: műbölcsélete. Elmondhatjuk megszorítás nélkül: nincsen oly oldala, melyre nézve ma időszerűbb volna, s a melylyel való foglalkozás, épen ez okból, ránk nézve is több tanulságot Ígérne, mint ez. Becses emlékbeszédek és tanulmányok többször ismerették műbölcséleti és műbírálati dolgozatait; de mindig bizonyos elszigeteltségben. A mi álláspontjában, nézetekben, fejlődésében kétségtelenül a legfontosabb és legérdekesebb: viszonyának természete a művészetről való eszmélkedés további fejleményeihez és mai irányaihoz; az, hogy mily alapot nyújtott nekünk s milyen részben él ma is bennünk: eddigelé alig volt érintve is. Ebben az irányban legyen szabad néhány futó vonással járulnom emlékezetéhez; dicsőségének teljességére legalább egy-két pontban megmutatnom, hogy nemcsak képben és emlékbén, hanem a jövőbe ható szellemének erejével él és hat közöttünk.

A Kisfaludy-Társaság mint költőt választotta meg s mint ilyet köszöntötte. De ő már akkor nemcsak költő volt: a költészet berkében nemcsak andalogva és dúdolgatva, hanem gondolkodva és eszmélkedve járkált. Kisebb bíráló és ismertető dolgozatait mellőzve, különösen *A színi hatás ügyében* Vachott Sándorral folytatott polémiája olyan bölcséleti iskolázottságról, a fogalmi tisztába-hozatalnak olyan biztos képességéről tanúskodik, mely a mi irodalmi kritikánknak a határozatlan szólamoktól hangos mezején méltán föltűnt és könnyen győzött. Czikkének néhány lapja, mely a képzelődésnek a színi mutatóanyagokhoz való viszonyáról szól, ma is becses, sőt ma, talán más irányban, kétszerte tanulságos. Midőn azt fejtegeti, hogy nem a színpad köti meg a

képzeletet, hanem a képzelet vetett határokat magának, az összefoglalásra törekvésben, mikor a színpadot és a drámai formát kifejlesztette: egy értékes, mert egyenesen lelki életünk természetéből merített ellenvetést hallat a naturalizmus másoló elméletével szemben. Fejtegetése egyenest a tájékoztató igazsághoz vezet bennünket: a dráma, még pedig úgy egész cselekvényében, mint egyes képeiben és beszédeiben, nem másolt, hanem mindenekelőtt koncentrált élet; az, nemcsak Shakespeare-nél és Schillernél, kikről Erdélyi vitája foly, hanem Ibsennél és Hauptmann Gerhardnál is. Csak hamar-kész elméletekben lehet valami egyéb, a gyakorlatban soha, bármint szélesedjék ki köre, változzék szerkezete, módosuljon hangja. Oka a drámai formának abban a valójában rejlik, melyre. Erdélyi rámutatott: nem hagyományában, hanem természetében, nem hagyományainkban, hanem természetünkben.

Míg Erdélyinek e legelső irányzó szavai egyikére is méltó hallgatnunk, mintha csak nekünk mondta volna, művészi életünknek mai zavaros áramlataiban: talán még közelebb áll hozzánk a népköltészetet illető eszméivel és törekvéseivel, melyek munkássága első felében egész lelkét betöltötték s a melyekből voltaképeni irodalmi nimbusa megszövedött. Wienbarg *Aesthetikai táborozásai* mellett, melyeket le is fordított magának, Herder tanulmányába mélyedt. Nem annyira a szépség valójára vonatkozó Kant-polémiáiba, mint inkább a néplélektant és népköltészetet illető dolgozataiba. Az eszmék, melyek szerint a népnél kell keresnünk minden költészetnek nemcsak forrását, hanem eredeti min-táit, czifrálkodásból egyszerűsége, sorvadásból egészségre, tettetésből őszinteségre, álságból igazságra való

inegváltatását: három réven is megragadták Erdélyi lelkét.

Herdernek úgyszólván egész gondolatvilága a költészet iránti mély fogékonyságától volt áthatva, sőt ebből fakadt s épen ez által jutott eredményeihez; már ennél-fogva is meg kellett hatnia Erdélyi szellemét, mely ugyanezzel a fogékonysággal volt telidesteli. Hogy újong örömeiben, úti jegyzetei között, a Mátra alján: sehol annyi magyar nóta, sehol annyi magyar mese, sehol ilyen szép világ! Azután hova vezette Herder Erdélyit, emlékeinknek azon a visszavivő útján, melyen előrehaladtunkban lelkünk tartalma gyűlik? Nem oda, a hova Kazinczyt és a többieket az ő széptani mestereik: az iskolának sokszor kelletlen padjaira és leczkéire, a nyelvökben is alig értett klasszikusokhoz, oly benyomásokhoz, melyek legfőlebb sokkal később kaphatták meg melegségüket. Erdélyit szülőfalujába vezette az ő mestere: dúdolgató apja térdére, a faluvégi pajtások dalos játékaihoz, a nótás arató lányok közé s a mesékkel teli kukoriczafosztók körébe: gyermeklelkének oly benyomásaihoz, melyek azóta is melegen tartják szívét. Most mindez, új tanulmányai világánál, nemcsak kedvesnek, hanem fontosnak, a legfensőbb szellemi életnek abban a körében is, hova kedve és hivatása vonja, a legfontosabbnak tűnik föl előtte. Eszmélkedését kedélyélete táplálja s lelkesítő hevével hatja át. A költészet életének fő problémáit a maga életének legrégibb és legkedvesebb emlékeiből érti meg s fejlődésének törvényeit belőlök magyarázhatja. Világuknál látja az utat, melyre költészetünknek térnie kell. Költői irodalmunknak, mely klasszikái körét megfutotta, sokszor ismertetett s általában ismert viszonyai is a népköltészetre utalják, mint a

tartalmi és formai megújulás forrásához. Ide nemcsak a művészi, hanem a nemzeti élet követelményei, melyek minél bensőbb, minél szorosabb kapcsolódásának ösztön-szerű szükségérzete vezette és vezeti mindenha költészetünket és föladatairól való gondolkodásunkat. A mondott időre vonatkozólag alig van az új föladat korábban és világosabban kijelölve, mint Fáy András *Különös testamentíwmában*. A készülöben levő nagy átalakulás szelleme, melynek vezérgondolatát Széchenyi fejezte ki, a nép nemzetiesítésének, a nemzetbe fogadásának jel-szavával: az irodalomban is szükségkép reávezetett, még pedig a politikai változásnál korábban, a nemzeti költészetnek oly fejlődésére, mely a népit magába fogadja s általa újjászülessék. Erdélyi tanulmányait a korszellem is támogatta, hogy a fejlődés ez irányának, ez irány szükségességének hirdetője, megvalósulásának előkészítője és tájékoztatója legyen. Nemzeti érzése táplálta azt a meggyőződését, hogy ez úton költészetünk erősödik és erősít; esztetikai iskolája pedig azt, hogy emelkedik is. Egyik irányban sem volt rossz próféta. A problémát egész mélységében, tisztaságában és jelentőségében, a negyvenes évek elején, alig ismerte még föl valaki rajta kívül. Maga írja a *Pályák és pálmákban*, hogy: «jó nevű irodalmi férfiak sem voltak tisztában az iránt, mi nagy czél volna elérhető oly köznapi dolgok összehordásával, melyekről tudjuk, hogy mindenki tudja». 1842 januáriusában, néhány nappal Erdélyinek taggá választása után, döntötte el a Kisfaludy-Társaság egy pályázat sorsát, melynek föladata volt kimutatni: mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben s különösen a magyar költészetre mennyi és mily befolyást gyakorolt a népi elem? A bírálók: Szemere Pál,

Schedel Ferencz és Szontagh Gusztáv voltak; nyertes lett Müller Godofréd dolgozata, mely arról emlékezetes, hogy Hegel hatása benne jelentkezik először a magyar esztetikában. Jellemző, hogy úgy a jelentésben, mint a koszorúzott pályaműben mily csekély érzék nyilatkozik a kérdésnek igazi jelentősége és korszerűsége iránt: Müller a nemzeti és népi elemet már egybeforrva díszleni látja költészetünkben. Ily kezdemények után Erdélyi föllépése ugyanazon év végén a *Népköltészetüül* írt kis tanulmányával, majd a magunk népköltészete körében mozgó töredékeivel, azután, már a társaság titkári székéből, az országos gyűjtést megindító és sikerre vezető buzgólkodásával, a *Népdalok és mondák* nagy köteteinek 1845 szeptemberében magára vállalt szerkesztésével, majdan kiadásával s a második kötetben közzétett nagy értekezésével *A magyar népdalokról*: mindez a legmélyebb és általánosabb hatással van az egész irodalmi közfelfogásra, mely új álláspontra helyezkedik. Erdélyi a költészet lényegében az emberi léleknek eredeti, naiv meghatottságát keresi, fejlődésében, jellemző tartalmi és alaki elemeiben a nemzeti és egyéni léleknek természet-es élet-fejlesztette sajátosságát. Ha eleinte alig igazolható megkülönböztetésekbe téved is a természeti, népi és nemzeti költészet között, hamar kikristályosodik lelkében a népiség igazi jelentésének és jelentőségének gondolata a költészetnek úgy művészetére, mint tudományára nézve. Fölfogásának forrásait gazdagon nyitja meg s lelkesen magyarázza. Költészetünk új korszakának és nagyjainak nemcsak theoretikusává lesz, hanem szabad és hirtelen fejlődések, gyors és egyetemes hatásuk előkészítőjévé. Hogy a nemzet Petőfit és Aranyt megszerette: az a lángelméknek természetes hódítása volt,

melyben nincs semmi csodálatos; de hogy költészetöket, ennek valójában azonnal át is értette: ebben Erdélyi munkájának volt legnagyobb része. Talán mivel költő is volt, nemcsak gondolkodó, lehetett azoknak a ritka theoretikusoknak egyikévé, kik látták, mikor a gondviselés új lángelmék szárnyát kötözte, s látták szálló útköveknek jövőjének irányát is.

Ő mondja, hogy a magyar költészet Petőfivel ifjúságát nyerte vissza, benne erejének teljességét, lelkének egyenességet, képzeleteinek egyszerű világosságát, hangjának őszinte tisztaságát. Ennek a fejlődésnek érdekes és sajátos vonása, hogy népi alapjának és jellemének ellenére, tárgyköre nemcsak nem szűkül, hanem inkább rendkívül meggazdagodik. Minderre nézve irányzólag és gerjesztve hatni: nem egyedüli célja volt Erdélyinek, népköltésünkre vonatkozó munkálataival. Ébredező bölcselkedő szelleme nem elégedett meg vele, hogy át-búvárolta ezt a költészetet; már föléje is emelkedett s nemcsak költészetnek nézte, hanem a benne megnyilatkozó valóság kötötte le érdeklődését. «A népköltészetben minden betű adat, hol a történet, hol az erkölcs, hol az ízléshez, vagyis a nép egész belsejének fölvilágosításához. így az irodalmin kívül más tekintet is van, mely a népi költészetet a kor egyik és fő szükségévé teszi, s ez a magyar nép lélektudománya.» E tekintetben is az ő működéséhez kapcsolódnak földadataink, történelmünknek, jogfejlődésünknek, szokásainknak, mindenképp pedig népköltésünknek ily irányú és célú földolgozásával; hozzá kapcsolódnak, még pedig az ő alapvető munkássága óta eltelt félszázad ellenére is, majdnem teljesen közvetlenül. Halljuk ezt a szavát, mely a magyar tudományt egy, még betöltetlen köteletségére

inti; de halljuk a félszázad előtti költőinkhez intézettet is, és méltán úgy tetszik nekünk, mintha az sem vesztette volna el korszerűségét, vagy a fejlődésnek egy új hulláma új és időszerű erővel hozná vissza fülünkbe.

Erdélyi föllépésének idejében arról volt szó, hogy a népszellem befolyása alapján olyan költészet fejlődjék, mely az egész nemzeté és egészen nemzeti legyen. A szakadás jelei, melynek ez a költészet dicsőséges egyesítését hozta meg, mai életünkben újólág mutatkoznak. Örvedetes gyarapodásunkkal, politikai súlyban, vagyoni jóllétben s talán a magyarul beszélők számában való emelkedésünkkel nem tart lépést egy nemzeti műveltségben való tömörülésünk,' mely egyes-egyedül lehet mind amazoknak szilárd alapja és biztosítéka. A műveltségnek nem csupán értelmi, hanem érzelmi elemei is vannak s a költészet nemcsak legerősebb kifejezője ez utóbbiaknak, hanem hivatott támogatója, fejlesztője, irányzója az előbbieknak is. Ha a mi mai művelődésünknek ezt a virágát nézzük, melynek színében és illatában érzés- és képzeletvilága a legközvetlenebbül és legjellemzőbben nyilatkozik: egyes jelenségei, sőt egész irányai méltán ejthetnek gondolkodóba bennünket. Vagy nem magyarságunk fölületességét jelenti-e, hogy idegen, valósággal eszünkjárásától és erkölcsi fölfogásunktól merőben idegen eszme- és ízlés-áramlatok oly könnyen hatnak be s foglalnak tért költészetünkben, magyar nyelven is idegeneknek maradván, czigányhegedűn játszott keringőknek. Valóban egy lépéssel legalább messzebb jutottunk már annál a helyzetnél is, melyre Arany aggodalmaktól nehéz ősz fejét a *Kosmopolita költészetben* megcsóválta. Nem kicsinyelhetjük ezeket a jelenségeket: egyetlen akadályát, hátráltatóját sem

unak, hogy magyar művelődésünk erővel teljesebben alakuljon ki s ennek a földnek kultúrai képe valóban magyar legyen. Erdélyi, ki kora gondolatvilágának legmagasában járt s bizonyára igen távol állott minden nemzeti elfogultságtól: szívének és elméjének minden erejével képviselte a nemzeti művelődés érdekét. Nem elzárkózást jelent ez a fogalom a külföldtől, mely kultúrai haladásunknak vágná útját. Jelenti csak azt a föladatunkat, hogy ismerjük meg végre, ápoljuk és erősítsük a magunk szellemét. Erősítsük az idegen hatásoknak igazi magába fogadására, az általok való megtermékenyülésre, hogy szellemi életünk ne csupa fogadott gyermekekben, hanem a magunk véreiben éljen és fejlődjék. Szellemünk e szükséges erősödésének forrását és útját ma sem mutatja oly magas álláspontról .és oly világosan senki, mint Erdélyi János. Az ízlés igazságait «mindig vér szerint való igazságoknak» tartja s mély sülyedésnek. mond oly irodalmat, «melynek csak teste magyar, a lelke idegen». Bizonyára ma ő lenne közöttünk az utolsó, a ki azt mondaná, hogy: utánozzuk népköltészetünket; de föntartana írásaiból mindent, a mivel megérteti, hogy a népköltészettől elszakadásunk, vele való foglalkozásunknak a költészet életköréből a nyelvészeti és néprajzi tudomány körébe utalása: mindez nemzeti szellemünk jövőjét fenyegeti a költés körében s e körüi aztán a művelődési életnek mind szélesebb hullámgyűrűiben.

A mi eszthetikai álláspontját illeti működésének első korszakában, ezt ismételve kifejtette az általa szerkesztett *Szépirodalmi Szemle* hasábjain. Úgy látszik, e részben legnagyobb hatással volt rá a berlini képtár egyik első rendezőjének, Hirt-nek művészettörténeti munkáiban

kifejtett rendszere, mely már a természetinek bizonyos mellőzésével, a művészi lényegét a jellemzetesben, ennek legteljesebb kifejezését pedig az egyéniben keresi. Erdélyinek legtanulságosabb dolgozata, mely e hatásra mutat, az *Egyéni és eszményi* című értekezés. Tagadhatatlan kapcsolatot éreztet benne legbuzgóbb dolgozó-társával, Henszlmannel, a művészi realizmusnak e tanulmányban és eredetiségben egyaránt gazdag s mindvégig kitaró képviselőjével. Henszlmann szinte megvetette a szép fogalmáról való elmélkedést s Erdélyi még ez irányban is elmegy vele egészen addig a nyilatkozatig, hogy «a szép nem elvnek való fogalom». Megtámadja az idealizált természet elméletét, a mint Kazinczynál, Berzsenyinél, Kölcseynél s különösen Bajzánál megjelenik, mint «a természetben levő kép, cselekedet és érzeménynek a lehető tökéletig emelt megnevesítése; a tökélet elszórt sugarainak harmóniai vegyülettel egybegyűjtése». Velők szemben Erdélyi azt tanítja, hogy: «esztetikai igazságul az élet valósága, vagy az élet a^v mint van, épen úgy megáll, mint erkölcsstanban az üdvözítő tanítása a felebaráti szeretetről, filozófiában a cartesi cogito, matematikában a kétszerkettő»; «a ki túlmegy a valóságon, sohasem találja meg az igazságot». De az egyénit, a mely mellett e fejtegetéseivel pártot fog, nem érthetjük helyesen, ha a fogalmak mai értékével közeledünk feléje. Erdélyit népköltészeti tanulmányai, a népköltészetbe szerető elmélyedése tették realistává. A mai realizmus túlzó és lehangosabb szószólóit pedig a szellemi életnek oly fejleményei, melyek merőben kívül esnek a művészet körén, s oly népek, a városok és gyárak tömegeinek tanulmánya, melynek már alig van költői élete. Erdélyit reális elméletének ez az alapja

mindvégig visszatartja attól, hogy az eszménnyel, akár az erkölcsivel, akár az esztetikaival, szakítson, vagy vele szemben, a mi egyértelmű a szakítással, közönyös maradjon. Szerinte a néplélek eszményei minden művészetnek örök sugalló elvei. A modern naturalizmus a lelki élet összefoglaló körén kívül, a ki vét eless égek között szeret bolyongani. Az elvet, mely e hajlamnak és gyakorlatnak esztetikai igazolása: a való joga a művészetben mert való: Erdélyi realizmusa nem ismeri. A hit, szerelem, hősiség, a nép örök és kedves eszméi, a művészet mezején az egyéni képzet- és érzésvilág valóságosságában, de egyszermind a néplélek kultuszában, lebegnek szemei előtt.

Eégi műelvének ez árnyéklatában van meg az átmenet Hegel tanítványához, az idealista Erdélyihez, melynek pályája második felében ismerjük őt, mint kritikust és bölcsekedőt. Új álláspontjának, melyet a most említették alapján inkább újjáfejtettnek mondhatnák, irodalmi viszonyaink torz-alakulataiban keresték egyedüli magyarázatát életírói. Petőfiben mindenesetre megjött, a kit várt; de mögötte és utána megjöttek azok is, a kiket nem várt. Bármily nyugodtan elmélkedik egész élete folytán, bármennyire kész méltányolni mindent, egy dolgot valósággal gyűlöl: az utánpótlást. Az egyéniség elvének ereje mintegy érzületében is érvényesül: «nem tart azzal az ítéssel, mely örökösen példányt rak elénk és mindegyre tekintélyekhez utasít». És íme egyszerre belejutott az utánpótlás kellő közepébe, a torz Petőfi-korba, melyben az egyéniség hóborrtá, a népiesség csengő-bongó eszmétlenségé lett. A kelmeiség és sallang e költészete Petőfi példájára és az ő elveire mutatott. E fejlődés megdöbbentő benyomása vezette volna az

idealizmushoz: ebben az állításban helyes a lélektani következtetés, van is kétségtelen igazság; de nincs meg az egész igazság. Erdélyi a forradalom után, 1851-ben a filozófia tanára lett Sárospatakon. Hivatásánál fogva belemélyedt a protestáns főiskoláinkon még uralkodó Hegelbe, egész lelkével meghódolt az abszolút eszme erejének s innen kezdve mind inkább és inkább ennek szempontjából tekintette és ennek módszerével vizsgálta a költészetet, úgy az egyetemest, mint a magunkét, nagyokat és kicsinyeket, pályákat és pálmákat.

Két bölceleti áramlat folytatta és fejezte be ez években nálunk hosszú és keserű harcát: az úgynevezett magyar vagy egyezményes filozófia és a berlini mester magyar iskolája. Amaz századunk tízes éveinek végéig, Imre János *Amicum foedus rationis cum, experientia* című munkájáig viszi vissza történetét; de igazában csak a harminczas évek vége felé áll elő Hetényi János akadémiai pályamunkájával és Szontagh Gusztáv *Propylaemaival*, s azután az öreg Hetényi *Parthenon-tövedékei*vel az ötvenes évek közepén véget ér. Az egész inkább széplelkek ömlengése, mint filozófiai rendszer, melynek képzeli magát: valami modern sokratismusnak. Az elvont szemlélődéssel elvi ellentétet kereső gyakorlati élet bölcseiké és, kalobiotika, mely épen ennél, józanságánál fogva nézi és nevezi magát 1841-től «ujdon és teljes joggal» külön magyar bölcseségnek. A világegyetem kulcsa, kalauza, éltetője a harmonizmus; az élet törvénye: a tiszta ízlés, természetes ész és erkölcsi egyszerű érzelmek harmóniája. Minden tudomány becsének föltétele nemcsak igazsága, hanem életrevalósága: így a bölceleté is. Kezdetben Kantra támaszkodva, majd vele is szakítva, szenvedélyesen támad a hegeli eszmél-

kedésre, melyet Hetényi, a tiszta Parthene védelmében, undok Circének és Phrynének nevez. Vitatja, hogy megsemmisíti a hitet, s hogy a filozófia célja az élet szépítése, a közvetlen *Van* mellett képtelenség. De a *Van* hívei is helyt állanak. A körösi Warga János az első, ki az épen megindult *Figyelmezőben* magyarul ismerteti azt a csoda-szövedéket, melyben egy geniális elme élessége és leleményessége a lét és tudás, a tárgyi és alanyi világ minden kérdését egyetlen szálból fejt ki és szövi át, s ellentéteiket a mindenben magát valósító eszmével, az annyira izgató és annyit csúfolt *Vannai* oldja föl. A német egyetemeken iskolázott ifjú gondolkodóknak egész csapata követi Wargát, élükön a pápai Tarczy Lajossal és a pataki Szeremlei Gáborral és szívökben egy új igazságnak egész lelkesedésével. Ez az egész harcz, melynek fő kérdése nem is egy rendszer, hanem a spekuláció igaza, szinte érdekfeszítő folyamával és becses tanulásaival, még történetírójára vár. Ma alig képzelhetjük el hevét és a felek évtizedes kitartását; küzdőterei: nemcsak a katedrák és könyvek, hanem a nagy közönségnek szánt folyóiratok és hetilapok, szinte ámulatba ejtenek.

Ránk nézve különösen érdekessé teszi e mozgalmakat fejlődéseknek egy sajátos vonása. Az ugyanis, hogy mindegyik irány az eszterikában emelkedik legmagasabbra s ebben és csak ebben hagy maradandó értékű műveket; a hegelizmus végső életszakában, az egyezményes filozófia pedig nagy későn, tulajdonképeni pályájának befejezése után. Az utóbbinak egészen eszterikai jellemét a közölte néhány vonás is eléggé kitüntetheti, de egyik hőségnek, Szontagh Gusztávnak egész működése is érezteti. Azonban nem az ő *Szép és*

rúja, mely az érzéki, érzelmi és erkölcsi szépség köreit a gyakorlati szépség magasabb életkörébe foglalja, össze, nem ez az, a mire utalni kívánok. Ki sem érintette eddig, de azt hiszem, nem csalódom, midőn benső kapcsolatot látok a magyar kalobotika letűnt iskolája és Greguss Ágost hátrahagyott *Rendszeres széptan-a* közt. Ő ifjúkorában volt hegelista; de már Szontagh eszthetikai értekezésének hírlapi védelme elárulja fordulatát. Bizonyára nem igen volt mit tanulnia harmonistáinktól; de lelkülete rokonságánál fogva feljök hajlott. Még Shakespeare-ban is a harmóniát becsülte legtöbbször s a szépben az igaz és jó összhangját kereste. Eszméik az ő világos fejében megtisztulva, bő lélektani és irodalmi tanulmányain megérve és meggazdagodva, s egy művészi rendszerbe kerekedve találhatók *Széptanában*. E kapcsolat a boldog-emlékezetű magyar filozófiának mindenestre legnagyobb dicsősége ép úgy, mint a magyar hegelizmusnak az ő eszthetikusa: Erdélyi.

A pataki kollégium bölcséleti tanszékén elmélyedt Hegelbe. Filozófiai iskolázottságánál fogva nemcsak áthatja, hanem valósággal vérébe veszi: a természeti és emberi élet minden körére vonatkozó fölfogását az abszolút eszme fényénél fejt ki. A szép világában az ő közvetlen, érzéki szemléleteink alá eső megvalósulását látja. Vallja és tanítja, hogy ez az eszme csak az emberben nyert öntudatot s így a szellemtől alkotott szépség, a művészet magasabb rendű a természetnél. A művészet fejlődési fokozatait mesterével oly módosulásoknak fogja föl, melyek az eszme és alak viszonyában amannak világosságra és erőre emelkedésével szükségszerűkig következnek be. Mintegy magán, a saját lelki világában érzi ezt a fejlődést, melylyel korábbi kritikai fölfogása

után, ennek megéréseül, eljutott a költői eszme kultuszához és mindenekfölött való követeléséhez. A hegeli eszhetika rendszerének alapvető gondolatait két dolgozatában fejtegette. Az egyik előadásainak töredékben maradt vezérfonala, mely *Tanulmányainak* függeléké gyanánt jelent meg; a másik *Aesthetikai előtanulmányai*, melyeknek első cikkeit még 1854-ben és 55-ben közölte Toldy folyóiratában, míg az utolsóval hat év múlva a Kisfaludy-Társaságtól vett búcsút. Egyik sem lép föl az eredetiség igényével. Különösen az utóbbi Hegel gondolatainak egy finom szellemben, erős gondolkodásban s talán a mesterénél behatóbb és gazdagabb irodalmi tanulmányban tükröződése. Jelentéktelenebb eltérések, módosulások mindenestre mutatkoznak benne: így a szépség megfogalmazásában Hegelnél az eszmére eső fősúly Erdélyi szövegében a kifejezés, előállítás javára valamit engedni látszik; a módszerre nézve pedig a művészet, tapasztalati vizsgálatának szüksége az eszmélkedés körében jobban kiemelkedik. De elmélete a maga egészében, alapgondolatában és rendszerében, csak Hegelt magyarázza.

Ez elméleti dolgozatoknál eszhetikai fölfogásunk fejlődésére sokkal fontosabbak s valóban alapvető jelentőségűek irodalomtörténeti és kritikai dolgozatai az ötvenes évek közepétől haláláig. Elsősorban a *Századnegyed a magyar szépirodalomból*, azután a *Pályák és pálmák*, a forradalom utáni költészetünkről szóló két nagy tanulmánya s egyes bírálati. Mindez a mester szellemében szól, sőt hangjának, előadása módjának is érezteti bizonyos természetes befolyását. Alkalmazza kategóriáit is a magyar költészet fejlődésének újabb korára, midőn Kisfaludy Sándort a jelzi, Kazinczyt a klasszikái, Petőfit

a regényes műalak képviselőiül jellemzi s az ötvenes évek sallangos költőinek népies formalizmusában újra az örök pályakörnek kezdetleges stádiumába való visszaesést lát. Gondolkodó elméje természetesnek látja, de érzése föltámad ellene. Azonban e munkásságában mindig és mindenütt mestere magáévá tett szellemének azokat a vonásait érvényesíti, azokat a gondolatait formulázza uralkodó erővel, ítéleteiben azokat a szempontjait alkalmazza, melyek az eszmék világában nem halálra, hanem életre és új élet ébresztésére voltak szánva. Azokat, melyek nem tűntek el mindörökre a német idealizmus. metafizikai büszke rendszereivel, hanem kibontakozva belőlök, előkészítették a jövőt, s szolgálták és szolgálják mai művészet-tanunk módszereit, fölfogását és célját. Erdélyi, tisztán rólunk és nekünk szólóban, mindvégig hű marad német mesteréhez; de mégis kiemelkedni látszik belőle. Az ő alapján akként fejt ki és érvényesíti műbölcselői és műbírálóí álláspontját, hogy ebben mind jobban és jobban érezteti velünk: mi maradt meg a hegeli eszthetikából és mi hat termékenyítőleg ma is.

Mai eszthetikánk, a történelmi, néprajzi és természeti tudományokra támaszkodva, alapvető tételeit a lélektan körében keresi. Nemcsak a kiváltképen psychologusok, élükön az evoluzionizmus atyjával, Spencer Herberttel s a psycho-fizika megalapítójával, Fechnerrel, hanem még azok is, kik a többé-kevésbé transcendent ális idealizmus eszmélkedésével keresik a megoldást, mint az angol Todhunter és a franczia Guyau: legalább a lelki élet beható vizsgálataból indulnak ki. A szépség valójának kérdése: szépézésünk eredetének és mibenlétének kérdése. Már a kutatásnak ez a köre és módja természete

szerint arra utal, hogy az emberi ízlés sokféleségét, idő- és térbeli változásait, előbb és inkább megérteni törekedjünk, mint egyiknek-masiknak több vagy kevesebb joga fölött vitatkozzunk. Ebben a céljában segíti a szorosabb értelmű eszthetikai kutatást az a történetkritikai iskola, melynek legismertebb programját Taine fejtette ki. Segítségül híván mindent, a természeti és életviszonyok összes adatait, hogy értessék meg velünk az emberi gyönyörűségekre alkotott szépműveket. Keresjük, mi hozta létre, mi sugallta és alakította őket olyanokká, a milyenek; hatoljunk be általok az emberi lélek titkos műhelyébe s ezen át a cél felé, az élet örök erejének, a szépségnek megismerésére.

Maga Hegel e törekvéseknek, bármily ellenkező vezérelvek alatt haladnak, esztetikájában kétségtelen útját egyengette. A műszellem fejlődésének elmélete, e fejlődés föltarthatatlanságának, belső szükségszerűségének hirdetése magában foglalta egyik vagy másik kritikai fölfogás, iskola, tan által való megköthetlenségét. Zárt rendszerének ez a legnépszerűbbé lett mozzanata hatalmasan törte az útját a művészeti megértés elfogulatlanságának, s a fölfogás, méltánylás, nézetek szabadságának. Ezen a ponton emelkedik és hat a jövőbe tanítványa, Erdélyi János. A lélektani iránytól távol áll, sőt előtanulmányaiban kifejezetten mellőzi; de a történelmi fölfogásnak határozott hangoztatásával és mélyen látó, sokszor szinte elragadó érvényesítésével tisztítja előtte a teret. Mintegy előörse gyanánt, minden erejével igyekszik jó eleve leverni legfélelmesebb ellenségét, a kritikai dogmatizmust. «Nem annyira bírálónak kell lenni, mondja, mint műbölcsésznek.» Csak erről az állásponttól, melyen kétségtelen legmagasabban áll a mieink között,

csak ennek tisztázása után lehet szó a művészet lényegi valójában fekvő, állandó törvényeinek megismeréséről, pontos elkülönzésével azon mozzanatainak, alakulatainak, melyekben már kapcsolatos erők változó hatása jelentkezik. A művészi életet, rithmosos folyását, szerinte más, a hagyománynál és doktrínánál, egyesek akaratánál és ízlésénél fensőbb erők vezetik. Egyetlen nemzedék sem rekeszthető ki a történet haladványából, még a lenézett utánzóké sem, s az irodalom nem fogható föl másképp, mint történetileg. Távolság van tőle, hogy «az egymásután következők rendét szabogogassa, a költészet egy fajtát egyik, másikat más idő számára kikösse, lefoglalja; a köröket egymásból kizárja vagy egymással szembe állítsa, holott minden irodalmi, bevezetnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbieket gyümölcse és az utóbbiak magva». Nem akar egyik nemzet fejlődéséből a másikra hímeket varrni s nem lát abban «észileg kielégítőt», hogy bármely nép és kor költészetét, akár a görögét is, egyedüli költészetnek tekintse. Klasszikus bizonyossága van, mennyire vérebe mentek a gondolatok. Petőfiben és Aranyban az ő ifjú korának szinte messiásai, «megígértjei» érkeztek el; de ő korántsem látja bennök az idők teljességét, még a jövő mintáit sem, csak az élő fa nemes rügyeit, melyekből új hajtások fognak sarjadni. Miután a klasszicizmus dogmatikusával, Toldyval, megvitta harczát, eszébe sem jut, hogy a népies dogmájának követeljen szentesítést. A költészet fajtait sem szívesen méltatja különválasztva; «íme Dante, ki se lírát, se eposzt nem írt tulajdonképen, hanem költészetet mégis». Nem a különbség az első, hanem a fogalom, a mint nem a megbírálás, hanem a megértetés. Az irodalmi jelenségek

magyarázatában sokkal kizáróbb súlyt fektetett az irodalmi hagyomány befolyására, mint mai iskoláink; de a fő gondolatban: a fejlődés szükségszerűségének s a tények egymást határozó kapcsolódásának gondolata egész erejével uralkodik nála. A közszellem megvilágításában, már módszerénél fogva is, mélyebb és eredetibb, mint az egyéniségekében. A közös, az egyetemes érdeklő elsősorban s ezt magyarázza legékesebben szólóan.

Ezek a fordulatok, vissza és mindig vissza vezérelvéhez: a műszellemhez, ez a rendíthetetlen hit benne és örök uralmában: mintha nekünk szólna. Nevezze bármint modern psychológiánk ezt a szellemet, szárnyának első rebbenését keresse bárhol és bármiben: külön erejének fölvétele nélkül a művészet életfolyamát és lényegbeli törvényszerűségét megismerni és megértetni aligha fogja. Erdélyi gondolatmenetének ez a vezető szála nem időszerűtlen figyelmeztetés kritikai irányunknak bizonyos egyoldalú hajlamára, mely célhoz érésünkben akadályunkra lehet. A nagy egyéniségek és remekművek sohasem lesznek egészen megérthetők viszonyaikból, csak mint ennek a műszellemnek kiváló képviselői; hatásuk beláthatatlan területét és idejét is alig magyarázhatjuk meg másképp. Rajtuk s a bennök megnyilatkozó műszellem fölvetélén sarkallik az eszthetikai műveltség eszthetikai ítéletmondásának lehetősége és joga, melyet Erdélyi sohasem vont kétségbe, sőt állandóan gyakorolt. Csak mindenekfölött a lehető teljes megértés és megértetés szándékával lásson a kritikus föladataához; ne képzeljen minden vonásukban örök érvényű mintákat; ne higgyen törvénykönyvének ezernyi paragrafusában, — de ha fölismerte, ragaszkodjék híven tízparancsolatához, íme Erdélyi János közöttünk. Gondolatai, az ő

kedves vallásos és természeti képeinek költői ruhájában, úgy tetszik, mintha az évtizedek előtt nyomtatott és írt lapokról az élő szó erejével hatnának el hozzánk, mintha a csak tegnap mondottakra vonatkoznának s a holnapnak szólanának. Időszerű nemzeti feladatainkra figyelmeztetnek s megoldásuk útjára is van intésök. Irányt mutatnak irodalmi és művészeti tanulmányainknak, hogy a fejlődő igazság helyes szolgálatára folytassuk őket, alkalmas módon arra, hogy segítséggel e földi élet legszebb országát, mélyében és magasában, virágzó tavaszának örök fényforrásában valamikor megismerhessük.

De immár ideje végezmem. *Nem ismertettem egyszerű életének folyását, személyiségének vonzó képét, korának mozgalmas viszonyait; csak gondolatok vázlatos történetét kívántam nyújtani: egy igazságkeresés életrajzát.* Azt hiszem, a kinek az igazság oly mindenekfölött drága, keresése pedig oly mindenekfölött kedves volt: nem tekinti magához méltatlannak a megemlékezés e módját s nem utolsó dicsőségének, a mit felőle bizonyítani törekedtem. Azt, hogy nemcsak képben, nemcsak emlékekben él közöttünk, hanem ma is velünk érez és gondolkodik nemzetünknek és az igazságnak érdekében.

RÁKOSI JENŐ¹

DRÁMAIRODALMUNKBAN.

Rákosi Jenőt ünnepeljük. Ünnepli a magyar közélet és hírlapírás, művészet és íme, a mi körünkben: az irodalom, melyből egész hatása kiindult és termékenyítve áradt szét közmívelődésünknek egész mezején.

Ha ilyen ünnepléseknek egyetemesebb és marandóbb jelentőségére gondolunk, éljeneink értékét nagyon különbözőnek látjuk. Vannak ünnepléseink, melyek egy-egy pályának szinte befejezését jelentik: ha élőt érnek, búcsúzunk tőlük, ha holtat, búcsúzunk emléköktől. A mi hangos ünnepléseink, történeti érzésünk fogyatékoságánál fogva, fájdalom, sokszor bizony csak ilyenek s minél hangosabbak, annál inkább csak ilyenek. De ezeken az ünnepeken túl, melyeken hangos lelkesedés és néma elfeledés találkoznak, vannak másféle ünnepek is. Olyanok, melyek egy-egy érdemes közpálya múltját széles körben megvilágítván, fénysugarat vetnek a jövőre is, más szóval: az ünnepeket történeti jelentőségében, pályáját a történet folyamában, mint történeti életünk részét mutatják be s éreztetik, hogy annál a múltnál fogva, melyet munkált, munkálta a jövőt is, hogy így nemcsak a múlté, hanem a jövőé is. Mai irodalmunkban bizonyára nincsen senki, kit ilyen értelemben méltóbban ünnepelhetnénk, mint Rákosi Jenő; kinek költői pályája elménket és szívünket, hitünket, tudásunkat és érzésünket tisztábban és hangosabban szólítaná ünneplésre, mint az övé. Mostani személyes ünneplésé-

1

Felolvasatott a Kisfaludy-Társaságnak 1920 okt. 24-én tartott ünnepélyes ülésén.

nek meglesz jelentősége irodalmunk történetében, mégpedig nemcsak megírt, hanem élő történetében. Ünne-
pünk igaz értéke nem az elmúlt félszázad hálás magasz-
talása lesz, hanem hogy segítsünk ennek a félszázadnak
hatalmas szellemi munkáját a magyar jövő, a magyar
közműveltség jövője számára termővé tenni. Nem tudom,
hogy e rövid dolgozatnak néhány töredékes gondolatával
hozzájárulhatok-e ünnepünknek ehhez a mozzanatához,
de talán elérek annyit, hogy tételemre, Rákosi dráma-
költészeténrk történeti problémájára a hivatottabbak
figyelmét ráirányzom.

A Nemzeti Színház 1866 október 14-én mutatta be az
Aesopust. Szerzőjét senki sem ismerte. Családjának és
magának balsorsával küzködve, meg-megszakított iskolai
pálya után, inkább csak loppal tanulgatva vergődik el
Somogyból Pestre, az eke szarva mellől az egyetemre.
Elvergődik, hogy hamarosan szárnyat bontván, beírja
nevét a magyar szellem történetébe, mely más szóval,
az ő példája szerint is: voltaképen a szegény deák
története. *Aesopus* zajos sikere nemcsak nevét tette is-
meretessé, hanem új utat tört dráma-költészetünkben.
Ha reánézünk ma és patriarchal korában olyan fiatalnak
látjuk és halljuk: politikában és irodalomban az ifjú
szív idealizmusával, szeretetével, lelkesedésével: könnyen
elképzelhetjük, hogy mikor több félszázadjánál a köz-
téren megjelent, a fiatalságnak milyen fényét, melegét
és eiejét hozta magával. Épen ezekre volt szüksége
akkor drámánknak, az ifjúságra, s ő hozta meg neki:
a képzeletet, a mesét, a verset.

Dráma költészetünk akkoriban, a múlt század hat-
vanas éveinek közepén, fejlődésében már szinte évtizedek
óta megállapodottnak s aránylagos termékenysége mellett

is szinte veszteglőnek látszott. Gyermekpólyáiból csak félszázadja bontakozott ki s történeti alakulása szempontjából csak két vagy három nevezetesebb lépést tett. Nevök: *A kérők*, *Csongor és Tünde* s talán a *Csikós*. Kisfaludy Károly nyugoti formát és magyar életet vitt bele; Vörösmarty zengő költői dikciót; Szigligeti pedig leleményt és színszerűséget. Katona *Bánk bánnal* magánsan, mintegy kívül áll a fejlődésen, elődök és utódok nélkül. Ebből az egypár szóból is látnivaló, hogy a volta-képeni fejlődést bizonyos egyoldalúság jellemzi: most a színház, majd az irodalom kedvének keresése; a költői és színi hatás nagy és hosszú polémiája nemcsak esztetikai, hanem történeti tanulságot is nyújt. Erősebb tehetségek, kik ebbe a költői életbe irányzóan belemarkolhattak volna, nem jelentkeztek. A kik a hatás új forrásait törekedtek belevezetni drámai költészetünkbe, mint Teleki László a történeti erkölcsrajzot, Czakó Zsigmond a gondolatok harcát, Csató Pál a könnyed elmésséget: erősen egyéni bélyeget nyomtak drámájokra, töredékben maradtak és elhangzottak.

Szigligeti gazdag tehetségében semmi különzerű; járt úton halad és sikereivel erre az útra szólítja utódait. Termő ereje olyan dús és kifogyhatatlan, hogy évtizedekig majdnem egyedül őmaga az egész eredeti műsor. Leleménye és színszerűsége nem mindig egy színvonalon, de mindig újra meg újra nekilendülve az újnak és érdekesnek erejével harmincz esztendőn túl mulattatja közönségünket. Mulattatja a nélkül, hogy koncepczióiban elmélyült, képzeletében kivirult, érzésében nekihevült, jellemrajzában kiélesedett, nyelvében nekizendült volna. Józan életbölcsesege, mely egyaránt uralkodik tragédiáiban és komédiáiban, könnyedén, izgalom nélkül nyitott

ajtot hallgatónak az ő költői világába, hol ismeretlen nevekkkel többnyire ismerős alakok mozogtak. De ez alakok sorsának ügyes keverése, érdekes helyzetek kitalálása, komikus ötletek, a közhangulatnak megfelelő megoldások: mindezt inkább hihetetlen bőséggel, mint változatossággal szólja. Minden eltérő vonás ellenére, van bizonyos rokon-vonás Szigligeti és Jósika tehetsége között s e rokon-vonásnak közös forrása: a nagy, könnyű termékenység szerencséje és baja. Irodalmi életünkre gyakorolt hatásuk is mutat közösséget: a mérhetetlen szolgálatban, melyet alapvetésben, népszerűségben, a szellemi folytonosság fenntartásában tanúsítottak. Ki vonná kétségbe Szigligeti színműírói pályájának áldásos jelentőségét, melylyel a szinte tőle ébresztett érdeklődést tehetségének bő forrásából annyi időn át, oly érdemesen s szinte a spanyol drámaírók termékenységével táplálni tudta s egy irányban eredetiségre és a hatás maradandóságára is emelkedett. A kor forró levegője csiráztatta ki lelkének ezt a legbecsesebb virágát: a népszínművet, melyben új, gazdag és eredeti. Népszínművei után értékben vígjátékai következnek, melyekben szeme a házi élet négy fala között marad s a társadalom életére csak mintegy ablakon keresztül vet egy-egy pillantást. Tragikai koncepcziói és jellemrajzai az ismertebb lélektani kategóriák között mozognak s inkább kiemélteknek mutatkoznak, mint jól megfigyelt éknek vagy elevenen elképzeltnek. Nyelve csak folyamatosságával csatlakozik költői nyelvünk fejlődéséhez; igazibb elevenség csupán komikai fordulataiban csillanik meg, tragikai dikciójának nincs szárnya. Rengeteg darabjaiból, melyeket rengeteg közönség évtizedekig hallgatott, az Akadémia mint legkiváló drámairodalmi termékeket újra

meg újra kitüntetett: nem tudom, jutott-e közszájra és él-e ott egyetlen mondata is. Általán feltűnő, hogy míg a hivatalos irodalmi világ és a nagy közönség is a színházban szerette? nézte, ünnepelte Szigligetit: darabjainak jelentékeny része nyomtatásban meg sem jelent, a megjelenteket is alig olvasták.

De a színpadnak ura volt és ura maradt oly hosszú ideig, hogy e tekintetben senki sem mérkőzhetik vele. Nem is kellett erőszakosabban védenie állását, a mit oly sokszor s oly méltatlanul vetettek szemére, azok ellen, a kik az ő korában a drámának más eszményével tettek vagy általában nem sikerült vagy korán félbemaradt kísérleteket. Jókai, képzeletének csapongásával, nemcsak Szigligetinek szűkebb és szürkébb világába, hanem olykor a drámának természeti törvényeibe is beleütközött s a kritika heves támadásai közben Szigligeti közönségét inkább megzavarta, mint fölemelte. Dobsának *IV. Lászlóban* sikerült egy mélyen tragikai konopezció s egész drámaköltészetünknek egyik legmegrázóbb jelenete; de ez a drámája társtalan maradt s dikciója sem ér föl eszmei magaslatára. Éjszaki Károly sok mindenféle irányban kísérletez s *Cydoni almája*, melyben «eredetibb gondolkodás, mélyebb kedély és magvasabb humor» nyilatkozik s a mely az *Aesopus* útján tört a Rákosi költői világa felé: nem tudott feljutni a nemzeti színpadra, így állapotodott meg drámánk fejlődése a Szigligetiben való megnyugvás vagy inkább vesztegség pontján.

Még mindig miről van szó? Voltaképp újra vagy inkább: most, a hatvanas években is csak arról, a min már húsz év előtt kritikuszaink oly szenvedélyesen vitatkoztak: a színi hatás egyoldalúságáról, melyet Gyulai fejezett be, a színi értéket a költőivel az úgynevezett

drámai hatásban békítvén ki. Elméletileg egészen helyes volt a megoldás; de alkalmazottan, mikor Szigligeti drámájában teljesen megnyugodni látszott, már kevésbbé. A színszerűségben, színi gyakorlottságban nem volt hiány, de költői színben és erőben kétségtelenül elmaradt, a kettőnek igazi egybeolvadását, ellentétek kiegyenlítődsét, szóval együtt mulatságot és lelki föllemelkedést hiába kerestünk. A termés, épen Rákosi föllépésének esztendejében, szinte elszomorító. A színpadon Szigligetinek egyik legkevesbbé sikerült vígjátéka, a *Próbakő*, mely komikumában erőszakolt, leleményében is gyönges előadásában laza és vontatott; irodalmi sikert, az Akadémia Teleki-koszorújával, Zichy Antal arat a Cromwellről írt. *Nagyság átkával*, melyet Gyulai elég szigorúan bírál jelentésében, drámának mondja drámai fejlődés nélkül, nyelvét pedig nemcsak nem költőinek, hanem még biztosnak sem. *Csongor és Tünde* a színésziskola színpadjára szorult. Ily színpadi és irodalmi viszonyok közé köszöntött 1866-ban Rákosi első kötete az *Aesopusal* és az *Ötödik Lászlóval*, melyek közül az első csakhamar fölkerült a nemzeti színpadra. Mit hoztak ezek a darabok magukkal? Azt az izgató benyomást, hogy igazi és dús költői forrásból fakadtak; hogy írójok nem közönségére gondolt, hanem lelkét öntötte beléjük; hogy nem kereste, hanem találta és sugallatul vette őket. Abból a drámából, melyet itt, a magyar színpadon találtak, mulattató és érdeklő elemek mellett is, ilyen hatás alig indult. Hiányzott belőle az érzésnek és a képzeletnek az az önkéntelen és hév áradása, mely különösen a drámaírónál és lírikusnál, szavuk az érzelmeket egész közvetlenül nyilatkoztatván meg, beszédüknek igazságát és költészetét együtt teszi. Erre

nézve nincsen különbség klasszikusok és romantikusok, Sophokles és Hugo Victor, Calderon és Katona között, mind az igazi költők között. Shakespearet lelkének sok adománya emeli szellemvilágunk legfelső ormára, de szívünkhöz épen ez, képzeletének és érzésének ez a bensősége és gazdagsága kapcsolja legszorosabban. A mint a színi és költői hatás kritikai versenyében Shakespeare jutott mind nagyobb és nagyobb tekintetre, bár a negyvenes években inkább csak elméletileg: most is az ő szelleméből buzog a megújulás forrása. Nemcsak a világ drámai ábrázolásának, hanem ez ábrázolás költői színének és hangjának is ő a legnagyobb mestere. Kincstárából azt hozza nekünk elejétől mindig ajándékba, a mire épen legnagyobb szükségünk van. A régi kezdetleges bábjátékot az ő történelmi tanítják meg a korok és emberek jellemzésére *Csákbán* s a *Ciliói és Hunyadiakban*; a léleknek rejtekező, félelmes mélységeibe az ő tragédiája vezeti Katonát; a képzeletnek szabad és édes szárnyalására az ő mesejátékai mutatnak példát *Csongorban*; az életnek igaz és mégis költői képére az ő vígjátéka tanítja Rákosit.

Az *Aesopus* megjelenése előtt két évvel ülte a művelt világ Shakespeare születésének három százados jubileumát. Ebből az alkalomból váltotta valóra a Kisfaludy Társaság, Tomori Anasztáz áldozatkészségéből, azt a régi tervet, melybe Vörösmarty, Petőfi és Arany belefogtak a forradalom idején, mikor minden lehetők látszott Magyarországon, s a melyről Arany és nagyköri köre álmodoztak a későbbi rossz napokban, mikor semmi sem látszott többé lehetők. Néhány év múlva mégis csak megindulhatott s körülbelül egy évtized alatt befejezésre is jutott a teljes magyar Shake-

spare, melynek fényes fordító-gárdájából, ennek tizenkét tagja közül ma már egyedül Rákosi Jenő van életben. Mikor a vállalat megkezdődött, még mint ismeretlen, szegény ügyvédbojtár forgatta a kis kék, köteteket, melyek 1866-ig, az ő föllépéséig, a vígjátékok közül hozták már a *Szentivánéji álmot*, a *Téli regéi*, a *Szeget szeggelt*, a *Makranczos hölgyei*, a *Tévedések játékát*; hozták Vörösmarty, Arany és Petőfi nyelvét Shakespeare tolmácsolásában. Rákosi már régen tanulta Shakespeare-t; de ez a mozgalom, ez a felindulás kétségkívül még erősebben vonta feléje. Ajkáról várta a szót, mely felszabadítsa az ő nyugözött lelkét is, meg — az ifjú álmok vakmerőék, de néha jósok! — a magyar drámát is. Az új, lelkes Shakespeare-kultusznak mindenesetre szeme előtt lebegett az a befolyás, melyet közízlésünkre és költészetünkre gyakorol, de alig sejtett oly'gyorsan oly fényes sikert, a milyen Rákosi föllépése és az *Aesopus* diadala volt,

E bemutató estének ünneplő zaja, hála a gondviselésnek, nem hangzott el: íme, ma is, ötvennégy év múlva, sokszorosán visszhangzik hazaszerte. Rákosi az *Aesopus*-sal a közé a néhány drámaírónk közé sorakozik, kiknek ismeretlen nevét első föllépésök alkalmával, egyetlen este vette azonnal szárnyára a hír; a fűzfapoéta zimankós hexameterét kaczagva idézte másnap egész Pest városa. Nem sokan vannak ezek az egy csapásra koszorúzottak; Rákosi elődei: Kisfaludy Károly és Czakó, utódja Tóth Ede. Első zajos sikerében, melyet egy csapásra aratott a közönség és irodalom körében, nemcsak a művészi gyönyörűség, hanem a meglepetés elragadtatása tört ki. Nem várták, de mégis mintha régesrég várták volna. Új világ, új emberek, új hang, új öröm. A kritika, de a

műveltebb közönség is érezte Shakespeare hatását *Aesopusban*, a klasszikus tárgyban a shakespeare-i romantika levegőjét és stíljét. De érezték, mindenki érezte azt is, hogy ezt a hatást egy gazdag és eredeti szellem nyilatkoztatta meg, nem közönséges vagy akár ügyes utánczó. Az eleven képzelet és felbuzgó érzés költői értékét az ő fogékonyságával is bizonyára Shakespeare éreztette legerősebben; de a mit nekünk mutatott, az a maga fölindulása, a maga leleménye, a maga fantáziája volt.

Tudom, hogy a kritika hibáztatott is egyetmást a cselszövő színpadi történetében s talán nem egészen helytelenül; de én most nem bírálatot írok, hanem történetet szeretnék s ebben a történetben a fogyatkozások jelentés nélkül szétfoszlanak, az erények pedig termő és fejlesztő erőikül megmaradnak. *Aesopus*, a meseköltő, nem egypár, a cselekmény folyamán elmondott meséjével áll előttünk, hanem magának a cselekvénynek kusza és mégis egybevágó, bohózatos és mégis érzelmes mesévé szövésével: vakmerő fantáziája az életet szövi mesévé és a mesét életté. «Merész kézzel szó, merész aranyfonált.» A szemfényvesztő ügyességével keveri kártyáit s gyorsasága, vakmerősége, szóban készsége, de emberi lélekbe látása és szívbeli motívuma sem engedik, hogy mesterkedését csak mesterkedésnek lássuk és ismerjük fel. A mi hitet tőlünk a mesének megindító motívumaira nézve követel, nem könnyű és nem kevés; de hogy szinte vonakodás nélkül engedünk neki, hogy bele tud ragadni furcsa világába: ez az ő költői erejének legnagyobb bizonyosága. Fantáziájának merész röpte s még's egy irányban, biztos cél felé tartása; tréfás alakoknak mulatságos vására; de különösen az ötletek-

nek, még pedig szerkezeti és díszítő ötleteknek áradó gazdagsága, mely úgy a cselekvény játszi szövögetésében, mint a beszéd képeiben jelentkezik.' mind új és kiváló költői szellem bizonyosságául hatott. Szintúgy hangulatainak kedves váltakozása: a bohózatosság és az érzelmesé, a kacagatóé és a megindítóé. A kik képviselik, a megoldásban, a hegyen-völgy ön folyó lakodalomban, neki jutó párjában mindegyik méltó sorsára jut; a költői igazság szinte életigazságnak tetszik. A bírálat annak idején kifogásul említette, hogy az *Aesopus*-nak nincsen komikai alapgondolata; ezt, úgy tartom, helytelenül, mert az egész cselekvény azt példázza, hogy: az erőszakos botorságból is jót fejthet ki az ész és szív, mely helyén van. Ezt a helyén lévő észet és szívet, de a botorságot is elmés és meleg szavak tolmácsolják. Ez a nyelv volt talán a legmeglepőbb, mert legerősebben különbözött akkori drámánk dikciójától, de különbözött Vörösmartynak ragyogó és zengő, de kissé szónokias drámai versétől is. Dialógjában csattog, de a költészetnek zene-hangján; érzések tolmácsolásában igazi vers, nemcsak formája, hanem lelke szerint is; képekben dúskodó, tréfákkal, játékokkal sziporkázó. Ebben mutatkozik Shakespeare vígjátéki stíljének legszembeűnőbb hatása: körmönfonságaiban, képhalmazásában, szó-játékaiban. Érdekes, hogy ez az idegen vonás Eakosinak első darabjaiban a legfeltűnőbb, a későbbiekben mind jobban halványodik, a gondolat- és szójátékok hovatovább egyre oszlanak s csillogó elevenségökből csak annyi marad, a mennyi ebből a nyugtalan és gazdagon képzelődő lélekből önként tör elő.

Mindez részletesen fejtegetve és kimutatva, annak idején nem volt; de szinte mindenki érezte az új szelle-

met, mely színpadunkat elfoglalta s a darab sikere tisztán ennek az új, művészi szellemnek sikere volt. Az akkori idők küzdelmeire és törekvéseire, hangulataira és jelszavaira — még a kiegyezés harcának forró, izgalmas napjait éltük — semmi vonatkozás. Általán Rákosi drámaköltészete ezen a ponton egy igen érdekes vonást mutat. Az író, a ki tele van nemzeti tüzzel; a kinek éjjeli álma és nappali munkája: nemzetének sorsa; a kinek éppen ez a folyton lobogó lángja őrzi mind máig ifjúságát: a költészetben ezt a nemzeti szellemet tiszta költői eszközökkel szolgálja. Mikor lelke mélyén s szelleme legfelső emelkedésében oly egynek érzi művészetét nemzeti érzésével: a politikával a színpadon nem tart kapcsolatot, mint az ismertebbek közül valamikor Nagy Ignác és utóbb Toldy István. Sem tárgyai, sem alakjai, sem páthosza, sem gúnyja nem a nap izgalmaiból és hangulataiból valók, a melyek érdeke azután ezekkel a napokkal el is tűnik. A magyar léleknek is örök vonásai izgatják képzeletét.

Minden tüntető hangoztatás nélkül két kiváló drámai költeményének lélektani motívumát vette ennek a történeti magyar léleknek világából. *A királynék harca* vagy *István vezér* az Árpádok, de az egész magyar történeti psychologia tragédiája: a trón viszályoké, a pártoskodásé, melynek az elbízott hamarkodás, végzetes fellöbbanások adnak még magyarabb színezetet. Korfestő vonásokban ez a dráma talán leggazdagabb Rákosi színművei között: a barbár kunság, a kóborgó flagellások, a hatalmaskodó pápaság, a vad tatárság képe és lelke eleveníti, míg magyar történeti borúját a nemzeti életünkre törő ármányos és ádáz ellenségek, cseh, német, tatár áradatától kapja. Éppen ezek a finom mozzanatok

választják el Shakespeare históriáitól, melyeknek nyomában jár. Régi krónikáink száraz jegyzetei dráma költ észe-tünkben alig nyertek ily lüktető belső és külső életet: a személyi és a történeti életnek valószerű és mégis ideális egybeolvasztásában, a história szertefutó szálai-nak biztos egybefogásában. A királynék pörlekedő jelenetei, melyekben királyi méltóság és asszonyos patvarkodó kedv kavarnak, megkapó, izgató, hű drámai dialektikájában szinte feledhetetlenek, mint az *Endre és JoJiannának* rokon színei és különösen a tanács-jelenet. Ezekben a szóharcokban nagy mester Rákosi, nálunk a legnagyobb. Már publicisztai stíljének is az érzéstől lobogó és fantáziától ragyogó polémiája adja legjellemzőbb színét: tehetségének ugyanez az eleme csillog fényesen színműveiben is. Épen ebben érezhette és nyilatkoztatta meg sajátlag drámaköltői hivatását. A dráma: küzdő lelkek harca; a lelkek ütközését a szavak harcában tolmácsolja. Ez pedig Rákosinak veleszületett tehetsége ép úgy, mint a színszerű alakítás, melynek már föllépésekor szinte mestere volt s a melynek iskolája hiányzik nála.

Feljebb haladva, az *Endre és Johannában* is megtaláljuk a magyar motívumot. Ez a megrázó tragédia költészetünkben kétségkívül a legelsőek közül való; gondolati tartalma, lélektana legmélyebb Rákosi egész költészetében. Ütköző erői: egy barbárabb világnak tiszta, kényes, de zordon erkölce, meg egy lelkében megromlott kultúra; amazt egy derék királyfi, ezt egy szép királykisasszony képviselik s egymás szerelmében egymás gyilkosai lesznek. Az ellenséges erők körülbelül ugyanazok, melyekből Herczeg Ferencz az *Élet kapuját* szötte. Endre királyfinak marczona és siket magyar

erkölcse vagy mondjuk: idealizmusa az erkölcsi lazaságnak még látszatát sem képes elviselni, nem hisz neki, nem képes megbocsátani, annál kevésbé, minél inkább a maga szívét érte a sérelem. Johanna pedig nem érti, nem értheti ezt a «szívtelen erkölcsöt». Amazt boldogtalan szerelme zordon önkínzásba, emezt kétségbeesése bukásba ragadja. Az ütközés erejében s a belső meghasonlások fejlődésének rohamában megrendülve érezzük, hogy itt már sem a királyi pár szerelmének fel-fellobbanása, sem az anya könnye, sem a tanácsurak bölcsesége, sem az egyház parancsa, sem mámor és erőszak nem segíthetnek. A kérlelhetetlen ananké szörnyalakja uralodik az elmék, szívek és sorsok fölött. Milyen fényes lélekrajz ez a két boldogtalan gyermek! Szinte a stagiritára gondolunk, milyen igaza volt az ő művészi lélektanának: úgy szeretjük és szánjuk ezt a két vergődő lelket, úgy rettegünk érettök, úgy féltjük őket végzetüktől, mely lelkök formálásával megformálta sorsukat. Tragikus cselekvénynek ez a szilárd megalapozása és lélektani fölépítése, a biztosságnak és finomságnak ez a szövetsége, ez a költői mélységbe látás magánál Rákosinál sem ismétlődik többé. A végzetnek és szenvedélynek ilyen kapcsolata Kemény koncepczióira és stíljére emlékeztet. Az epiphonéma pedig, Johannának látomása, mint megoldás, nemcsak egy agyon gyötrött s az életből elkíváncozó szegény léleknek, hanem az igazi költői ihletnek, ama bizonyos «szent mániának» víziója. A tartalom értékének megfelelője a tragédia nyelve is: mélyebb és megrázóbb szavak, mint Johanna sirámai, melyek legélesebben világítják meg a darab pszichológiáját, magyar színpadról alig hangzottak. Meg vagyok győződve róla, hogy ez a kitűnő költemény méltó

diadalt aratna költészetünknek bármely nemzet színpadán.

Ép úgy a *Szerelem iskolája*, ez a gyönyörű mesejáték, melyet a kritika és a közönség kedve méltán tart Rákosi költészete koronájának. Különös varázsa, hogy csodálatos összhanggal üti meg a költői skálának valamennyi hangját, a tréfától a borzalmasig, a szónoktól az idillig. Egy szép és csupa ész királykisasszony nem akarja megtalálni szívét s szívtelensége jövő veszedelmek félelmével borítja el atyját, udvarát, országát. Az udvari élet szeszélyes bonyodalját egy álom s az álomban egy szegény szénégető család paraszti meséje oldja meg. Az élet sorával összejátszó álom indítékára az irodalomban, különösen a drámában Hauptmann *Hannelejeig* sok példa van, de Rákosinál, a hol az álom szinte folytatása az életnek, ennek minden szálával való teljes átsuhanása beléje: ez ad itt a régi motívumnak új érdeket. A mindennek ellenálló természetlenség a mindenen győző természetben találja megoldását. Igazán Vendel szótárában Stella természetlensége «istentelen» dolog. De úgy tetszik, gyönyörűségünknek nem is annyira maga ez a mese a forrása, melynek tündér világába megint egy követelő föltevással visz be a költő: az asszonyok Szilvániában nőuralmat akarnak alapítani — az érzés kizárásával. Formája, előadása ragad el bennünket legfőképp: képei, érzés-kitörései, rajzai, Kordíai leánykérése fenséges himnusza a férfias, önérzetes szerelemnek. Nyelve egészben nem népies nyelv, még az Arany-féle fejlesztés értelmében sem; de egy-egy népi szava, szólama vagy fordulata olyan találó és sugalló, hogy még ezt a zamatot is megadja beszédének, a hol helyén van. Képei és nyelve általán bájt és erőt lehelnek, megindítanak, elandalíta-

nak vagy magukkal ragadnak. Valósággal a szív joga, a mint győz a mesében, úgy győz ez által a költészet által.

Költészet, igazi költészet Rákosi drámája, nemcsak ügyes és szerencsés színműírás. Költészet, mely helyet kér nem csupán a magyar színpad, hanem a magyar szellem történetében, még pedig a legemlékezetesebb alkotások között. Feladatul nem egész színműírói pályájának és munkájának ismertetését tűztem ki, hanem csak annyit, hogy drámánk fejlődéstörténetében igyekezzem megjelölni helyét. Ez a feladatom utalt arra, hogy alkotásai közül csak a legkiválóbbakkal és legjellemzőbbekkel foglalkozzam, azokkal, melyek legértetőbben mutatják, mit hozott Rákosi drámái költészetünknek és — adja Isten, minél később — mit fog reá hagyni. Ha visszagondolunk arra, hogy mit talált, nem lesz nehéz tisztába jönni isteni ajándékával. Hozta a lankadó képzeletnek, melyre nézve az akkori, gyakorlatiasságra intő idők semmiképen sem voltak kedvezők, ennek a képzeletnek nagyobb szabadságát, gazdagságát, bátorságát, s tehetségével éreztetni tudta: a képzeletnek, az érzéssel együtt, alapvető értékét minden költészetben. Hozta az érzésnek is melegebb közvetlenségét, merészebb áradásait, szívhez szólóbb hangját. Hozott egy bűvös, új világot, mely a miénknél színesebb, elevenebb és szeszélyesebb; de ebben a tarka világban mozgó emberek lelkét mélyebb beléjük pillantással fűzte a miénkhez. A dramaturgia ismertebb kategóriái szerint hozott újabb, szövevényesebb, érdekesebb mesét; többszínű és árnyalóbb, gazdagabb lélekrajzot; az előadásnak költői hangját, érzésszerű elevenességét és képzelmi díszét. Az irodalomtörténet fogalmaival fejezve ki: a színi és

költői hatásnak igazi kibékítését. Romantikus, olykor még a kivételes és szertelen iránt való hajlamában is; de a mi szempontunkból nem ez a fődolog. Igazi jelentősége nem is annak az úgynevezett új romantikus iskolának alapítása, mely nyomában indult, olyan tehetségeket hódítva meg, mint Dóczy Lajos s a melyhez pályakezdekékor Csiky Gergely is csatlakozott. Ez immár történet, befejezett történet; de Rákosinak és költészetének valódi ható, történeti jelentősége nincsen befejezve, él ma és élni fog tovább művészi, sőt egész szellemi fejlődésünkben.

E jelentőség forrása és lényege, hogy Rákosi a költészet erejével hódította meg a színpadot és a költő jogán, az egyedül tiszta, egyedül erős, egyedül tartós jogon uralkodik rajta, s hogy drámájának színszerűségével a tiszta költészetet juttatta jogához a lelkeken. Az emberi szellemnek valamennyi útja emelkedések és esések között vezet tovább: a költészeté és egyes ágaié is. Rákosi hosszú pályája és fényes emléke esetleg útját fogja állani a mélyebb süllyedésnek és tartós szakadásnak. Megmarad irányadó példának és eszméltető útmutatásnak a bekövetkezhető ingadozások között, védelmezve a költészetnek örök és szent jogát, biztatva és vezetve a jó ösvényen járókat küzdelmeik között; segítve kiemelni költészetünket, különösen drámánkat abból a hínárból és iszapból, melybe nemzetünk lelkétől és a költészet lelkétől idegen motívumok csalták és csalhatják jövőben is. Az ő költészete nemcsak szívünk gyönyörűsége, de nemzeti szellemünknek tiszta erőforrása marad.

Hiszem, hogy ebben nem leszek rosszabb jövendőmondó, mint az a nagynevű, öreg elődöm, Toldy Ferencz

volt, elnöki megnyitójában 1870 febmárus 5-ikén, a Kisfaludy-Társaságnak azon az ünnepi ülésén most ötven éve, melynek ma jubileumát üljük. Mintha ma is látnám, a mint nagy, kerek fejének megszokott ingatásával s belső tüztől rezgő, kissé énekes hangjával nyomatékosan ejtette minden egyes szavát. A mit mondott, az a hazafiság és bölcsesség lelkében fogant. A tudós elme élével és a magyar szív hevével fejtegette a nemzeti élet jogát és fontosságát az emberiség életére és haladására s a nemzeti költészetét a világgöltészetre. Mögötte állt -egy halavány, fiatal költő, kezében tartva a dramatizált *Szép Ilonka* kéziratát és várva sorát, hogy még ez ülés folyamán elfoglalja székét: Rákosi Jenő. Az ősz tudós, bevezetendő ifjú tagtársának atyai barátja, megnyitó beszédének súlyos gondolataiban mintha az ő vívódó lelkét tárta volna föl s mintha azt a biztos irányt és fényes pályát jósolta volna meg, melyre lépni s a melyet megfutni fog. E pályának további folyamát képzelve ma magam elé, nem félek csalódástól. Rákosi költői szelleme ott lesz a magyar műveltségnek abban az erejében, mely mostani éjtszakánkból megint napvilágra fog segíteni bennünket és védelmez mindenkor a sötétség-szelleme ellen.

ÍRÓI ÉLETRAJZAINK.

Bánóczi irodalomtörténeti munkásságához.¹

Bánóczi Józsefnek irodalmi munkásságában kétségkívül irodalomtörténeti dolgozatai azok, melyekben írói kedve, tehetsége, jelleme a leghatározottabban nyi-

¹ A Bánóczi József tiszteletére készült emlékkönyvből, 1919.

latkozik meg s még bölcsellettörténeti tanulmányai is a legértékesebben érvényesülnek. Ezeket a munkákat tekintélyes irodalmi testületek és szakfolyóiratok annak idején többé-kevésbé kedvező bírálatokkal fogadták; de értéköknek megfelelő helyökhöz nem juthattak. Közönség és irodalom hamar megfélekedett rólok s hogy irodalomtörténetírásunk útján nyomot vertek, azt legfeljebb néhány epés támadásból sejtthették, de világosan, elismerő határozottsággal alig mutatott rá valaki.

Bánóczinak irodalomtörténeti fő munkái: két írói életrajz és egy kisebb kortörténeti tanulmány. Az első: *Révai Miklós élete*, melyet az Akadémia jutalommal tüntetett ki és 1878-ban a nagyobb, művelt közönségnek szánt könyvkiadó vállalatában közre is bocsátott. A másik: *Kisfaludy Károly és munkái*, melynek megírásával a Kisfaludy-Társaság bizta meg őt s a melyet ugyanez az intézet adott ki 1893-ban. Akadémiai székét, egy évvel korábban, az utóbbi munkának egy nagyobb} áttekintő tanulmánynyá bővült szakaszával, *A magyar romanticizmussâl* foglalta el, mely az akadémiai értekezések során jelent meg.

Olvasmányoknak mind a hárman ép olyan vonzó és érdekes munkák, mint a mennyire bővelkedők a körültekintő, fáradhatatlan kutatásnak napfényre bennök elsőben hozott eredményeivel s tanulságos, irányzó vagy legalább gondolat-ébresztő új szempontokkal. Mindennek ellenére sem juthattak el oda, a hova emelkedésre meg volt hivatottságuk és joguk is. Ma, egy negyedszázad után, alig értjük ezt a balvégzetet. Mert igazán jelentéktelen apróságok állták útját, hogy ezek a szép könyvek igazi jelentőségük elismeréséhez jussanak: egy

elsietve fordított, félreértett deák idézet; azután egy hitelesnek tekintett, készpénznek vett, de utóbb még a Kisfaludy-életrajz végén magától Bánóczitól helyreigazított anyakönyvi tévedés; végül akkor legnagyobb tekintélyű kritikusunak szinte szenvedélyes ellenérzése a romanticismus fogalmának bevitele ellen a mi művelődéstörténetünkbe. Különösen az első két botlással ütöttek nagy lármát. Ma alig értjük, hogy mikép szolgálhattak ürügyül terjedelmes és értékes munkák megítélésére ilyen csekélységek, melyeknek felfújásával a kritika mindenesetre nagyobbat vétett, mint elkövetésökkel a szerző.

Én ez alkalommal különösen a Kisfaludy-életrajzról kívánnék egy-két megjegyzést tenni, mint a mely a magam tanulmányaihoz legközelebb esik. A Kisfaludy-Társaság hivatalos bírálói Gyulai Pál és Vadnay Károly voltak; mindegyikük lelkiismeretes gondnal és pontossággal foglalkozott a munkának külön-külön benyújtott mindkét kötetével. Gyulai elismeréssel szól az életrajz új adatairól és lehető teljességéről, de kevésbbé méltányolja a feldolgozást: Kisfaludy alakját nem látja megelevenítve; a munka nyelve ellen sok a kifog történeti és esztetikai fejtegetések közül is többet helytelenít; a romanticismus szavának és fogalmának a tárgyalásba vonását játéknak nevezi. Az életrajzot azonban «hibái és fogyatkozásai mellett is érdemes munkának s irodalmunkra nyereségnek» mondja. Vadnay rövidebben ír, nem igen megy részletekbe, a fogyatkozásokra nézve jórészt egyetért Gyulaival; de egészben melegebben szól nála. Azt azonban, hogy a könyv milyen vonatkozásban van akkori irodalomtörténetírásunkkal s hogy van bizonyos jelentősége az életrajzi műformának

fejlődése tekintetében is: nem említi egyikök sem, annál kevésbé későbbi bírálói, kik közül legegésőbb a Budapesti Szemlének egy névtelen levélírója.

A történetírás összes ágai közül talán az életrajz az, mely természeténél fogva legkevésbé éri be pusztán a történelmi és filológiai módszerekkel s legjobban közeledik a szorosabb értelemben vett irodalom vagy határozottabban szólva: a művészet területéhez. Különösen az írói és művészi életrajz tárgya ilyen természetű s igazi és teljes sikere esztétikai föltételektől függ. Az írónak embereket és pályákat kell ismertetnie, melyek jelentőségöket érzésöknek és képzeletüknek köszönik. Lehet-e az ilyen lelkeknek mélyeit megérteni, az ilyen utak kanyargóit, szakadékait, útvesztőit megközelíteni mással, mint ugyancsak érzéssel és képzelettel, melynek aztán a munka művészi jellemében szükségkép meglesz a nyoma. A kor, a környezet, az események, melyek között az író és művész fejlődik s a melyeket életírójának ismertetnie kell: ezek sem maradhatnak meg a maguk külsőségében; de hogy miképen belsőülnek, miképen lesznek az alkotó léleknek részévé, termékenyítő elemévé: mindezt a biográfus csak érzésével és képzeletével sejtetheti s csak művészetével sejtetheti. Ha nem gondolunk is arra, hogy az érzés és képzelet vezette pályák rendesen mozgalmasabbak, változatosabbak, érdekesebbek szoktak lenni, mint az értelemről kormányzottak: az esztétikai avatást az ilyen életrajzoknak megadják már maguk hőseik, akár mily egyenes legyen az életútjuk. Arany János pályája külső eseményekben, érdekes fordulatokban elég szegény; de rejtekező, sejtelmes ereken tovaszivárgó, egy finom idegület titkolt forradalmi között hánykódó lelki tör-

ténete nem a legigazibb művészt fogadhatná-e csak el méltó historikusának? És csakugyan, az irodalomban körültekintve azt látjuk, hogy a művészileg legértékesebb életrajzok majdnem kivétel nélkül írókról és művészekről szólnak; hogy a történetírás körében ezek, erősebben esztétikai jellemökkel és színökkel, szinte külön műfajjá fejlődtek.

Az irodalmi életrajz fejlődése Angliában indul meg s különülése is itt jut legtovább; ma a *biográfert* irodalomtörténetek és lexikonok megkülönböztetik a *historiantól*. A mondottak alapján nem látszik véletlennek, hogy ez a fejlődés olyan historikusokkal kezdődik, gyarapszik tovább és jut mai fokára, a kik különösen írók és művészek életét írták. Walton Izsák már több mint kétszáz éve sikerrel kísérli meg az írói életrajznak művészi formáját s különösen Hooker Richárdnak, az angol műpróza egyik nagy megalapítójának élettörténetét az angol irodalom ma is klasszikus munkái közé számítja. De csak az ismertebbek, a nálunk is emlegetettek körében maradván, ott vannak Thackeray *Angol humoristái*; ott van Lewes György Henrik híres könyve, mely Goethének egészen Bielschowsky munkája megjelentéig Németországban is legnépszerűbb biográfíája volt; Masson Dávidnak, ki a mi szegény Dömötör Jánosunknak Edinburgban kedves tanára és mentora volt, *Miltonról*, koráról és költészetéről szóló hatalmas munkája; Forster Jánosnak, a hű barátunk, minden nyugati nyelven olvasható híres emlékműve Dickensről; Gaskellnének a *Lowoodi árva* írójáról, Bronté Saroltáról írt biográfiai regénye, mely az angol közönségre gyakorolt varázsából félszázad óta mitsem vesztett s az irodalomtörténet elismerésében sem. Az

írói és művészi életrajzokat tartalmazó népszerű angol vállalatok száma, elsősorban írók kitűnő dolgozataival, már át is nehezen tekinthető.

A munkák különbözők, még pedig nemcsak íróik egyéniségéhez és stíljéhez, hanem céljához képest is. De egyben kivétel nélkül megegyeznek, hogy: művelő céljokat olvasóik szívének és fantáziájának, esztétikai érzésének segítségével keresik. Masson komoly, de egyszerű világosságukban lekötő elemzéseivel, teológiai és politikai távlatainak élettől mozgalmas mélységével és karképeinek eleven színeivel hat. Lewes-nak fő vonzóereje Goethének, az embernek festésében van: az élő embernek keresi igaz és beszédes képét, nemcsak azt, a ki nyomtatva jelent meg; bevezető prózai költeménye utal az egész munka jellemére: fantáziája akkor is szabadnak tetszik, mikor csak a történet adatait eleveníti meg s fejtegetése akkor is elbeszélésnek, mikor eszthetikai és lélektani tanulságokat keres. Forster könyvében, bármilyen komoly, igaz, megérik és hat a baráti szív melege s költői avatást ad a tudománynak. Gaskellné pedig bájosan szomorú regényét írta meg egy női életnek, egész lelkével belemélyedve; az élet egy kis tragédiájának, a mint művészi képben ábrázolja, nemcsak megértést keres, hanem átérzetést is. Nem kis mértékben segíti rá a közölt bő levél-anyag. Ez az egész fejlődés, jelleme és eredményei, úgy látszik, kapcsolatosak az egész angol művészi szellemnek egy feltűnő, szinte uralkodó adományával: ember- és életábrázoló képességével. Ennek megelevenítő ereje tünteti ki különösen prózai elbeszélő költészetét, a humoristáktól mostanig; e tekintetben alig van versenytársa. Feltűnő és jellemző, hogy az angol irodalomnak általában talán két leghíresebb és

legkedveltebb életrajza: Gaskellné *Brontéja* és Southey *Nelsonja* nem tudósoktól, hanem költőktől való.

A magunk irodalmára térve, az életrajz fejlődésére nem tekinthetünk elégületlenül még abban a szűkebb értelemben sem, a melyre különös figyelmet szeretnék fordítani. Az írói életrajz későn kezdődik, de az utóbbi félszázadban elég gazdag és biztató termést mutat. Kazinczy kezdi ezt is, mint annyi mindent s eszthetikával itatván át ezt is, mint minden törekvését, munkáját, sőt gondolatát. Nemrég múlt száz éve, hogy Dayka Gábornak és Báróczi Sándornak tőle kiadott munkái elé megírta életrajzukat, nálunk az elsöket, melyek nem lexiconi jelleműek. Mind a kettőnek jelentékeny részét, polemikus éllel az ósdiak és a népiesek ellen, a neologia és az új ízlés védelme tölti meg s a két életrajzot csak ezek révén szokták emlegetni irodalomtörténeteink. De maguk a tulajdonképeni életrajzok is megérdemlik az emlékezést, különösen Baróczié. Nem olyan elevenek, mint a Ráday Gedeonról jellemző mozaikokból összeállított kép; de Kazinczy stíljének kissé keresett választékos-sága, lélekrajzra törekvésével, hangulatának melegsége s a saját és hősei életútja találkozóinak rajza: mindez kétségtelenül vonzó érdekességet ad a dolgozatoknak. Báróczit a tanítványnak feltétlen rajongásával, Day kát az irányzó mesternek büszkeségével festi; hiúsága minduntalan felbuzog és megcsillanik; de ez a szubjektív színezés kétségtelenül művészi természetű. Maga mondja, hogy «úgy szól, mintha csak barátainkhoz beszélné». A döntő mozzanat inkább az volt, hogy — barátairól beszélt.

Ilyen személyes viszony emlékének, sugalló, a szívet és képzeletet megindító erejének köszönjük

Toldy Ferencznek is számtalan írói életrajza közül a legszebbet, irodalmilag kétségtelenül a legértékesebbet. Annak a nyugtalan öregnek szent árnyéka sugallotta ezt is, kiből szellemi életünk újabb mozgalmainak kezdetén a legtöbb, leglelkesebb ösztönzés indult: Kazinczy Ferenczé. Toldy volt legifjabb, leghálásabb tanítványa s hálájának örökmécsén mintha egykori ifjúsága gyúlt volna új tűzre, mikor mestere születésének százados jubileumára életrajzának megírásához fogott. A nagy, korrajzi alapon tervezett és indult munka félbenmaradt; de az egész rengeteg Toldy-irodalomban a nagy tudósnak tiszteletes alakját mi sem tünteti föl világosabban és vonzóbban a szó esztétikai értelme szerint írónak, mint ezek a füzetek. Toldyt, a mint legtöbb munkáját olvassuk, akár ifjúkori kritikáit is barátairól és ellenségeiről: alig tudjuk másképp magunk elé képzelni, mint íróasztalánál ülve vagy könyvpolcza előtt jegyezgetve. Kazinczy biográfusa, a mint külső életadatok lelkiismeretes elsorolása helyett igyekszik elmélyedni egy szeretett léleknek és szeretteinek belső világába; a mint egy életet nyilván az életből törekszik megértetni, annak képeit és mozgalmas menetét rajzolva; a mint ismert kritikájának geometriai vonalai helyett stíljének merev bonyolultsága és klasszicizáló tömörsége fölenged: mintha nem írószobája porában és könyvtára homályában látnók, hanem kijutva az élet verőfényébe és zajába. A kegyelet géniusza múzsájává lett s legmagasabbra vezet. Örök kár, hogy ez a munka töredék maradt s Toldy összes művei között, a Révai-életrajz torzójával együtt, helyet nem találhatott; ma már hozzájutni is nehéz. Meleg szavak, szinte megkapó lapok következnek benne egymásután,

— csak Kazinczy szülei házának s különösen Steinmetz Ninon hatásának, azután rabságának s Kufsteinba hurczoltatásának rajzára utalok, — melyekhez Szenczi Molnár Albertnek, Csokonai Vitéz Mihálynak, Kis Jánosnak, Kisfaludy Károlynak ismert terjedelmesebb életirataiból a hangnak irodalmi melegségére és közvetlenségére mit sem lehet hasonlítani, talán csak az *Új Magyar Muzeumnak* a maga idejében híres Széchenyinekrológját.

Innen sűrű sorral indul meg irodalmunkban az írói életrajz, a művészi inkább csak az utolsó évtizedben. A bő termés tartalmilag és alakilag egyaránt kielégíthet: valóban sok közöttük a történetileg, filológiaiilag és esztétikailag értékes^ munka s alakítás és előadás, belső forma és stíl tekintetében is szemellátható az állandó emelkedés. Tudományos irodalmunknak alig van ága, melyben a haladás számra és becsre ilyen gyors és szembeszökő volna. Czelóm felé sietvén, e derék munkák tisztos tömegéből csak azt a kettőt emelem ki, a mely tipikus jelentőségével közelebb visz hozzá.

Az egyik Gyulai Pál *Vörösmartyja*, egész irodalmunknak egyik büszkesége, mely Toldy *Kazinczyja* után egy évtizeddel, a múlt század hatvanas éveinek közepén, bevezetésnek készült Vörösmarty összes munkáinak Eáth-féle, máig legbecsesebb és legmegbízhatóbb kiadása elé. Az írói életrajzok műágára nézve el lehet mondani róla azt, a mit Vörösmarty Kisfaludy Sándorról az egész magyar költészetre vonatkozóan mondott, hogy: először öntött igazán lelket bele s méltán emelkedett mindjárt megjelenése után műágának példájává. Mintája Lewes volt, kinek Goethe-könyvét néhány évvel korábban, 1859-ben Szász Károly bő kivonattal

ismertette a Budapesti Szemlében. Mintája volt a formai csínban, az elbeszélés vonzó közvetetlenségében, a jellemrajzok élénkségében, az anyag berendezésének tetsző arányosságában s különösen a kompozíciónak abban a módjában, mely hősének emberi és írói pályáját együtt vezeti s állandóan egymásra hatásában tünteti föl. Gyulainak Katonáról és *Bánk* bánjáról írt korábbi monográfiája arra látszik mutatni, hogy *Vörösmarty* -jának ezt a művészibb szerkesztő módját Lewes tanulmányára vihetjük vissza. Személy-jellemző rajzának élességében és színeinek elevenségében talán szabad kitűnő magyar dolgozatok hatásának is némi nyomát keresnünk: Kemény Zsigmond két remekéét, *Széchenyiét* és a *Wesselényiekét*, s a *Magyar szónokok és statusférfiak* gyűjteményének még néhány kiválóbb darabját, különösen a Csengery Antaltól írottakét.

Gyulai kis könyve azonban, mely szerzőjének tanulmánya mellett eredetiségét is egész erejében ragyogtatja, nemcsak legművészibb terméke eladdig irodalomtörténetírásunknak, hanem a tudomány e szakának felfogás és módszer tekintetében előbbrevívője is. A jellemrajzok élességére, az emberi és írói jellemek összefogására, eszmék és formák fejlődéstörténetének finom vázolására, kapcsolatban az egyéni étellel, a körképeknek biztos és határozott vonalaira, az esztetikai értékelés komolyságára és önállóságára: minderre nézve nálunk új és eredeti, a tudományban is, Toldy után haladást jelentő. A lélektani elemzés mélységében és pontosságában bizonyára tovább fog haladni irodalomtörténetírásunk; ez az elemző munka le fogja rontani a kritika természetesen tartott egynémely korlátját s új mezőkre fog nyitni szabad és meglepő táv-

latokat; a külföldi irodalmaknak tágabb, körültekintőbb, szemesebb tanulmányából új szempontokkal, új kapcsolatokkal s ezekben új igazságokkal gazdagítja tudásunkat: de szebb könyvet ezen a téren aligha várhatunk már Gyulai *Vörösmartyjánél*. Vannak részletei, melyek komoly szépségükben és nemes határozottságukban alig feledhetők el: magának Vörösmartynak s három pap-barátjának arczképe, házasságának története, összezördülése Petőfivel, viszonya Kazinczyhoz és Széchenyihez, a Zalán keletkezése s a reformkor epikája, hazafias líránk történeti jellemzése, Horvát István rövid jellemrajza és a többiek. Művészi hatásában talán legmeglepőbb az, hogy míg reformkorunknak, körülbelül három évtizednek, egész költészettörténetét adja, hőse pályaképének háttérül: épen nem marad vázlatos, hanem elejétől végig csupa szín és élet. De e híres életrajz irodalmi értékű mozzanataira utalván, talán mindenekelőtt stíljére kellett volna rámutatni. Ennek a stílnak friss, de nem rohamos folyama: tiszta és üdítő, rithmikus, de nem egyhangú mozgalmasságával s enyhe, harmonikus színjátékával halad előre. Elevensége mellett is egyenletesség jellemzi, sőt bizonyos komoly egyszínűség. Nem egy adomát mond el, jól és kiélezve, de frissesség és közvetlenség tekintetében nem esve ki uralkodó hangjából. Kritikai hangjának támadó, gúnyos, olykor kötekedő változatossága itt hiányzik; bizonyos komoly határozottság helyettesíti, melyet eszthetikai elméletében és megrostált adataiban való hitének teljessége s kritikai értékelésének változhatatlan érvényéről való meggyőződése táplálnak. A hang jellemének ilyen állandóságához hozzájárul a kritikai részletek nagy száma és terjedelme is. Mindez

a meggyőződésnek ez a nemes komolysága, a megnyilatkozó gondolatoknak és érzéseknek egyszerű tisztsága, a hős iránti tiszteletnek fitogtatás nélkül igaz bensősége, párosulva a stíl művészetével, művelt ,és fogékony lélekre nem maradhat érdek és hatás nélkül. Mintha egy művészi előadó kathedráján olvasná hallgatóságának.

Gyulai és azok után, kik az írói életrajzban őt választván mintájokul, lehetőleg az ő formájában és stíljében törekedtek dolgozni, egészen új típusul jelenik meg Mikszáth Kálmán *Jókai életrajza*. Mikszáth nem kathedráról beszél, nem előad, nem gondolataival ós formai csínjével köt le, hanem mint egykor Kazinczy, barátainak mesél, mintegy közjük telepedve. Még hősét sem állítja más talapzatra, mint a melyet az maga emelt magának s a melyen, biográfusának magyarázata nélkül is, mindnyájan látjuk. Az igazat kívánja adni, de egy bájos mese formájába öltözteti; gonddal gyűjti össze nagy anyagát, de könnyed, eleven, ötletes, sőt olykor tréfás módon közli; nagy események, nagy emberek útján vezet, de tisztelete is bizalmas, jókedvű, mosolygó. Kritikánk az «unius forma?» meglepett elfogultságával fogadta; épen nem kedvezően, sőt elítélőleg nyilatkozott felőle. Nem találván meg benne, a mit elsősorban keresett: Jókai költészetének beható és alapos fejtegetését, a kathedra szavát, nem látta meg, hogy ennek ellenére irodalmunk *egy* igen kedves, egészen eredeti, sőt a maga nemében jelentős munkával gazdagodott, *egy* önálló és nagy elbeszélő erőnek megnyilatkozásával. Igaz, Vörösmarty életrajzában a tudós mellett több van a költőből, mint Jókaiében a költő mellett a tudósból; de hát Gaskellnek ép oly nép-

szerű, mint klasszikus tekintélyű *Currer Bellje* sem tudós munka, hanem költői: igaz regény. Közönségünk körében Mikszáth könyve is jobb fogadtatásra talált, mint az úgynevezett szakirodalomban, mely előtt kimondva vagy hallgatagon mindig Gyulai formája, módszere és sikere lebegett. A ki azonban nem egy megállapított minta követelésével közelített hozzá, meg kellett hódolnia varázsának. Nem fejteget, nem bírál, nem sokat magyaráz, hősének írói képét, költői nagyságát nem bontogatja, nem elemzi avatott tanultsággal. Ha már ki nem térhet az esztétika elől, inkább idéz, mint hogy maga okoskodnék és olyanon törné a fejét, a mihez semmi kedve. Nem akar kritikus lenni, legfeljebb a maga körében, a maga módján szolgálatot tenni a kritikának is. Mintha csak azt mondaná közönségének: Jókai nagysága az, hogy épen úgy ismeritek mindnyájan, mint én; minek magyarázzam? Azt mondom el róla, a mit nem tudtok: életének a regényét. Éles a szeme, nem az író sajátosságai, hanem az ember természete iránt; szava az eszthetikai terminusokban szűk, kelletlen és akadozó, de az elbeszélésben gyöngyözve és csillogva áradó. Nem hiszem, hogy ismerte Goethe tanácsát a biográfusoknak: «éljenek az élőkkel», de tehetségének természete szerint híven követte. Az embert rajzolta, annyi hittel és bizalommal nagyságában, hogy gyöngéit sem titkolta, nem is mentegette; annyi elevenséggel és elmésséggel, a színeknek és hangoknak olyan változatosságával, a kedélynek annyi szeretetreméltóságával és kedves közlékenységével, mintha mesét mondana. Az életnek, melyet megír, költői erejével meg tudja adni az élet színét, melegét, hangját. A tudományt, feladatának megszűkítésével

és előadó módjának kitágításával szinte merő költésztette.

Jól tudom, hogy vannak a munkának gyöngéi is, tévedései is; de én most nem bírálatot írok róla, csak külön helyét szeretném megjelölni egy műág fejlődésében, mindenestre több méltánnyal és hálával a ritka élvezetért, melyet belőle merítettem, mint kritikusai. Egy nagy életnek irodalmunkban mindenestre egyik legérdekesebb és legkedvesebb meséje ez a könyv, mely mélyebb, áthatóbb pillantást nem vet ugyan sem a közviszonyokba, sem a költői alkotásokba, de egy nagy embert ember voltában közel tud hozni képzeletünkhöz és szívünkhöz. Inkább emberi, mint írói pályakép.

Bánóczi *Révaija*, de különösen *Kisfaludyja*, melyek két, sőt három évtizeddel előzték meg Mikszáthot, mintegy közbülső helyet foglalnak el a Jókai és a Vörösmarty-életrajz között. Mint Lewes, Bánóczi is a filozófiától tér az irodalomtörténethez, pihenni a gondolatok világából a képek világához, de egyáltalában nem tagadva meg amazt sem. Csak arra a néhány kitűnő lapra gondoljunk, melyen a romani icismusnak gyökeireit s a német ideális filozófiával való összefonódását nyomozza s a mely az avatott főt leginkább rövides világosságával jelöli. Akkori kritikánk elég határozottan foglalt állást épen e kiváló részletek ellen, nem szívesen látván ennek a fogalomnak bevitelét irodalmunk történetébe, de már határozottan tiltakozván olyan általánosítása ellen, mely Széchenyi meggondolt személyiségére, biztos pályájára és gyakorlati munkájára is kiterjed. Ki sem jegyezte meg ezek ellen a többször ismételt kifogások ellen, hogy a romanticismus fogalmát

irodalomtörténetírásunkba már Erdélyi János vitte be *Századnegyedében*; de ma már megjegyezhetjük azt is, hogy azóta közismeretre jutott naplóiban, lelki életének leplezetlen föltárásával, maga Széchenyi is előállott bizonyosságot tenni Bánóczi felfogásának és beállításának helyessége felől. Különben ma már irodalom- és művészettörténetünk egész területén rég túl vagyunk ezen az ellentétben, még pedig — Erdélyi és Bánóczi oldalán.

A pszichológiai tudásnak nem iskolássága, hanem finom biztossága és gyakorlottsága tünteti ki főképp hősének jellemképét és fejlődésének vázlatát: belső életrajzát. Nem mintha alakját erősebben kidomborítaná, de egyes mozzanataira éles, szinte fényes világot vet. Így, hogy csak egyet-kettőt említsek futólag: a zord atya és a könnyelmű fiú viszonyára, kiket gőgjük közössége nem enged tisztességérzetük közösségében találkozni; Károly optimizmusának és fatalizmusának kapcsolatára; fegyelmezetlenségének és autodidaxisának nyomaira; a züllésből való menekülésére. Mindezek s a többi kisebb lélektani rajzok annyi finom és éles vonásból szövék, hogy a rézkarcz színének és plasztikájának többnyire híjával vannak ugyan, de, Kisfaludy Károly koráról szólván, stílszerűen az aczélmetszet hatásával jeleskednek. Korképei is, hősének és pályájának a magyar irodalmi, társadalmi és politikai étellel és fejlődésével való kapcsolata, nemkülönben az idegen irodalmak, Goethe, Schiller, Kotzebue hatásának rajza: együtt tanúskodnak jó iskolájáról és eredetiségéről. Ez az eredetiség talán nem mindig jut a jelenségek legmélyére, de fáklyáját folyton szítva, lobogtatva, lan- kadatlanul igyekszik legalább tárgyának minden homá-

lyosabb zugába bevilágítani, oda is, a hol a bűvár kutatás már átadja dolgát a bűvár képzeletnek és elmének. Ezzel a becsületes, tudós lelki nyugtalanságával kapcsolatos kutató kedve és tárgyszeretete jelentkezik az anyaggyűjtésnek rendkívüli buzgóságában és a szaköröktől is méltatott meglepő sikerében. Szinte hihetetlen, hogy azt az életrajzi anyagot, melyet Kisfaludy Károlynak első terjedelmesebb életiratához barátja és kortársa, Toldy Ferencz mindjárt a költő elhunytá után össze tudott gyűjteni, Bánóczi félszázad múlva megsokszorozta. Az új anyagnak egy adatából vontá az elhibázott s már a munka befejezésekor visszavont következtetést Kisfaludy Mihály családi életére, melyet oly nagy lármával használtak ki ellene. Érdekes, hogy az angol írói biográfiának talán máig legnépszerűbb terméke, Gaskellné *Brontéja* egészen hasonló balvégzettel indult győzelmes útjára: a szerencsétlen Currer Bell művész testvére elzüllésének okát egy asszonynyal szőtt viszonyában kereste, a mit utóbb vissza kellett vonnia; ez azonban egyáltalán nem állott útjában, hogy a könyv szinte klasszikus hírre, jelentőségre és kedveltségre emelkedjék. Habent sua fata libelli — de ez a fátum nem minden irodalomban egyenlő.

Bánóczi *Kisfaludyjának* egész színét és hatását a művészi természet, művészi benyomásra irányuló törekvés és tehetség adja meg. A korban, hagyományokban, emberi életviszonyokban határozó erők kifejtését; az egyéniségek szabad érvényesülésének csiráit, erejét és határait; az esztétikai értékek mérlegelését és motíválását: mindezt a közélet kiváló férfiai életírásának eltagadhatatlanul fontos részeiül tekintvén, jelentőségükhöz mért terjedelemben igatja elbeszélésébe.

Igenis: elbeszélésébe, mert fejtegetéseit, magyarázatait, elemzéseit is igyekszik mindenütt, a hol csak lehetséges, elbeszéléssé tenni, az elbeszélés folyamába és folyamatosságába foglalni. Tovább megy a lessingi követelésnél: nemcsak leírásait, hanem fejtegetéseit is epikai formába öltözteti. Csak két részletére legyen szabad itt utalnom. Egyik, színpadi drámánk bölcsőkori termékeinek jellemző beillesztése Bessenyeivel kezdődő új irodalmunk szellemébe és fejlődésébe; a másik, Kisfaludy Károly lírájának jellemzése, mely a magyar irodalomtörténeti kritikának legkiválóbb termékei közé tartozik. Azonban most inkább előadó módjáról szólok. Ezzel a könnyed, fordulatos, néha tán nagyon is röpké stíllel minden mondanivalóját el tudja juttatni minden olvasójához; a tárgyilag nehezebbet formájával rendszeren könnyebbé teszi. Ötleteivel, ellentéteivel, fordulataival, gondolatjátékaival mitsem hagy mereven, a mit lehet megelevenít. Elmésségei nem mindig sikerülnek; de a frissesség, a képszerűség, a változatosság végig megőrzi egész előadásának elevenességét és bizonyos művészi színét. Azután költői ere is fel-felbuzog. A vén diófáról írt költői előhang, a nőalakok: Kisfaludy Teréz, Heppler Kata és édesanyja, Löffler Nina képe érdekesek, elevenek és kedvesek, az élet melegével meg az író szívének melegével vannak rajzolva és színezve. És ezzel el is jutottam oda, a hova indultam: Bánóczi *Kisfaludyn* helyének megjelöléséhez a magyar írói életrajzok fejlődésének folyamában. A hely Gyulai és Mikszáth eltérő formái között épen közbül esik. Mint Gyulai, Bánóczi is eleget kíván tenni a tudománynak s a történetíró, lélekbúvár és kritikus komoly feladatáról annál kevésbé mond le, mert hiszen voltaképp ez a

feladat foglalja magában az egész munka indítékát. De mint Mikszáth, szabadulni akar a tógától, leszáll a szószékről s egy avatott, de játékos elmének könnyed elevenségével mesél hősének nemcsak életéről, küzdelmeiről, örömeiről és bajairól, hanem belső világáról, ennek kialakulásáról, megnyilatkozásáról és hatásáról is. Ím ez Bánóczi könyvének díszes és emlékezetes helye irodalmunkban.

MIKSZÁTH KÁLMÁN KÖLTÉSZETE.¹

Az igazán nagyok nagysága rendszerint igen határozottan formulázható és igen röviden fejezhető ki. Ez igazság biztat Mikszáth Kálmánnak itt következő rövid írói jellemrajzára. Mikszáth képzeletének elevenségével, előadásának gyökeres eredetiségével, lankadatlanul friss termékenységével, humorának csillogó bájával és szatírájának éles ötletességével egész kiegyezés-korbéli szellemi életünknek egyik legnagyobb és legbecsesebb ereje volt s elbeszélő irodalmunknak Jókai óta a külföldön is a legnagyobb tisztességet szerezte, még pedig szellemének főként egy olyan elemével, mely által benne egyszersmind a magyar néplélek hódított: humorával, melylyel korunk egyetemes irodalmának is első sorába ér. Tárgyaival úgy mint felfogásával, hangulataival mint előadásmódjával a magyar lelket juttatta szóhoz a művelt világon.

A mi tárgykörét illeti, e részben pályája jelentékenyebb változást nem mutat. Központja a palócz föld hivalgó és tétlen vármegye-uraival, pusztuló nemességé-

¹ Részlet az 1908. évi akadémiai nagy jutalomról szóló jelentésből. Ebben a formájában megjelent a *Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései* ez. Müben, 1922. 239-241. 1.

vel, tempós mesterembereivel, hol agyafűrt, hol babonás parasztjaival. Ha várakba és kastélyokba téved, akkor is szülőföldjén marad, a Drágfiak és Balassák, Forgáchok és Pongráczok között. Minél szűkebbnek tetszik ez az ő külön kis világa, annál csodálatosabb az a kifogyhatatlan változatosság és gazdagság, melyben Mikszáthnál újra meg újra s mindig újnak és újnak tűnik föl; minél távolabb esik tőle térben és időben, annál bámulatosabb az az elevenség, frissesség, jellemző erő, mely régi emlékeiből képzeletében életre kelti. Éégi benyomásai mitsein vesztenek üdeségökből, mikor már a, parlamenti élet szatirikusává lesz s a történeti élet humoros képeivel is tárgyköre inkább csak külsőleg gyarapszik. Ebből a vármegyei és falusi világból s az ennek képére alakított múltból meríti életképeit, rajzait, elbeszéléseit és regényeit. A mint maga tárgyainak közvetlen közelében érzi magát, ezt a közelség-érzetet bennünk is fel tudja kelteni s a valószerűnek hozzáfűződő benyomását; fölkelte még nem ritka nagyításai, torzításai, képzeletének elkalandozásai között is. Egy-egy valószerű, humoros vonással, előadásának természetes elevenségével észrevétlenül és ellenállhatatlanul visz át a maga világába s szinte feledtetni a magunkét. Bajzáinak hol megható, hol kaczagató csattanói, nagyobb történeteinek látszólag művésztelen, szeszélyes kanyargásai és betoldásai nemcsak éidekelnek és meglepnek, hanem a mesemondás naiv és ötletes üdeségével csalódásba ringatnak az alap biztosságára nézve, a melyen vezetnek. A fantasztikusnak és valószerűnek, a naivnak és tudatosnak, a szatírának és bájnak inkább érezhető, mint elemezhető vegyülete az, mely munkáinak, írói egyéniségének sajtósátságos varázsát teszi.

Van egy vonása tehetségének, mely a múlthoz fűzi: a romantikus hajlam; de a mint fejlődésében érvényesül, hovatovább modernizálódik. Régi népies történeteiben épp úgy, mint a többiekben, ez a romantikus felfogás és alakítás szembetűnőbb; jellemző a lélekrajzra és cselekvésre egyaránt; az érdekköltésnek, a képzelet és érzés megilletésének egyenes indítéka. Példát ad rá a *Lohinai fű*. Majd szívesen ölti magára ez a romantika a babona, a miszticizmus alakját s a néplelket titkos képzelgéseivel jellemzi. Érdekes, hogy ebben a népi babonában, mely olykor fő motívuma, rendesen van valami hősiesség vagy szívjóság: a *Plútó*, a *Fekete, kakas*. Végül aztán arra szolgál a romantikája, hogy szatirikus felfogásával hassa át és élcezt röpitse rá, mint a *Besztercze ostromában* s legszélrül az *Új Zrinyiaszban*. Tehát előbb érdekel, aztán jellemez, majd meg gúnyolódik vele. Érzelmes humora is, mely legmeghatóbban nyilatkozik palócrajzaiban és gyermektörténeteiben, a nélkül, hogy mesélő hangjának kelleme, mélysége fogyna, mindinkább átmegy a szatirikusba, mely parlamenti képeiben a legerősebb.

Három alakját szereti legjobban s mutatja be szinte végtelen változatosságában. Egyik a pusztuló nemesember, kinek öngyilkos gyarlóságait fájó humorral ecseteli. Alig van munkája, melyben ne találkoznánk ennek az összeomló világnak egy-egy mohikánjával, a mint átkodottan pörösködik, vagy tétlenül várja a sült galambot. Másik az okos és egyenes paraszt, kinek most csökönyösségét, majd agyafúrtságát a komikus képeknek egész seregében mutatja be. Ki nem ismeri a *Kaszát vásárló parasztot*, a *Rozzant szekeret*, *A magyar iparost*, az *Ügyes-bajos embert*, az *Új üstököst*, a *Látogatást Filcsik-*

nél és a többieket? De egészen föltétlenül, minden szatírárt elhallgattató erővel csak a gyermeket szereti. Minél közelebb jár ehhez a három alakjához, humora annál érzelmesebb vagy legalább derűsebb, minél távolabb, annal szatirikusabb. Ennek a motívumnak meghatározható életrajzát beszéli el özvegye családi emlékezéseiben. Szubjektivitása azonban nemcsak tárgykörében nyilatkozik meg, melyet éles szeme és eleven képzelete kicsinyben, szinte végtelenné, korképpé tágít, nemcsak felfogásában, mely humorával mindent a valóság fényébe von: hanem talán legjellemzőbben előadásában. Ebbeli varázsával valamennyi írónk között ő közelíti meg Jókait legjobban. Mintha csak élőszóval beszélne a mesemondónak tréfálkozó, kitergető kedvével, sokszor szerkezetbontó lazaságával, de kárpótlásul rendkívüli eleven ségével, sohasem lankadó energiájával és bájos közvetlenségével. Szatírájának mérgét is mézben adja. A kedvesnél kedvesebb képek szinte áradnak ajakáról s meseszövéseinek legkanyargósabb útja is az elbeszélés által a legrövidebbnek és a legtermészetesebbnek látszik. Az elemző vizsgálat kimutathatja, hogy mindebben mi a művészet, vagy akár a mesterkedés; de a mint hallgatjuk: tréfái sohasem tetszenek kigondoltaknak, képei kikeresetteknek, csattanói kiszámítottaknak, hanem mindig a pillanat hatása alatt születetteknek. Ha olykor vaskosabb, fordulataiban akkor is játszi: az adomázó magyar természet művészete. Képzeletében és szavában, rendszerint egy-két futólagos személyesítő vonással, minden leírogatás, festegetés nélkül, megelevenedik a természet: a híres Bágy patakja, a rászkai erdő s mindenekelőtt az ő kedves «füvei», melyekhez minduntalan, szinte a kisdedet dédelgető szere-

tettel tér vissza a lohinai varázsfütől kezdve újra meg újra: a *Palócz föld* /tórájában, az *Apró füvekben*, a *Különös házasságban* és egyebütt. A. milyen közel érezzük őt mindig tárgyához, annál fogva, *a mit* mond, ép olyan közel magunkhoz, annál fogva, *a mint* mondja.

De nemcsak előadásának ezzel a sokban Jókaira emlékeztető módjával kapcsolódik be Mikszáth irodalmunk történeti fejlődésébe, hanem azzal a műformával is, melyben művészete legtisztábban ragyog. Ez a rajz, mely nála az adomának művészi fejlesztése, egy-egy helyzetet megértető történetnek érzelmes vagy humoros csattanóra vezetése. Még nagyobb munkái közül is a legnépszerűbb, a *Szent Péter esernyője*, bármily sokféle szálból van fonva, lényege szerint ezek közé tartozik: az adoma toldozgatva, színezgetve egy hasonlíthatatlan adomázótól. Ez a műforma Kisfaludy Károlyra vezet vissza, munkásságának ha nem is legfontosabb, de kétségkívül legeredetibb, legmagyarabb ágára: úgynevezett víg elbeszéléseire. Ezt a régi magyar formát, melyben Jókai is annyi kitűnőt adott, fejtette ki a maga legsajátabb művészetévé s mai irodalmunk egyik legnépszerűbb műalakjává Mikszáth.

A mivel megtöltötte: a tartalomnak is megvan a történeti vonatkozása, már nem annyira magához Kisfaludy Károlyhoz, mint inkább iskolájának Széchenyi korabeli elbeszélőihez: Fáy Andráshoz, Kovács Pálhoz és a többiekhez. Ezek is a magyar nemesházak rajzolói: azé az összeütközésé, melybe ósdi világuk az idők haladó lelkével kerül. Ők még, pártot fogván az új mellett, de szívük szerint ragaszkodván a régi embereihez is, hiszik és hirdetik, hogy az avult, maradi világ tiszta erkölcsi magjából a haladás, átalakulás új virágzást

fakaszthat. Mikszáth is sokat, legtöbbet időzik ezekben a kúriákban, a régiek vonzalmával, de reményök nélkül, melyre a következő félszázad fejlődése ráczáfolt. Ő már ennek a nemességnek, a kiskirályoktól a bocskorosokig, az új idők, változások hozta pusztulását, végét festi. Elődeivel összeköti az a különös, velők közös szeretet, mely az összeomlott világ iránt méla humorában csillog. Innen csendül bele oly sűrűn ebbe a humorba, sőt, bár paradoxonnak tessék, szatírjába is bizonyos elégikus hang. Az utolsó virágcserep költője, mely a *Balóthydomíniumból* megmaradt.

Ma már túl vagyunk mindezen: Mikszáth pusztuló világa elpusztult a nagy földindulásban. Szelleme úgy Világít felénk, mint a nyugvó nap, romok közül.

SZABOLCS HÁZASSÁGA.¹

A Péczely-pályázat szabályzata (Akadémiai Ügyrend 126. § 3. a) elsősorban a magyar történelmi tárgyú vagy háttérű regények figyelembevételét kívánja. A bírálóbizottság az 1895. és 1896. évek regénytermésének gondos áttekintése után egyhangúlag arra a megállapodásra jutott, hogy ebben az évpárban nem jelent meg egyetlen olyan érdemes magyar történelmi regény sem, melyet akadémiai jutalomra ajánlhatna. A szabályzat ennél fogva a társadalmi regényeknek számban is sokkal gazdagabb, értékben is jelentősebb termésére utalta. Örömmel jelenti, hogy ezeknek sorából méltán emelhet ki egy művet, mely nemcsak társai közül válik ki, hanem regényköltészetünket művészi értékében gazdagítja.

¹ Akadémiai jelentés az 1895/96. évi Péczely-regénypályázatról.

E mű Herczeg Ferencznek *Szabolcs házassága* című egykötetes regénye, mely 1896-ban Singer és Wolfner kiadásában jelent meg. Lélektani regény; inkább belső, mint külső történet; az emberi lélek ama «titkos forradalmi» egyikének rajza, melyekre, mint a modern regény motívumainak sajátos, igazi körére, már Feuillet Oktáv utalt.

Egy, a főrangú világgal családi és társadalmi összeköttetésben élő ifjú, hogy megszokott helyzetét és életmódját biztosítsa, érdekházasságot köt. A viszony természetesen a férjet is, a nőt is már korán helyrehozhatatlan ballépésre vezeti. Utóbb azonban szenvedélyesen megszeretik egymást s a szerelem, kétségtelenül érzéki jellemében is, megnemesíti mindkettőjüket. Az asszony áldozatkész és lemondóvá lesz, a férj kérlelhetetlen bírójává magának. Ennek a fejlődésnek megkapó iróniájában csap reájok nemezisök. Szabolcs felesége áldozatkészségében csak vétköket s az ő megaláztatását érzi, melyet nem képes többé elviselni s megöli magát. Látnivaló, hogy az az erő, mely e történetben igazságot tesz, nem a társadalmi konvenczió, a rangbéli külön tisztesség-érzet, vagy legalább csak látszólag az; igazában a megsértett erkölcsi törvény.

Két körülmény tesz klasszikus tanúságot a szerzőnek kiváló, sajátlag regényírói hivatásáról. Hősének nagyjából vázolt lelki fejlődése, tehát egy belső történet az, a mi könyvének tulajdonképeni tárgyát képezi s mindig az előtérben áll. Ennek ellenére, részint négy személyének rajzával, részint egyszerű meséjének helyzeteivel, részint előadásának művészetével könnyen és teljesen éri el a világ minden költőjének, de különösen minden mesemondójának legelső célját, hogy olvasóit a saját

képzeletének világába beleragadja s ott fogva tartsa Minden elmélet hamis, minden könyv költői értéke kétséges, mely ezt a célt, a költői hatásnak ezt az alapvető feltételét, figyelmen kívül hagyja. Herczeg meg tud felelni neki s a *Szabolcs házasságában* is ezzel adja hivatásának egyik első bizonyosságát. A másikat azzal, hogy lélekrajza bármilyen finom, szinte szubtilis: úgyszólván sohasem szorul magyarázgatásra. Helyzeteiben, képeiben, elbeszéléseiben a lehető legvilágosabbnak és legegyszerűbbnek tűnik föl: a kivételesben is szinte játszva tudja megérinteni és megértetni a természetet.

De Herczeg regénye az elbeszélő költészetnek nemcsak a koncepczió épségére, erejére és világosságára, s a meseszöveg művészi egyszerűségére és mégis érdekes bonyolítására nézve jeles mű. Kitüntetik jellemrajzai is, melyek elevenek és határozottak, árnyéka nélkül a, túlzásnak és nyersségnek, sőt óvatos kerülésével annak a, nemrég divatos modornak, mely az egyénit észrevétlen a különczbe játszsza át. Tehetségének ezzel az oldalával, melyben együtt jelentkeznek erő és mérséklet, egy-egy regénye, sőt kisebb elbeszélő munkája is találó képévé lesz egy-egy életkörnek, melynek nem külön-czeit, hanem jellemző képviselőit s ezekben világfelfogásának, életmódjának, szokásainak, ízlésének, hangjának részeseit mutatja be. Ilyen hű és eleven képévé lesz a magyar főrangú társaságnak a *Szabolcs házassága* is, s e tekintetben Herczeg méltó utódja olyan kiváló írónak, mint Kemény, Eötvös és Bérczy.

Ugyanaz a mérséklet, mely meséje szövegében és alakjai rajzában jelentkezik, tünteti ki előadása módját is. Rövid, találó és elmés, minden kérdés és tolkodás nélkül; könnyed és folyamatos, minden szószaporítás

nélkül; érző is, de a tárgyias költő módján, az érzés egyenes hangjai nélkül. Stíljében van valami tartózkodó előkelőség, mely épp azért oly vonzó, mert nem üreséget takargat, csak az ellágyulástól és fitogtatástól óvakodik. Csak a magyarosság színe az, a mire nézve némi kívánni valót hagy. De szerzőjének írói pályája ebben a tekintetben is félreismerhetetlen haladást mutat. E pályának legkiválóbb, legértékesebb termékét van szerencsénk ma a t. Akadémiának a Péczely-jutalomra egyhangúlag ajánlani.

EGYPÁR MEGJEGYZÉS HERCZEG FERENOZ ÚJ REGÉNYÉRE.¹

A ránk szakadt istencsapása nemcsak a mi kis életünket zúzta össze, hanem egymásután szaggatta szét nemzeti életünknek történeti szálaít: a magyar politikáét, jogrendét, gazdaságét, iskoláét, tudományos \ munkáét. Elborulva keresgéljük a tépett fonalakat: összeköthetjük-e még valaha? Ebben a nagy kétségben és sötét borulatban a megkönnyebbülésnek egy sóhajtásával nézünk Herczeg kis könyvére, *Az élet kapujára.*, és merülünk darabjának, *A fekete lovasnak* csodálatosan eleven életébe. Egy ponton tehát, legalább egyetlen ponton kegyetlen sorsunk mégis csak megkönnyörült rajtunk, éppen azon a ponton, hol a nemzet szíve leg-erősebben ver s elméje legtisztábban ragyog: az irodalomén. A történeti fejlődés ellen s e fejlődés érlelte magyar lelkek és tehetségek ellen a támadás itt sem volt kevésbé átkodott, mint egyéb tereken; a belső

¹ Megjelent az Új Idők 1920. 5. sz.-ban.

erőtlenség erőszakos lármája itt is sok mindent megmozgatott; a félművelt tömegeket értetlen és értelmetlen jelszavak itt is megingatták; — de szakadás nem történhetett. A ripökség lármája nem hatott el oda, a honnan a tehetségek ajándéka kerül s íme Jókai és Mikszáth után, hozzájuk és elődeikhez és nemzetünkhöz méltón, megszakítatlanul és dicsőségesen folytatja a nagy magyar elbeszélők sorát Herczeg Ferencz. Költészetünk más ágaiban, ha a fáklyáknak nem is ilyen közvetlen kézből kézbe adását, de szintén biztató jelenséget látunk: az igazi tehetségeket kivétel nélkül mind a történeti fejlődés sorában. A múltban annyiszor volt már náluk, költőinknél, a nemzeti élet kapujának kulcsa; bár ott lenne ma is!

Az élet kamuja, melyet Herczeg új kis regénye szimbolikus címül visel: a nemzeti jövő kapuja. Bakócz Tamás Rómában jár, hogy II. Julius után pápává választassa magát, megalkossa majd a törökellenes európai ligát s végpusztulással fenyegetett hazáját megmentse. Egy elmés olasz főpap ezzel a képpel magyarázza a dolgot:

A magyarok ma az Élet Kapujában ülnek. A kapun túl van, az ő nemzeti jövődjük, a kapán innen a pogány rabság, a nyomorúság, a pusztulás. Ezt a kapt csak Szent Péter kulcsaival lehet megnyitni. Ezért fog Bakócz Tamás mindent elkövetni, hogy kezébe kapja a szent kulcsokat». A regény fő cselekvénye az a küzdelem, melyet Bakócz politikai cselekvésekkel, tékozló fényűzéssel, ármánykodással és vesztegetésekkel folytat, a szent kollégium megnyerésére. Mellette egy szerelmi történet folyik a primásnak egy unokaöcscse meg egy híres római kurtizán között. A két cselekvény összefut, mert a magyar patriárkha bukása öcscsének szerelmi

kalandjában, Fiametta árulásában gyökerezik, ki a Mediciek zsoldjában a magyar patriárkhának minden tervét és titkát kicsalta kedvesétől és X. Leót segítette Szent Péter székébe. A vert had hazaindul; de a bukott Bakócz kemény koponyájában már más módja dereng nagy, honmentő czéljának: ha a fejedelmeket nem tudja, a népet fogja megmozdítani. Mint az északi országok pápai legátusa, keresztes háborút szervez majd a török ellen. Kíséretében fölmerül az aggodalom, hogy a parasztság felfegyverzésének nem országos felfordulás és pusztítás lesz-e majd a vége; de a primás megnyugodva és megnyugtatta felel, hogy a keresztesek számára olyan vezért szemelt ki, a kit szeret a nép, de a ki az urakkal tart. Meg is nevezi: Dózsa György. A regény ezzel a művészi csattanóval végződik, mely épp olyan megragadó erővel nyit távlatot a jövőbe, mint Herczegnek egy régebbi elbeszélésében Napóleonnak egy korcsmaszobába vetített árnyképe. A távlat tűzben ég; az élet kapuja bezárult.

A kik történetünkkel csak felületesebben is foglalkoztak, bizonyára fel fog tűnni előttük, hogy ebben a regényben Bakócz Tamásnak jól ismert alakja, az egész mesének lélektani indítékában, költői önkénnyel eszményítve van. Egy sugár esik rá a költői képzeletből s egész lelki világát szinte megváltoztatja. A dúsgazdag primás telhetetlen ül kapzsi ember volt, ármányosan hivalgó és erőszakos; kapzsiságában a naivitásig brutális s eszközeiben nem válogató; de önzésével, hiúságával és telhetetlen birtok vágya val családja jövőjét törekedett szolgálni. Szóval cape-rape mivoltában renaissance-ember volt, nem annyira kulturái, mint inkább erkölcsi tekintetben. A színeket kissé enyhítve, de lényegében

ilyenek mutatja be nagy életrajzában Fraknói, kinek könyve Herczegnek természetesen fő forrása volt; ilyenek a biográfiát ismertető essay-jében, még határozottabban és élesebben, Péterfy. Arra nézve, hogy Bakócz a pápaságot hazája megmentése céljából kereste, alig találhatott valamit a forrásokban; Fraknóinál is mindössze ezt a halavány mondatot: Bakócz «a törökök ellen intézendő nagy hadi vállalatnak eszménye iránt, a hatalom után való versenyfutásban, nem vesztette el a fogékonyságot».

Az a gondolat, melyet történeti anyagába és hősébe Herczeg belevitt, költészetében újra meg újra, szinte jellemzőleg visszatér. A barbár eszményisége és eszményítése ez a gondolat; hűsége, egyenessége, becsületessége, áldozatkészsége, nemzeti érzése, hősisége által. A történeti élet különböző koraiban és viszonyai közt, más-más környezetekben és életformákban a magyar barbárnak ez az idealizmusa más-más sugártörésben mutatkozik; de a költő szívének állandó melegével keresi, beilleszkedni az új keresztyén világba; *Ocskay brigadéros* szabad élet szilaj vágyával és keserűségével nem tud beilleszkedni az új keresztyén világba; *Ocskay brigadéros* duzzadó ereje az udvari és diplomáciai formák fékét nem viselheti; Szentgály, a *Királyné futárja*, a ragyogó, de üres formák, a finom és hazug játékok között is megőrzi barbár lelke érzéseinek szent komolyságát. Még folytathatnók is a sort, melybe legújabbán Bakócz Tamás is beilleszkedik, kinek idealizmusa, nemzete életkapuja kulcsainak keresése elemi, barbár fajszeretetében gyökerezik s kiengeszteli életének kemény és durva önzését. De a regény másik alakja is ugyanezt a gondolatot példázza, mely ekként az elbeszélésnek alapeszméjévé

szövődik. A vesztegető kardinális unokaöcscse, Vértesi Tamás is ezt a barbár idealizmust képviseli, csak hogy más vonatkozásban. Szíve Fiamettába, a «világ szerető-jébe» merült s szerelme becsületérszésével kerül szembe. Meghallgattatásában és elárultatásában felmagasodik benne a barbár: győz a nem alkuvó becsület érszés, legyőzi magát is s az ifjú apátúr lelkének már gyógyult sebével koczog hazájának messze pusztái felé. Az öreg bíboros eszményisége ösztönös barbár fajszeretetében, az ifjú lovagé ösztönös barbár önérzetében gyökerezik. Ennek a barbár idealizmusnak sugara ragyog az egész történet fölött s vész végül tragikus borulatba. Ezt a barbárságot a maga tárgyias, rövides, célzó, de rendkívül sugalló módján újra meg újra szívével ünnepli Herczeg. Költői képzeletével, melyet ez a gondolat pályája kezdetétől ismételve, szinte állandóan foglalkoztat és megtermékenyít: a lélekbúvár tekintet előtt nemzeti érszésének talán legmélyét tárja föl.

A tárgynak ez az elmélyítése és fölemelése nyilvánítja meg az igazi költőt is, kinek nemcsak szeme, ötlete és stílusa van, hanem képzelete, gondolata és érszése, melylyel anyagába életet önt s ezzel olvasója lelkét is elmélyíti és fölemeli. Azt hiszem, *Az élet kapuján*&k minden olvasója megfigyelheti ezt magán. Herczeg igazán túl van azon, hogy könyvének berendezését, szerkezetét, jellemeit, előadásmódját bírálgassuk: vele szemben a méltó kritika jellemzéséssé lesz. E tekintetben az előttem legfontosabbnak tetsző vonást törekedtem kiemelni. De még kettőre röviden rá kell mutatnom. Az egyik gazdag és alapos tanulmánya, melyet írói művészetete történeti költeményeiben mesterien sző egybe élet- és emberismeretével. Milyen gazdag, milyen eleven

és milyen igaz, még pedig nemcsak képében, hanem lelkében is, az a renaissance-világ, melyet II. Julius Kómájában bemutat. A dús rajzoktól úgyszólván a legkisebb jelzőig mindennek megvan itt történeti jellemző értéke. Csak historikusok méltathatják igazán azt az alapos és komoly tájékozottságot a politikai, művészi, egyházi, erkölcsi történet mezején, mely itt a mesének könnyű aranyleplében jelenik meg. Egy-két tévedése (1512-ben Michel-Angelo még el sem kezdte az *Utolsó ítéletet*, Montorsoli pedig kis gyermek volt) egészen jelentéktelen; de a kor három nagy művészenek bemutatása rövid és jellemző erejében annál jelentősebb. Különösen megragadó Lionardo képe: nyugtalan és emésztő természet filozófiájáról itt két lapon mélyebb és szabatosabb rajzot kapunk, mint Mereskovszkinak formátlan és tétovázó köteteiben. De talán legelső sorban a regénynek bevezető fejezetét kellene említenem: Róma képét a tizenhatodik század elején — mely szemléletes-ségében, hűségében, történeti jellemének beszédességében Herczeg legkitűnőbb lapjai közé tartozik. Emlékeztet Kemény Zsigmond *Zord* időjének bevezető történeti tájképére, a Doboka vármegyei völgyre, mely a tér és idő képét remeklő s a világirodalomban is ritka művészettel fogja össze s mely most méltó folytatását találja Herczeg történeti vedutájában, városképében. Íme az új regény Herczeg művészetének három vonását világítja meg; nemzeti érzésének erejét, tanulmányának gazdagságát, lelkiismeretének komolyságát. Alkotóerejét ajándékban kapta; de ezekkel maga fejlesztette. Például áll velők egész mai irodalmunk előtt s nemzeti életünk kapujának legalább egyik kulcsát ma mindenesetre ő tartja kezében.

AZ I. KÖTET TARTALMA.

	Lap
Előszó	3
Árpád a magyar költészetben.....	5
A magyar irodalom a mohácsi csatában.....	33
Költészetünk Mohács után.....	53
Mikes Leveleskönyve irodalmunkban.....	67
Horatius és Kazinczy	98
Széchenyi magyarsága.....	135
Széchenyi és Vörösmarty	157
Széchenyi és Petőfi.....	170
Vörösmarty Mihály.....	173
Vörösmarty és történeti helye.....	196
Zalántól a két Szomszédvárig	208
Arany nemzeti érzése epikájában.....	214
Mikolt, Arany Csaba-töredékébe η.....	228
Arany János haza vágyása.....	242
Arany meghalt	253
Kemény, a regényíró.....	255
Jókai Sárka Rózsá-ja	271
Az Ember Tragédiája	278
Erdélyi János műbölcsélete	299
Rákosi Jenő drámai irodalmunkban.....	321
írói életrajzaink.....	337
Mikszáth Kálmán költészete	354
Szabolcs házassága.....	359
Egy pár megjegyzés Herczeg Ferenc új regényére....	362